

**NEDERLANDSE TAAL-,
VERTAAL- EN LETTERKUNDE**

Universiteit van Tel Aviv

אוניברסיטת תל-אביב

Hebreeuwse Universiteit
van Jeruzalem

האוניברסיטה העברית בירושלים

NEDERLANDSE TAAL- VERTAAL- EN LETTERKUNDE

10

Tiende bijeenkomst van docenten Neerlandistiek
in het Middellandse Zeegebied
Israël, 1-3 november 2010

Redactie:

Mieke Daniels-Waterman, Jeannette Koch, Marleen Mertens en Dolores Ross

Nederlandse Taalunie

© de auteurs

Uitgave:
Academon Press, 2013
The Hebrew University of Jerusalem
POB 24298
Mount Scopus
Jerusalem 91242
Israel

ISBN: 978-965-555-664-3

INHOUD

Woord vooraf.....7

WELKOMSTWOORD

ROELOF BUFFINGA, plv. Chef de Poste, Nederlandse Ambassade te Tel Aviv.....9

TAAL IN DE MEDIA

EDDO ROSENTHAL

Taalgebruik van journalisten in een conflictgebied: persoonlijke ervaringen.....13

DE ERFENIS VAN JOODSE GEMEENSCHAPPEN IN EUROPA

ELISABETH KOENRAADS

De erfenis van de Friese Joden: Jiddische woorden in het Stadsfries.....21

ARIE POS

Was Kuifjes *senhor* Oliveira da Figueira Joods? Over Portugees-Joodse familienamen.....42

DOLORES ROSS

Joodse gemeenschappen in Noordoost-Italië: op zoek naar sporen van het Jiddisch.....65

LUCIA TOMADA MAGRIS

De Joodse gemeenschap in Luxemburg: historische en taalkundige aspecten 84

TAALKUNDE

CYRIL ASLANOV

De latente Germaanse oorsprong van het Franse '*combien*' 97

MIEKE DANIELS-WATERMAN

Over 'er' in het hedendaagse Standaardnederlands.....107

ORIT ESHEL

A structural analysis of the particle 'hoor' 124

FRED LANDMAN

Telbare, nette en morsige naamwoorden.....134

MARLEEN MERTENS

Wat mist bij 'missen': een lexicologisch onderzoek.....146

LETTERKUNDE

HERMAN VAN DER HEIDE

Een ontvlamd begeesteren: 'Jericho' van Gerrit Achterberg.....163

JEANNETTE KOCH

Geluk Geld Geloof

Historie van Meuffrouw Sara Burgerhart (1782).....172

MARCO PRANDONI

Onwillekeurig geheugen, droom en doorwerking van het verleden:

Pointls *De kip die over de soep vloog* (1989) en *Minco's Nagelaten dagen*

(1997).....187

BIO'S.....198

WOORD VOORAF

Begin november 2010 heeft in Israël de tiende bijeenkomst plaatsgevonden van docenten in de Neerlandistiek in het Middellandse Zeegebied (voorheen Neerlandistiek in Zuid-Europa, Israël en Turkije). Om verschillende redenen was deze op iets andere leest geschoeid dan voorheen. Zo kwamen we in Israël voor de eerste keer samen onder onze nieuwe naam, die beter past bij onze regio omdat deze alle landen rond de Middellandse Zee omvat, met Portugal als enige Atlantische uitzondering.

Verder werd de traditionele lentebijeenkomst verschoven naar de herfst, zodat Jacqueline Balteau, onze allesverzorgende ‘mater’ van de Taalunie, nog aanwezig kon zijn voordat ze met pensioen ging.

En ten slotte, een ingrijpende verandering, werd de bijeenkomst ditmaal gehouden aan twee universiteiten, anderhalve dag aan de Universiteit van Tel Aviv (TAU) en anderhalve dag aan de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem (HU). Dit tot genoegen van de deelnemers die daardoor konden kennismaken met twee delen van het land die in allerlei opzichten zeer van elkaar verschillen. Tel Aviv, de mondaine stad aan de kust, en het hoog in de oostelijke heuvels gelegen Jeruzalem met haar eeuwenoude geschiedenis.

De organisatie was in handen van Elka Markuszower (TAU) en Mieke Daniels-Waterman (HU), bijgestaan door onze regiovoorzitster Antoinet Brink.

Na de welkomstwoorden van Elka en Mieke werd de bijeenkomst officieel geopend door de autoriteiten: in Tel Aviv door de Belgische Ambassadeur mevrouw Bénédicte Frankinet, en in Jeruzalem door de heer Roelof Buffinga, plaatsvervangend Chef de Poste van de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden, wiens hartelijke woorden in deze bundel zijn opgenomen. Aan beide universiteiten kregen vervolgens de decanen van de Faculteiten der Geesteswetenschappen en de departementshoofden het woord.

De historicus Dan Michman (Melkman), hoofd van Yad Vashem in Jeruzalem, hield in Tel Aviv een leerzame voordracht over de hoogtepunten uit de geschiedenis van het Internationale Herinnerings- en Onderzoeksinstituut voor de Holocaust. Ran Hacoen, verbonden aan de afdeling Vergelijkende Literatuurwetenschap van de TAU en tevens begenadigd vertaler, sprak over ‘Vertalen uit het Nederlands naar het Ivriet (modern Hebreeuws): Multatuli en andere auteurs’. Een jeugdvriendin van Anne Frank, mevrouw Hanna Pick-Goslar uit Jeruzalem – die onder de naam Lies Goosens voorkomt in *Het achterhuis* – hield iedereen in de ban met haar emotioneel geladen en aangrijpende oorlogservaringen. Wegens tijdgebrek hebben voornoemde, drukbezette gastsprekers geen artikel kunnen aanleveren.

Dit laatste geldt ook voor Jonathan Matthews, student aan de ‘Excellence School of History’ van de HU, die het publiek in Jeruzalem uitlegde dat hij Nederlandse taalkunde in zijn studiepakket had opgenomen om bronmateriaal te kunnen bestuderen voor zijn scriptie over de West- en Oost-Indische handelscompagnieën als voorlopers van de huidige globalisering van handelssystemen.

Van de deelnemers uit de regio zelf was alleen Gabriella Nocentini, onze collega uit Triëst, om heugelijke redenen verhinderd haar mondelinge bijdrage over het doceren van terminologie aan vertaalopleidingen om te zetten in een geschreven versie.

De artikelen in deze bundel zijn bijeengebracht en voor publicatie bewerkt door Mieke Daniels-Waterman, Jeannette Koch, Marleen Mertens en Dolores Ross.

Onze regio neemt in de internationale Neerlandistiek een aparte plaats in. In geen enkel ander gebied wordt ons vak onderwezen in de context van zo een rijke

verscheidenheid aan talen die tot zoveel verschillende taalfamilies behoren: naast Romaanse talen (Italiaans, Spaans, Catalaans, Portugees en Frans) vindt men in de regio Nieuwgrieks en Semitische talen (Ivriet en Arabisch) en ook Turks dat onder de Altaïsche taalfamilie valt. Een vruchtbare grond voor contrastief onderzoek op vele gebieden.

Tegelijkertijd is de bundel een voortzetting van een nieuwe en interessante tendens die zich sinds de negende bijeenkomst in Napels (2008) heeft ontwikkeld, namelijk om een verband te leggen tussen de taal en de cultuur van het gastland en het interessegebied van de sprekers. Deze tendens heeft zich nog duidelijker gemanifesteerd in Israël, wellicht aangewakkerd door het feit dat dit symposium plaatsvond in een gebied dat als geen ander een antiek kruispunt van talen, culturen en beschavingen is.

De link met het gastland inspireerde maar liefst de helft van de artikelen. Diverse bijdragen lagen op het raakvlak van historie, cultuur en taalkunde, weliswaar altijd in verband met de Nederlandse taal en cultuur. Dit noopte de redactie ertoe af te wijken van de traditionele indeling en de grenzen van de deelreinen Nederlandse taal-, vertaal- en letterkunde te verleggen. De rubriek vertaalkunde ontbreekt ditmaal, maar er zijn twee nieuwe rubrieken ingelast waaronder vijf bijdragen vallen. In de rubriek 'De erfenis van Joodse gemeenschappen in Europa' bespreken vier auteurs vanuit verschillende invalshoeken de sporen die de Joodse gemeenschappen in de desbetreffende gebieden hebben achtergelaten. In de rubriek 'Taal in de media' staat het belang van onpartijdig taalgebruik centraal, zo cruciaal voor de berichtgeving over het complexe Midden-Oosten. Ook in de rubriek 'Letterkunde' is er een brug geslagen naar de Joodse cultuur. Twee van de drie letterkundige bijdragen zijn daarop toegespitst.

Helaas zijn ons, tijdens het samenstellen van deze lustrumbundel, twee markante personen ontvallen: Rita Trampus, vooral wegens haar fundamentele publicaties de 'oermoeder' van de Italiaanse Neerlandistiek, en Hans Tromp, de mentor van de Neerlandistiek in Spanje. Moge hun motiverende en stimulerende inzet ons allen tot voorbeeld zijn.

Ten slotte willen wij graag onze oprechte en welgemeende dank betuigen aan:

- Jacqueline Balteau voor haar nooit aflatende toegewijde inzet en begeleiding, die altijd gepaard ging met veel geduld. Wij zullen haar humor en haar welbekende brede glimlach niet vergeten. Wij wensen Maya Rispens, de opvolgster van Jacqueline, heel veel succes.

- De nog niet genoemde gastsprekers in Tel Aviv en Jeruzalem die enthousiast hun medewerking verleenden en hun boeiende voordrachten tot welkome bijdragen aan deze bundel omwerkten: Eddo Rosenthal, voormalig Midden-Oostencorrespondent van de NOS, de taalwetenschappers Fred Landman van de TAU en Cyril Aslanov van de HU, en Orit Eshel, een Ph.D. studente aan de afdeling ATW van de HU.

- Onze collega Arie Pos voor zijn gulle aanbod om de printklare versie nog met een scherp oog door te nemen.

- De sponsors die deze tiende regionale bijeenkomst mogelijk hebben gemaakt: de Nederlandse Taalunie, de Faculteiten der Geesteswetenschappen van de beide gastuniversiteiten, de Ambassade van België en de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden. Waaraan wij een speciale dank toevoegen aan de anonieme sponsor voor diens onbaatzuchtige financiële steun.

De redactie

Mieke Daniels-Waterman, Jeannette Koch, Marleen Mertens, Dolores Ross

Jeruzalem, januari 2013

WELKOMSTWOORD

ROELOF BUFFINGA
PLAATSVERVANGEND CHEF DE POSTE
NEDERLANDSE AMBASSADE TEL AVIV

Dames en heren, het is mij een buitengewoon genoegen u hier te ontmoeten.

De afgelopen dagen en vandaag gaat het over taal. Dat is een onderwerp dat mij na aan het hart ligt. Taal is een prachtig instrument, een sociaal bindmiddel, dat je naar believen kunt gebruiken om op te gaan in de massa of juist om je te onderscheiden. Taal kan gebruikt worden om duidelijke boodschappen over te brengen: kort maar krachtig. Taal kan ook gebruikt worden om boodschappen te verzachten, of – minder positief – te versluieren: omslachtig en wollig. De meeste ambtenaren weten daar alles van – let wel: zowel van de klare taal als van het ambtelijk jargon! Ze kunnen allebei een doel dienen, waarbij het eerste – klare taal – natuurlijk wel de voorkeur verdient.

Onze nieuwe regering spreekt ook klare taal, zeker waar het om de betrekkingen tussen Nederland en Israël gaat. Het regeerakkoord stelt: ‘Nederland wil verder investeren in de band met de staat Israël’. Opgemerkt zij, dat Israël het enige (buiten)land is dat met name genoemd wordt in het regeerakkoord. Zodra wij ambtenaren zoiets lezen – op de ambassade en op de regionale directie van het departement in Den Haag – gaan wij plannen bedenken hoe we een dergelijk regeringsvoornemen in de praktijk kunnen brengen.

Gelukkig hoeven we het als overheid niet allemaal zelf te doen. Er zijn tal van particuliere initiatieven. Het voordeel van particulier initiatief zit ‘m niet alleen in de financiering – al is geld niet onbelangrijk en is het niet ongehoord dat zogenaamde beleidsintensivering worden afgekondigd zonder dat daar personele en materiële middelen voor beschikbaar worden gesteld. Het belangrijke van particulier initiatief is vooral de evidente wil van ‘mensen van vlees en bloed’ om contacten met elkaar aan te gaan. En daar is zowel de diepgang als de duurzaamheid van die relaties bij gebaat.

Ik weet dat deze bijeenkomst van neerlandici steeds op andere plaatsen georganiseerd wordt, maar toch is het een voorbeeld van betrekkingen tussen Nederland en Israël voortkomend uit particulier initiatief en dat juichen wij zeer toe.

Israël geldt als een van de grote Nederlandse emigratielanden. De aantallen Nederlanders hier zijn niet van de orde van die van sommige Angelsaksische landen, maar we schatten dat hier een 12.000 Nederlanders wonen. Een respectabel aantal, waar overigens enkele kanttekeningen op zijn plaats zijn. Ten eerste dat we het precieze aantal niet kennen, aangezien registratie bij de ambassade niet verplicht is en zelfs een tijdlang verboden was op grond van de Wet Bescherming Persoonsgegevens. Ten tweede: wie is Nederlander? Het eenvoudige antwoord luidt: hij die de Nederlandse nationaliteit bezit. En dat is uiteraard de definitie die de ambassade hanteert.

Het betekent wel dat de Nederlandse immigrant die de Israëlische nationaliteit heeft aangenomen en als gevolg daarvan veelal de Nederlandse nationaliteit heeft verloren, niet meetelt, terwijl hij of zij bijvoorbeeld nog vloeiend Nederlands spreekt. Aan de andere kant zijn er Nederlandse immigranten die hun Nederlandse paspoort niet wilden opgeven: hun kinderen ontlenden het Nederlanderschap aan hun Nederlandse ouder of ouders, maar spreken vaak maar enkele woorden Nederlands. Ze blijken dan het woord ‘stroopwafel’ te hebben opgedaan bij familiebezoek in Nederland.

Overigens zijn er mogelijkheden voor hen om het Nederlands in Israël te leren: na vestiging van een eerste Nederlands schooltje in Tel Aviv, volgde er een in Modi'in (tussen Tel Aviv en Jeruzalem) en dit jaar is daar een onderwijslokatie in Jeruzalem bijgekomen.

Het totale leerlingenaantal is bescheiden, maar de belangstelling is er en deze is dus groeiende. Velen koesteren de band met Nederland en taal is een belangrijk bindmiddel.

Ik ga afronden. Ten eerste omdat ik niet de enige ben die vandaag een welkomstwoord tot u zal spreken én u daarna nog een vol programma hebt. Ten tweede omdat ik mij van hier begeef naar het International Convention Centre in Jeruzalem, waar een vierdaagse conferentie wordt gehouden in het kader van het zogenaamde Kimberley Proces. De Nederlandse taal is mij liever, maar de strijd tegen de handel in bloeddiamanten is ook een belangrijke zaak!

Ik wens u een inspirerende en geanimeerde voortzetting toe van uw bijeenkomst! Dank u wel.

TAAL IN DE MEDIA

TAALGEBRUIK VAN JOURNALISTEN IN EEN CONFLICTGEBIED: PERSOONLIJKE ERVARINGEN

EDDO ROSENTHAL
VOORMALIG CORRESPONDENT NOS

In this article I am dealing with the complicated issue of using proper wording while reporting about a continuous struggle like the Arab-Israeli conflict in the Middle East. I will elaborate on this serious matter based on my almost forty years of experience as a Jerusalem correspondent for Dutch media.

Inleiding

In een conflictgebied zoals hier in het Midden-Oosten is alles beladen en omstrede. Ook de manier waarop wordt gesproken en geschreven. Ik heb dat dagelijks ervaren in de zesendertig jaar dat ik als buitenlandse correspondent in Jeruzalem heb gewerkt voor Nederlandstalige media.

Bij de verslaggeving uit een gebied met een langdurig conflict zoals dat tussen Israëliërs en Palestijnen, word je als correspondent voortdurend geconfronteerd met gekleurd, tendentius en propagandistisch taalgebruik door één van de betrokken partijen. Elke kant heeft zijn eigen visie op het verloop van de nationale geschiedenis. Daarbij hoort ook een eigen woordkeus. Ziehier enkele willekeurige voorbeelden:

- wat voor de één een terrorist is, is voor de ander een oorlogsheld;
- wat de één een terrorist noemt, noemt de ander een martelaar;
- wat de één als een provocatie beschouwt, beschouwt de ander als een vergelding voor een provocatie van de tegenpartij.

Door middel van voorbeelden en de beschrijving van situaties, gebaseerd op gebeurtenissen, belevenissen en ervaringen uit mijn carrière van bijna vier decennia, zal ik de zeer precaire en gevoelige kwestie van taalgebruik en woordkeus nader toelichten.

Gekleurde propagandataal

Als je je niet terdege van de taalproblemen bewust bent, dan bestaat het gevaar dat je als correspondent ook zelf de gekleurde propagandataal van één van de partijen gaat gebruiken, waardoor je je geloofwaardigheid als journalist verliest. Je wekt de indruk partij te kiezen. Een aanslag wordt door de slachtofferkant veelal een terreuractie genoemd. De daderkant spreekt over een verzetsdaad. Dit komt voor in bijvoorbeeld de volgende situatie. Wanneer op een markt een bom ontploft, of wanneer iemand zichzelf met een gordel met explosieven in een stadsbus of restaurant heeft opgeblazen, dan zijn Israëlische woordvoerders en de Israëlische media snel geneigd om te spreken over 'een terreuractie waarbij een terrorist een bloedbad heeft aangericht en waarbij een x-aantal mensen is vermoord.' Palestijnse media spreken daarentegen over 'een gewapende actie door martelaren', of over 'een militaire operatie tegen de zionistische vijand' of 'tegen

de Israëlische bezettingsmacht'. In de Palestijnse verklaring wordt verzwegen dat de meeste slachtoffers onschuldige burgers blijken te zijn.

Het Israëlische leger doet hetzelfde in zijn officiële verklaringen als er dodelijke Palestijnse slachtoffers zijn gevallen bij een bombardement van wat wordt genoemd 'een terroristenbolwerk'. Alle slachtoffers worden in eerste instantie als terroristen beschouwd. Die terroristen worden in de Israëlische verklaring niet vermoord, maar gedood.

Berichtgeving van een nieuwe gebeurtenis

Het is natuurlijk fout om als neutrale verslaggever de terminologie over te nemen van de plaatselijke media. Maar zelfs als je je er terdege van bewust bent, dan neem je als correspondent soms toch onbewust propagandistische termen over. Dat gevaar bestaat vooral als er iets nieuws gebeurt. Want bij een nieuwe gebeurtenis is de journalist geneigd om de woordkeus over te nemen van de eerste en vaak enige nieuwsbron. Dat is het gevolg van het feit dat je razendsnel moet werken, waarbij je werkgever verwacht dat je zo spoedig mogelijk met je eerste bericht, verhaal of reportage komt. En 'zo spoedig mogelijk' kan betekenen binnen enkele minuten. Jules Henri Poincaré (1854-1912), een Franse wiskundige en filosoof, zei het volgende in een toespraak op 19 november 1909 aan de universiteit van Brussel:

La pensée ne doit jamais se soumettre, ni à un dogme, ni à un parti, ni à une passion, ni à un intérêt, ni à une idée préconçue, ni à quoi que ce soit, si ce n'est aux faits eux-mêmes, parce que, pour elle, se soumettre, ce serait cesser d'être.¹

Hieronder twee voorbeelden van verdraaiing van de feiten door woordvoerders, die eerste en enige nieuwsbron zijn. Soms gebeurt dat per vergissing, soms als gevolg van een vooroordeel, soms met opzet.

Het komt regelmatig voor dat ergens in de Gazastrook slachtoffers vallen bij een explosie. Dan is de automatische en eerste Palestijnse reactie dat Israël verantwoordelijk is geweest voor die explosie. In werkelijkheid betreft het niet zelden een ontploffing bij de productie van zelfgemaakte explosieven in geheime Palestijnse werkplaatsen.

Ofwel lezen we bijvoorbeeld het volgende communiqué van de Israëlische legervoortlichtingsdienst:

Het Israëlische leger is vannacht in een vuurgevecht gewikkeld geraakt met drie infiltranten uit de Gazastrook die op weg waren om een aanslag te plegen in Israël. Bij het vuurgevecht werden alle drie de terroristen gedood. Onze soldaten zijn veilig op hun basis teruggekeerd.

De persbureaus melden dan zoiets als: 'Drie Palestijnse terroristen gedood door Israëlische leger tijdens vuurgevecht in het grensgebied van Israël en de Gazastrook.' Bij nader onderzoek kan dan blijken dat het niet ging om terroristen, dat er geen vuurgevecht is geweest, en dat de doden zijn gevallen in de Gazastrook en niet op Israëlisch grondgebied. In werkelijkheid ging het om ongewapende Palestijnse boeren of arbeiders die zich ophielden in het grensgebied, die per vergissing door Israëlische soldaten werden aangezien voor Hamasstrijders en daarom zijn doodgeschoten. Als een paar dagen later de feiten duidelijk worden en de legervoortlichtingsdienst bekend maakt dat er een nader onderzoek zal worden ingesteld, dan krijgt het geval nauwelijks of geen aandacht in de buitenlandse media omdat het geen nieuws meer is, of omdat de

aandacht wordt opgeëist door andere nieuwswaardige gebeurtenissen. De internationale media hebben doorgaans nauwelijks belangstelling voor een correctie die na een paar dagen of weken wordt bekend gemaakt.

Moedwillige valse berichtgeving en verdraaiing van feiten zonder correcties achteraf

Tijdens de tweede Intifada (Palestijnse volksopstand) die in oktober 2000 is uitgebroken, heeft het Israëliësche leger een groot offensief uitgevoerd in een Palestijns vluchtelingenkamp bij de stad Jenin op de Westelijke Jordaanoever. Het leger had het gebied afgesloten voor de media, met als gevolg dat het nieuws over het Israëliësche offensief dagenlang uitsluitend van Palestijnse kant kwam. Zowel de Israëliësche als internationale media waren niet in staat om zelf te verifiëren wat er werkelijk aan de hand was. Het Israëliësche leger kwam wel met eigen communiqués, maar die zijn doorgaans in weinigzeggende taal geschreven waardoor evenmin duidelijk wordt wat er is gebeurd.

Het nieuwsvacuüm werd opgevuld door Palestijnse woordvoerders die in alarmerende taal spraken over een groot bloedbad in het vluchtelingenkamp bij Jenin. Er werd melding gemaakt van ‘een bloedbad met drieduizend Palestijnse burgerdoden’, en dat sloeg natuurlijk internationaal in als een bom. Ik herinner me dat ook de internationale persbureaus destijds spraken over een bloedbad in het Palestijnse vluchtelingenkamp. Die terminologie werd klakkeloos overgenomen in het NOS-Journaal, de belangrijkste nieuwsbron van het Nederlandse publiek waarvoor ik destijds als correspondent werkte.

De Palestijnse leider dr. Saeb Erekat zwakte het dodental na een paar dagen af en sprak in een interview op CNN over vijfhonderd dodelijke slachtoffers onder de Palestijnse burgerbevolking. Ook dat is nog altijd buitengewoon ernstig en rechtvaardigt de term bloedbad, als het waar zou zijn geweest. Aangezien niemand de vele honderden doden had gezien, werd algemeen aangenomen dat er nog honderden lijken lagen onder het puin van de verwoeste huizen. Het Israëliësche leger had huizen in het vluchtelingenkamp met de grond gelijk gemaakt en Palestijnse woordvoerders suggereerden dat daarbij mensen levend waren begraven.

Twee weken na het uitbreken van de gevechten arriveerden de eerste internationale onderzoekers in Jenin. Onder hen bevond zich de gerenommeerde Nederlandse patholoog en mensenrechtenactivist professor Barend Cohen, die al eerder onderzoek had gedaan naar slachtofferaantallen in andere conflictgebieden, onder meer in Kosovo.

Al tijdens de eerste dag van zijn bezoek aan Jenin kwam de Nederlandse patholoog tot de conclusie dat de Palestijnse bewering dat de lijken van honderden burgers onder het puin verborgen lagen, op niets was gebaseerd. Hij vertelde me: ‘Als het waar is dat er lijken onder het puin liggen dan ruik je dat, en ik rook helemaal niets’. Na afloop van zijn onderzoek concludeerde de patholoog dat weliswaar de mensenrechten waren geschonden door het Israëliësche leger, maar dat er geen bloedbad had plaatsgevonden.

Met die conclusie ben ik naar de directeur gestapt van de destijds belangrijke Palestijnse mensenrechtenorganisatie ‘Law’. Nadat ik hem had verteld dat de Nederlandse mensenrechtenactivist betwijfelde dat er een bloedbad had plaatsgevonden, ontstak mijn Palestijnse gesprekspartner in grote woede en reageerde: ‘Ook als blijkt dat er maar één enkele burger is gedood dan blijven wij toch spreken over een bloedbad aangericht door het Israëliësche leger’. De publiciteitswaarde van een bloedbad was voor

deze Palestijnse mensenrechtenactivist, advocaat Khader Skeirat, belangrijker dan de feiten.

Drie maanden na de gevechten verscheen een officieel rapport van de Verenigde Naties waarin werd geconcludeerd dat bij de strijd in Jenin vijfenzeventig doden waren te betreuren: tweeënvijftig Palestijnen, waaronder veel gewapende strijders, en drieëntwintig Israëliërs.

Propagandaoorlog tussen de partijen

Beide partijen voeren een propagandaoorlog om de steun van de eigen lokale publieke opinie en vooral ook die van de internationale publieke opinie te veroveren. Zowel Palestijnen als Israëliërs doen hieraan mee en manipuleren de werkelijkheid met dit doel voor ogen, zoals blijkt uit de volgende voorbeelden.

Een aantal jaren geleden had het Israëliërs leger één van de leiders opgepakt van de tweede Palestijnse Intifada, de Fatah-leider Marwan Barghouti. Barghouti was in de jaren 2001 en 2002 verantwoordelijk voor een reeks dodelijke aanslagen op Israëliërs. De media, zowel lokaal als internationaal, schreven destijds eensgezind over de arrestatie door Israël van Marwan Barghouti. Het journalistenvolk baseerde zich op een verklaring van de Israëliërs legerwoordvoerder waarin stond 'Barghouti is in Ramallah gearresteerd'. Later bleek dat Barghouti niet zomaar was gearresteerd, maar letterlijk was ontvoerd door een undercover-eenheid van het Israëliërs leger. Een ambulance werd gebruikt als camouflagewagen voor de militaire ontvoeringsoperatie. Maar niemand sprak over een ontvoering. De meeste media hebben klakkeloos de term arrestatie overgenomen uit de verklaring van de Israëliërs legerwoordvoerder.

Waarom was hier in werkelijkheid sprake van ontvoering en niet van arrestatie? Omdat de stad Ramallah autonoom Palestijns gebied is, waar Israël geen zeggenschap of bevoegdheden heeft. 'Arrestatie' suggereerde dat overeenkomstig de wet was gehandeld. Een verdachte was, zoals dat gaat, gearresteerd. Anderzijds was het onjuist geweest om al meteen te spreken over een ontvoering, omdat aanvankelijk niets bekend was over de ware toedracht van de gebeurtenis. Het was accurater geweest als journalisten van meet af aan hadden gemeld 'Barghouti is opgepakt door het Israëliërs leger'. Ook nu nog is op Wikipedia te lezen, dat Marwan Barghouti in 2002 in Ramallah werd gearresteerd door het Israëliërs leger (Laatst geraadpleegd 7 oktober 2011 op http://en.wikipedia.org/wiki/Marwan_Barghouti).

Nieuwe geografische aanduidingen

Taal is niet alleen belangrijk als propagandamiddel maar ook als manier om politiek omstreden gebieden in te lijven. De tendens in Israël is om plaatsnamen die heden een Arabische naam hebben, in te ruilen door parallel een Hebreeuwse term in te voeren. Het hebraïseren van plaatsnamen kan gepaard gaan met de bouw van nieuwe Israëliërs nederzettingen, waarbij de Hebreeuwse namen gewoonlijk zijn ontleend aan de Bijbelse plaatsnamen van die plek, om zodoende de Joodse historische continuïteit te suggereren.

Een recent voorbeeld is de complexe situatie in het dorp Silwan vlakbij Jeruzalem met tegenwoordig een overwegend Arabische bevolking en een aantal Israëliërs inwoners (ongeveer 40-50 kinderrijke gezinnen). Dit dorp wordt door Israël Kefar ha-Sjilo'ach (dorp van Sjilo'ach) genoemd naar de Bijbelse plaatsnaam Sjilo'ach, of ook wel de Stad van David (naar de Bijbelse koning David), die in het huidige Silwan was gesitueerd.

Een ander voorbeeld. In 1977 kwam in Israël voor het eerst een rechtse premier aan het bewind, Menachem Begin. Zijn regering hing de Groot-Israël-gedachte aan. Een van de eerste beleidsbeslissingen van die regering betrof het taalgebruik met betrekking tot de Westelijke Jordaanoever, die door de nieuwe regering als bevrijd historisch en Bijbels Joods grondgebied werd beschouwd sinds de verovering op Jordanië in de Zesdaagse Oorlog in 1967. De Israëlische staatsomroep die destijds de belangrijkste radio- en televisiezender was, kreeg opdracht om voortaan niet meer over de Westbank te spreken of over bezet gebied. In plaats daarvan moesten de Bijbelse namen Jehoeda en Sjomron (Judea en Samaria) worden gebruikt.

Nu, meer dan dertig jaar later, weten de meeste Israëliërs niet beter, en is de benaming Judea en Samaria volledig ingeburgerd. In Israël spreekt vrijwel niemand meer over bezet gebied of over de bezette Westelijke Jordaanoever. De gangbare terminologie voor de Westbank is tegenwoordig Judea en Samaria dat in het Hebreeuws is afgekort tot Josj, of de term De Gebieden.

Juist taalgebruik

Wat is een juist taalgebruik of de gewenste woordkeus? Welke maatstaf moet je als journalist hanteren?

Voor de namenkwestie van Judea en Samaria bijvoorbeeld zou de officiële tekst kunnen worden gebruikt van de resoluties van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties, aangenomen op 22 november 1967, waarin onder meer gesproken wordt over bezette gebieden. Of het akkoord tussen Israël en de PLO van dertien september 1993 (Declaration of Principles on Interim Self-Government Arrangements) waarin onder meer de Westbank wordt vermeld.²

Maar de belangrijkste maatstaf is je gezond verstand. Als je als correspondent toch het gekleurde woordgebruik van één van de betrokken partijen wilt gebruiken, dan kan dat, mits je het er uitdrukkelijk bij vermeldt. Je citeert dan in feite één van de betrokken partijen.

Tot slot

Ik heb geprobeerd om het een en ander duidelijk te maken over de problematiek bij de berichtgeving waarmee journalisten te kampen hebben in een conflictgebied. Het zijn problemen waarmee ook anderen, zoals bijvoorbeeld diplomaten, worden geconfronteerd bij hun rapportage over gebeurtenissen: taalvervuiling, verhullend, propagandistisch en manipulatief woordgebruik, of zoals het verschijnsel door sommige critici in Israël wordt omschreven ‘het probleem van het witwassen van woorden’.

Noten

1. ‘Het denken mag zich nooit onderwerpen aan een dogma, aan een partij, aan een hartstocht, aan een belang, aan een vooroordeel, aan wat dan ook. Men moet zich uitsluitend houden aan de feiten zelf, want wanneer het denken zich aan iets onderwerpt, zal het ophouden te bestaan’ (vertaling van ER). Speech tijdens de feestelijkheden ter gelegenheid van de vijfenzeventigste verjaardag van de oprichting van de universiteit. Zie: *Œuvres de Henri Poincaré* (1956), p. 152.

2. Zie http://en.wikipedia.org/wiki/United_Nations_Security_Council_Resolution_242, laatst geraadpleegd 7 oktober 2011.

**DE ERFENIS VAN JOODSE GEMEENSCHAPPEN IN
EUROPA**

DE ERFENIS VAN DE FRIESE JODEN: JIDDISCHE WOORDEN IN HET STADSFRIES

ELISABETH KOENRAADS
SSLMIT, UNIVERSITÀ DI TRIESTE

The first Iberian Jews who fled persecution arrived in the Netherlands in the early seventeenth century and settled in the cities, especially Antwerp and Amsterdam. It was only in the eighteenth century with the arrival of Jewish people from Germany and Eastern Europe that the Jewish inhabitants also settled in the countryside. They lived in small villages and had intensive contact with the non-Jewish population, also because of their travelling jobs. As a consequence, they started speaking the local dialects, besides their mother tongue Yiddish. In the villages of the Dutch province of Frisia there were fairly high numbers of Jewish communities living alongside the local population. My paper focalizes on the Yiddish lexical elements still present in the dialect of the capital of Frisia, Leeuwarden. In the first part I give a short survey of the history of the Jews in the Netherlands and in Frisia. Then I trace briefly the history and linguistic features of 'ut Stadsfrys' – the dialect of Frisia's towns – which originated from contact between Frisian and Dutch. In the third part I discuss the development of the Yiddish language in the Netherlands, and I end my paper with a short overview of Yiddish words in 'ut Stadsfrys' of Leeuwarden.

Inleiding

Joden in Friesland? Veel bewoners van de grote stad zal dat vreemd in de oren klinken. De Joden woonden toch vooral in Amsterdam? Men weet weinig van deze Joden in de mediene, zoals de provincie aangeduid werd, en ook in de literatuur spelen zij slechts een kleine rol, met uitzondering van het boek van Carry van Bruggen *Het huisje aan de sloot* (1921). En toch was er voor de Tweede Wereldoorlog een rijk Joods gemeenschapsleven in de kleinere steden en op het platteland.

De mediene-joden verschilden in vele opzichten van de stadsjoden. Doordat deze gemeenten maar weinig zielen telden, ontstonden er geen Joodse wijken en was dientengevolge het contact met de niet-Joodse inwoners veel intiemer. De Joden in de mediene pasten zich aan de ene kant meer en beter aan hun omgeving aan dan die in de stad, maar aan de andere kant koesterden zij hun tradities trouwer om hun groepsgevoel niet verloren te laten gaan.

Ook de benaming Stadsfries kan vragen oproepen. Wat is dat voor een taal? Onder deze benaming verstaan we de dialecten die in zeven steden van Friesland gesproken worden. Deze dialecten zijn ontstaan in contactsituaties tussen het Nederlands en het Fries. Over het algemeen kenmerken ze zich door een Friese syntaxis en een Nederlandse woordenschat. In deze bijdrage zal ik me beperken tot het Stadsfries van Leeuwarden, dat bekend staat als *Leewarders*, *Leewadders* of *Liwwadders*.

In de eerste paragraaf geef ik een overzicht van de Joodse geschiedenis en het Joodse leven in Friesland. Daarna volgt een paragraaf over het Stadsfries en een korte beschrijving van de invloed van het Jiddisch op het Nederlands. Ten slotte analyseer ik enkele kenmerken van de Jiddische woorden in het Stadsfries.

Joden in de mediene

Stad en provincie

Over de Joden die in de Middeleeuwen in de Nederlanden woonden, is weinig bekend. In het zuiden van de Nederlanden zijn in die tijd kleine gemeenschappen ontstaan. Zij werden in de veertiende eeuw grotendeels verdreven, toen zij na het uitbreken van de pestepidemie als schuldigen aangewezen werden. Het kan zijn dat er in sommige groepstalen Joodse taalelementen van voor 1350 overgeleverd zijn (Van de Kamp & Van der Wijk 2006: 12). Onder het bewind van Karel V en Philips II intensifieerden de vervolgingen zich (Van der Woude 2010: 12-15). Pas rond 1600 komen er nieuwe immigratiegolven op gang. De eerste grote stroom Joden, die vooral Antwerpen en Amsterdam als nieuwe woonplaatsen koos, was afkomstig van het Iberische schiereiland. Deze Sefardim,¹ Portugese Joden of *Portegiezen* genoemd (Van de Kamp & Van der Wijk 2006: 13), vluchtten in de zestiende eeuw voor de inquisitie. Aan het begin van de achttiende eeuw vinden we in Amsterdam de grootste Joodse gemeenschap van West-Europa ('Joden in Nederland' - Wikipedia). Velen van hen werkten in de handel, de diamantindustrie en in de financiële sector, omdat toetreding tot de meeste gilden in die tijd voor Joden nog verboden was. De uitzonderingen betroffen, vaak uit eigen belang, het uitoefenen van het beroep van dokter, boekverkoper en makelaar (Daan 1948: 9). Onder de Sefardim beoefenden enkelen de wetenschap (Schatz 1987: 73).

Gedurende de zeventiende eeuw kwamen ook vluchtelingenstromen uit Duitsland en Oost-Europa, vooral uit Polen, op gang als gevolg van de vele oorlogen en de pogroms die daar woedden. Deze Asjkenazim verschilden van de Sefardim omdat ze over het algemeen arm waren en zich niet alleen in de steden vestigden, maar zich ook over het platteland verspreidden. Zij brachten hun taal, het Jiddisch, mee. In 1796 werden met het decreet van de burgerlijke gelijkstelling, *Decreet over den Gelykstaat der Joodsche met alle andere burgers*,² in Nederland alle beroepen voor de Joden opengesteld, ook al duurde dit emancipatieproces nog vele jaren. Men mocht zich nu ook overal vestigen. Hoewel discriminatie niet erg verspreid was, werden de Joden toch als een aparte groep gezien; gedurende het republikeinse tijdperk werden ze ook wel aangeduid als de *Joodse Natie* (Van der Woude 2010: 17).

Tijdens de zeventiende en achttiende eeuw was er nauwelijks contact tussen de Sefardim en de Asjkenazim; ze leefden in twee gescheiden werelden. De verschillen betroffen hun taal, cultuur en tradities en vooral hun sociale positie. In de negentiende eeuw verzwakte deze tegenstelling om plaats te maken voor een andere, die tussen Joden uit Amsterdam en Joden uit de provincie, ofwel tussen *Cholemwachters* en *Medienesjtampers*,³ zoals ze elkaar misprijzend noemden. En hoewel de Joodse gemeenschap in Nederland nooit heel erg groot is geweest – niet veel meer dan honderdduizend zielen (Beem 1982: 12) – zien we vanaf dat moment dat vooral op het platteland de Joden zich steeds meer aanpassen aan hun omgeving. Nadat het Jiddisch als gemeenschappelijke omgangstaal weggevallen was, werd het plaatselijke dialect hun moedertaal, wat hun integratie bevorderde (Beem 1982: 117). Deze gedeeltelijke assimilatie kon plaatsvinden, omdat de Joden van 1796 tot 1933 dankzij de burgerlijke gelijkstelling in vrede konden leven.

Joden in Friesland

De eerste Joodse inwoner van Friesland van wie we het bestaan kennen, is een zekere Israel Kistemaker die op 24 maart 1539 in het Burgerboek van Franeker ingeschreven

werd (Van der Woude 2010: 22). De Joden die zich aan het begin van de zeventiende eeuw in Friesland vestigden kwamen als vluchtelingen uit Duitsland, de zogenaamde *Landjuden*, en in mindere mate uit Oost-Europa.⁴ Er ontstonden verschillende gemeenschappen, compleet met synagoge, begraafplaats, ritueel bad en onderwijsruimte. Aan het hoofd van de gemeenten stonden de parnassijnen, die hun geloofsgenoten vertegenwoordigden en voor hen verantwoordelijk waren, ook tegenover de buitenwereld (Van der Woude 2010: 12). Onder hen waren veel rijke kooplieden. Elke gemeente of *kille* had een voorzanger (*chazzen*), een godsdienstonderwijzer, een secretaris en een koster (*sjammes*) (Van der Woude 2010: 31); in kleinere gemeenten werden verschillende functies dikwijls samengebundeld. Volgens Hartog Beem (Beem 1982: 9) waren er in Friesland vóór 1940 ruim 150 gemeenten; Leeuwarden, Bolsward, Harlingen, Gorredijk, Sneek, Workum/Hindeloopen, Noordwolde, Heerenveen en Lemmer waren de belangrijkste.⁵ Uit de Lemmerse haven vertrokken de Joodse veehandelaars en venters naar Amsterdam en kwamen de Amsterdamse kooplui naar Friesland (Faber & Van der Woude 1995: 13; Van der Woude 2010: 50).

De vestiging van de Joden in Friesland verloopt geleidelijk en bereikt haar hoogtepunt in de tweede helft van de negentiende eeuw met circa 2235 inwoners, ongeveer 1% van de Friese bevolking (Faber & Van der Woude 1995: 16). De slechte economische situatie in Holland, gevolg van de Frans-Engelse oorlogen, kan als een van de oorzaken van deze toename aangewezen worden (Van der Woude 2010: 25). Ook in de andere twee noordelijke provincies woonden Joden; gedurende enkele jaren was Winschoten (Groningen) na Amsterdam de stad met het grootste percentage Joodse inwoners. Winschoten werd daarom ook wel *Mokum Beis* ‘Stad twee’ genoemd. (Den Besten 2008b: 17).

Tegen het einde van de eeuw slinkt het inwonertal sterk door de agrarische crisis (Faber & Van der Woude 1995: 9).⁶ Dit had tot gevolg dat verschillende gemeenten tot een fusie moesten overgaan, omdat er niet genoeg mannen waren om de minjan – het quorum van tien volwassen mannen nodig voor het houden van een godsdienstoefening – te vormen (Van der Woude 2010: 17).

Net zoals in Amsterdam heeft de Tweede Wereldoorlog het karakter van de Joodse gemeenschappen in de provincie drastisch veranderd. In 1941 woonden er nog 910 Joden in Friesland. Van deze wisten naar schatting slechts tweehonderd onder te duiken. De Joden, onder wie veel kinderen, die een onderduikadres in Friesland vonden, waren meestal afkomstig uit wat we nu de Randstad noemen.⁷ Van de Friese Joden overleefden slechts enkele tientallen de oorlog; velen van hen zijn naar Israël of elders geëmigreerd. In de hele provincie telde men in 1957 nog 57 leden. De Joodse orthodoxe gemeente van Leeuwarden vertegenwoordigt nu heel Friesland.⁸

Leeuwarden was eeuwenlang het middelpunt van het Friese jodendom in het noorden (Joods Historisch Museum). Reeds in 1645 gaf het stadsbestuur opdracht alle Joodse ingezetenen te registeren. Uit de statistieken van het Joods Historisch Museum blijkt dat er 140 Joden woonachtig waren in Leeuwarden en omgeving in 1754, 647 in 1809, 1169 en 1205 in respectievelijk 1840 en 1869. Daarna dalen de cijfers weer: 733 Joden wonen er in 1930, 139 in 1951 en 45 in 1998 (Joods Historisch Museum).

De eerste Joodse begraafplaats dateert uit 1670,⁹ terwijl de eerste officiële synagoge in 1754 wordt ingewijd. Rond de synagoge ontstond een kleine Joodse wijk. In Leeuwarden bevond zich de hoofdsynagoge waar de opperrabbin zetelde, de hoogste godsdienstige autoriteit, die zich echter ook met de niet-religieuze zaken van zijn gemeenschap bezighield (Van der Woude 2010: 29).¹⁰ De Leeuwarder gemeenschap stond bekend als een conservatief bolwerk (Van der Woude 2010: 20).

Vlak na de Duitse inval werden de eerste antisemitische maatregelen aangekondigd en werd de Joodse wijk door de Duitsers ontruimd. Wel heeft men in die tijd geprobeerd 800 uit Westerbork gevluchte Joden in Leeuwarden onder te brengen. Deze poging is echter mislukt. Na de oorlog is de synagoge opnieuw ingewijd, maar al gauw bleek de gemeenschap te klein, zodat men in 1964 besloot het gebouw te sluiten.¹¹ Er is nog steeds een kleine Joodse gemeenschap in Leeuwarden die erg actief is op cultureel gebied. De kleinere synagoge die in 1980 ingewijd werd, wordt tijdens de Hoge Feestdagen gebruikt.

De medienesjtamper: een eigen identiteit

Het leven van de Joden in de provincie was anders dan dat van de Joden in een grote stad als Amsterdam. Zij vormden maar een kleine groep, woonden verspreid op het platteland of in kleine dorpjes en kwamen de ganse dag in aanraking met de niet-Joodse bevolking. In sommige steden ontstonden wel kleine Joodse buurten, maar toch bewogen ook deze Joden zich in een niet-Joodse omgeving (Beem 1982: 118) waar ze dikwijls geconfronteerd werden met discriminatie en antisemitisme, zoals op te maken valt uit de karikatuur van de Jood in het Friese volkstoneel (Van der Woude 2010: 26). Omdat ze als aantal niet sterk stonden en omdat ze economisch afhankelijk waren van de andere bewoners, was hun reactie een ‘versterkte zucht tot uiterlijke aanpassing’ (Beem 1982:119). Ze kleedden zich als de andere boeren en boerinnen met klompen en oorijzers en spraken, naast het Jiddisch, het plaatselijke dialect. Ondanks deze onjoodse uiterlijke kenmerken, cultiveerden zij, meer dan de Joden in de grote steden, een sterk bewustzijn van de eigen identiteit door trouw te blijven aan hun religie, taal en tradities en door een rijk Joods sociaal leven (Faber & Van der Woude 1995: 7; Beem 1982: 110).

Tot de gelijkstelling van 1796 was het ook in Friesland de Joden verboden lid te zijn van de meeste gilden. Zij verdienden hun levensonderhoud als venter, opkoper, marskramer, en met de handel in lompen, ijzerwaren en in geld. In de volksmond werden deze ventende Joden aangeduid als ‘lap-, pak- en sakjood’ (Van der Woude 2010: 17).

Voor 1800 werkten ze ook als distillateurs (Van der Woude 2010: 23). Ze verhandelden producten zoals citroenen en augurken en verkochten loterijbriefjes. Opvallend is het aantal Joden dat werkzaam was als veehandelaar, slager en bakker. Dat had zowel te maken met het belang van de veeteelt in de provincie Friesland, als met religieuze overwegingen. Vee moest ritueel geslacht, zuivel en brood koosjer bereid worden. De opperrabbin controleerde of alles volgens de regels verliep (Faber & Van der Woude 1995: 61), maar deze beroepen hadden tevens het voordeel dat men vrij was om op zaterdag en de Joodse feestdagen niet te werken. Veel Joden leidden een armoedig bestaan.¹² Met een deel van hen ging het in latere jaren beter; naast de oude beroepen vinden we winkeliers en handelsreizigers en in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog professoren, artsen en overheidsdienaars. Enkele fabrieken hadden Joodse eigenaars, waaronder de zuivelfabriek die later De Friesche Vlag zou heten (Joods Historisch Museum) en Benninga’s Margarinefabriek (Van der Woude 2010: 150-155).

De culturele erfenis

Al was het aantal Joden dan niet zo erg groot in Friesland en al telt de tegenwoordige Joodse bevolking in de provincie minder dan 110 zielen, toch heeft het verleden zijn sporen achtergelaten in de huidige maatschappij die rijk is aan Joodse evenementen en

waarin veel onderzoek gedaan wordt naar het Joodse leven van weleer, zowel in Friesland als daarbuiten.

Een van de belangrijkste documenten is het register *Sefer Zichronot*, het resolutieboek, waarin de voornaamste gebeurtenissen en besluiten betreffende de gemeente opgetekend werden. Het manuscript, dat in het *Ryksargyf* in Leeuwarden bewaard wordt, bestrijkt de periode 1754-1924. Tot ongeveer 1850 is het in het Jiddisch geschreven, daarna in het Nederlands. Het register is een rijke bron voor de onderzoeker naar het Joodse leven van de gemeente in de stad. Ook van andere gemeenten is een *Sefer Zichronot* bewaard gebleven (Beem 1982: 38; Faber & Van der Woude 1995: 15).

De stad Leeuwarden was voor de oorlog bekend om zijn rijk Joods verenigingsleven. Naast verenigingen met een religieus doel die zich vanouds bezighielden met ziekenzorg, begrafeniswezen, liefdadigheid en Thora- en Talmoedstudie, waren er vrouwenverenigingen actief en ontstonden er halverwege de negentiende eeuw gezelligheids- en sportverenigingen (Joods Historisch Museum, Van der Woude 2010: 33) Vooral het toneel kon zich verheugen in een warme belangstelling. Een Kring van Joodsche Academici zag het licht in de jaren dertig. Tevens hielden talrijke organisaties zich al vanaf de achttiende eeuw bezig met het inzamelen van geld voor Palestina (Faber & Van der Woude 1995: 57).

Door dit rijke verleden heeft de hedendaagse onderzoeker of liefhebber een ruime keus aan materiaal en evenementen die verband houden met het Friese Joodse verleden. Een lijstje van de belangrijkste bronnen waarvan de websites in de bibliografie vermeld worden:

- Het Joods Historisch Museum wijdt webpagina's aan de cultuur en geschiedenis van meer dan tien gemeenten in Friesland.
- Het GNI (Genootschap Nederland-Israël) heeft een afdeling Leeuwarden met informatie over cultuur en wetenschap, Jiddisch en festivals.
- Tresoar, het Fries historisch en letterkundig centrum, heeft dikwijls verwijzingen naar het Joodse leven. Tresoar is ook de initiatiefnemer van het tweejaarlijkse internationale Jiddisch Festival Leeuwarden.
- De klezmerband Di Gojim, bestaande uit niet-Joodse Leeuwarders, is wereldbekend onder klezmerliefhebbers.
- De Nederlandse kring Joodse Genealogie geeft informatie over de Joodse gemeenten in Friesland.
- Het Ryksargyf heeft veel werk verzet: het herbergt de archieven van alle Joodse gemeenten in Friesland, het heeft de grafstenen op alle Joodse begraafplaatsen laten fotograferen en vertalen, in 1995 is er een tentoonstelling georganiseerd (*Drie eeuwen Joods leven in Friesland*) en dankzij samenwerking met Israël is er een database met de gegevens over de hele Joodse bevolking beschikbaar gekomen.
- Robbert Bianchi heeft voor de Joodse Omroep en Omrop Fryslân een dertig minuten durende documentaire gemaakt over de Joodse gemeenschap in Friesland en over naar Israël geëmigreerde Friezen: *Joden in Friesland: In Yid yn Fryslan – in Fries yn Israël*.
- De verhalen van de Joodse onderduikers die tussen 1995 en 1998 door Steven Spielberg geïnterviewd zijn, bevinden zich in het USC Shoah Foundation Institute (University of Southern California).
- Voor boekenliefhebbers is er ook ruime keus. Te beginnen bij de publicaties van Hartog Beem, die zich gedurende zijn hele leven heeft beziggehouden met het Joodse leven in Friesland en met het Jiddisch; veel van zijn boeken zijn nog

tweedehands beschikbaar. Verder verscheen in 2010 onder redactie van Siem van der Woude *Joods leven in Friesland*.

Het Stadsfries

Friesland was tot aan het eind van de Middeleeuwen zelfstandig. De taal die er door alle bevolkingslagen en in het bestuur gesproken werd was het Fries, een West-Germaanse taal met Ingveoonse kenmerken.

In 1498 kwam er echter een einde aan de onafhankelijkheid, toen Albrecht van Saksen, hertog van Saksen-Meissen, het land veroverde. Vervolgens kwam het bestuur in de handen van Hollands-, en waarschijnlijk ook Duitssprekende ambtenaren. In 1515, met de Akte van Afstand, werd Friesland aan de Bourgondiërs toegewezen. Vooral in de steden werd vervolgens het contact met de niet-Friessprekende ambtenaren intenser. In dezelfde periode nam ook de handel met de andere gewesten toe. Na 1550 wordt de rol van het Fries in officiële documenten overgenomen door het Hollands (Duijff 2002: 25).¹³ De Friezen, vooral die uit de betere sociale klassen, begonnen zich het Hollands eigen te maken. Deze contactsituatie¹⁴ leverde een nieuwe taal op, het Stadsfries, in het Stadsfries *Stadsfrys*, in het Fries *Stêdsk*. De reconstructie van de ontstaansgeschiedenis van het Stadsfries is moeilijk, omdat er maar weinig schriftelijke bronnen overgeleverd zijn. Daarbij komt dat stadsdialecten altijd het stiefkindje van de taalwetenschappers zijn geweest, omdat ze een lage status hebben. Ze worden, onbewust, beschouwd als inferieure talen en niet als plaatselijk taalgebruik van een stad met dezelfde waarde als de dialecten die in de provincie gesproken worden (Schatz 1987: 28).¹⁵ Men weet ook niet precies welk dialect de niet-Friese bestuurders en handelaars met zich mee brachten, al opteert men wel voor invloed van Noord-Hollandse dialecten of een bovenregionale Nederlandse schrijftaal (Duijff 2002: 28). Zoals al opgemerkt, wordt ook Duitse invloed niet uitgesloten. M. Jansen heeft haar doctoraalscriptie aan dit onderwerp gewijd en komt op taalkundige gronden via de contacttheorieën van Van Coetsem (1988) en Van Bree (1990 en 1994) tot de conclusie dat ‘Het Stadsfries is ontstaan doordat Friezen op het Nederlands zijn overgegaan: het Stadsfries is een Hollands dialect met een Fries substraat’ (2000: 13) Hiermee is ook Pierre Duijff (2002: 21) het eens, die opmerkt dat de naam Stadsfries misleidend is ‘want de ontstane mengtaal is veel meer Nederlands dan Fries’. Den Besten (2005: 288) beschouwt het Stadsfries als de enige dochtertaal van het Nederlands die binnen de taalgemeenschap gesproken wordt, ofschoon hij daar zijn twijfels bij heeft, ‘omdat Friesland al lang deel uitmaakt van het Nederlandse taalgebied, al zijn de wortels van het Nederlands er niet overal even diep’.

Het Stadsfries wordt in de volgende zeven steden gesproken: Leeuwarden, Dokkum, Franeker, Harlingen, Bolsward, Sneek en Stavoren.¹⁶ De verschillen tussen de zeven varianten zijn niet erg groot en haast alle terug te voeren op kenmerken van de Friese dialecten in hun naaste omgeving. Het oudste document in het Stadsfries, dat handelt over slachtvee, dateert uit 1768. De zeven varianten van het Stadsfries worden door circa 40.000 mensen gesproken, 6,3% van de Friese bevolking. In de hoofdstad Leeuwarden (90.000 inwoners) heeft 20% het Stadsfries als moedertaal (Duijff 2002: 83). In het geheel spreken daar ongeveer 20.000 inwoners nog het plaatselijke dialect, *Leewarders*, *Leewadders* of *Liwwadders* genoemd. Hoewel het Leewarders in verhouding tot de bevolking niet het grootste aantal sprekers telt¹⁷, heeft het meeste onderzoek naar het Stadsfries als onderwerp deze variant (Jansen 2000: 14).

Aangezien het Stadsfries alleen in de informele omgang gebruikt wordt, het niet op school onderwezen wordt en er geen normerend instituut bestaat, is het niet verwonderlijk dat er vele variaties zijn. Dit werd al geconstateerd door Winkler (Jansen 2000: 5) die zich aan het eind van de negentiende eeuw als eerste heeft beziggehouden met de studie van het Stadsfries. Het betreft hier vooral varianten van één woord, maar ook de vervoeging van bijvoorbeeld de sterke werkwoorden. Dezelfde omstandigheden hebben geleid tot het ontbreken van een officiële spelling van het Stadsfries. De weinigen die het Stadsfries schrijven, volgen hun eigen spellingsconventies: of die van het Nederlands of die van het Fries. Sinds de verschijning van het eerste woordenboek van het Leewarders, *Woardeboek fun ut Leewarders* (1991), waarin de spelling voornamelijk de Friese regels volgt, gelden deze laatste als toonaangevend. Over het onderscheid tussen ‘plat’ en *beskaafd* Stadsfries is weinig bekend; in het algemeen wordt de variant die meer op het Nederlands lijkt, als beschaafder beschouwd (Burg 1991: XI). Stadsfrieze teksten komen we voornamelijk op cultureel gebied tegen: poëzie, cabaret, songteksten; ook zijn er tegenwoordig weblogs in het Stadsfries.

Hoe ziet de toekomst van de Stadsfrieze dialecten eruit? Zij verschoven van een dialect, dat in de negentiende eeuw nog als een door de hogere sociale klassen gesproken variant van het Nederlands werd beschouwd, naar een sociolect van de lagere klassen, waarvan het prestige vooral in Leeuwarden erg laag is (Duijff 2002: 84). Vroeger had het Stadsfries hier een hogere status dan het zogenaamde Boerenfries (Jansen 2000: 54). Tegenwoordig is het Leewarders onderhevig aan twee middelpuntvliedende krachten: die van het Nederlands gebracht door school en media, en die van het Fries dat inmiddels als officiële taal erkend is en gesproken wordt door de Friezen die van de provincie naar de hoofdstad zijn verhuisd. Zo wordt een woord steeds vaker op twee manieren uitgesproken, met de oude Stadsfrieze klank of met de Nederlandse klank (Jansen 2000: 54-55; Burg 1991: XI). Ook bij bepaalde syntactische kenmerken, zoals de woordvolgorde in werkwoordgroepen, zien we vooral bij jongeren de Friese volgorde het afleggen tegen de Nederlandse (Duijff 2002: 73). Tegelijkertijd heeft het Fries een hogere status gekregen dan het Stadsfries en worden er meer Friese woorden naast hun Stadsfrieze equivalent gebruikt, zoals het Friese *touter* naast *skommel* ‘schommel’ (Duijff 2002: 57).

Taalkundig profiel van het Stadsfries

De grammatica van het Stadsfries komt in grote lijnen overeen met die van het Fries, maar de woordenschat is voor een groot deel afkomstig uit het Nederlands. Het is niet mijn bedoeling uitvoerig op de structuur van het Stadsfries in te gaan. Ik zal slechts een kort overzicht geven van enkele fonologische, morfologische en syntactische kenmerken die het lezen van een Stadsfrieze tekst kunnen vergemakkelijken. Bij nauw verwante talen volstaat nu eenmaal meestal het kennen van een paar belangrijke ‘trucjes’ om een tekst te kunnen lezen, ik denk daarbij bijvoorbeeld ook aan het Afrikaans voor een Nederlandstalige.

Het klanksysteem van het Stadsfries is een mengeling van Oudhollandse vormen en enkele typische kenmerken van het Friese stelsel (Duijff 2002: 55). Tevens zijn er klanken die een specifieke Stadsfrieze ontwikkeling hebben doorlopen (Jansen 2000: 10).

De Friese klinkers zijn voor een Nederlander niet makkelijk te leren: fenomenen als breking – een accentverschuiving binnen een tweeklank –, verkorting van een lange klinker, en nasalering van klinkers voor /n/ gevolgd door bepaalde medeklinkers zijn wijd verspreid. De situatie wordt nog ingewikkelder doordat deze vormen niet altijd in

de grafie zijn terug te vinden. Het Stadsfries kent daarentegen geen breking en verkorting komt zelden voor. Zoals al eerder opgemerkt is het Stadsfries erg vrij in de schrijfwijze. De Nederlandse 'ij' wordt altijd een 'ie' die we echter in het zelfde woord tegenkomen als 'y' of 'ie': *kynderwagen, kienderwagen*.¹⁸ Het wegvallen van de /n/ waarop nasalering van de voorafgaande klinker volgt, wordt wel of niet geschreven: *daans* 'dans', *mesen* 'mensen'. De medeklinkers in het Stadsfries hebben veel overeenkomsten met die van het Fries. Aan het begin van een woord of lettergreep komen we altijd een stemloze [s] en [f] tegen: *fijf en sestig; feemerk; sij, ferdriet; soop; sien*; de Nederlandse begincluster 'sch' wordt [sk]: *skimmige, misskien*, en de Nederlandse /g/ wordt dikwijls uitgesproken als de explosieve [g]: *negoasje, goeie, gyneen*. Ten slotte verdwijnen de slotmedeklinkers /t/, /d/ en /r/ voor /t/, soms gevolgd door de rekking van de klinker: *hân* 'hand', *feemark* 'veemarkt', *swat* 'zwart'.

De Stadsfriesse voornaamwoorden komen in grote lijnen overeen met die van het Fries, maar beide talen kennen veel variatie. De tweede persoon enkelvoud is *dou/do*, maar men vindt ook *tou* en *de*: *dat hest tou goed sien* 'dat heb je goed gezien'. *De must oek niet sofuel sûpe* 'Je moet ook niet zoveel zuipen'. Het werkwoord heeft in de tweede persoon enkelvoud een eigen uitgang, waardoor het mogelijk is het subject in de vorm van het persoonlijk voornaamwoord weg te laten. De tweede persoon meervoud is, net als in het Fries, *jimme*. De beleefdheidsvorm *jou* wordt vaker gebruikt dan in het Nederlands en wordt altijd gevolgd door de meervoudsvorm van het werkwoord: *jou binne Roasje* 'U bent Roosje'.

Enclitische vormen zijn frequent, zowel in het Fries als in het Stadsfries: *de laatste keer isúm dat noodlottug wudden* 'de laatste keer is hem dat noodlottig geworden', *omdatie teleurstelt is* 'omdat hij teleurgesteld is'.

De infinitief van het werkwoord eindigt in Stadsfries altijd op -e: *sêge, prate*. Uitzonderingen zijn de werkwoorden *gaan, doën, sien, staan*.¹⁹ Ook de meervoudsvormen in de tegenwoordige tijd eindigen op -e.

Het voltooid deelwoord mist het voorvoegsel ge-: *dat hest tou goed sien* 'dat heb je goed gezien', *een standbeeld voor opricht wudt* 'een standbeeld voor opgericht werd', *ut de hân lopen feesje* 'uit de hand gelopen feestje', *transpeteard* 'getransporteerd'.

Evenals het Fries, volgt het Stadsfries in een werkwoordgroep altijd de groene volgorde, dus de vervoegde hulpwerkwoorden worden na het voltooid deelwoord of het infinitief geplaatst: *Ons moeke sei, dat se 't wel graag es sien wille su* 'Ons moeke zei dat ze het wel graag zou willen zien' (voorbeeld van Jansen 2000: 12).

Na dit overzicht zou men kunnen zeggen: maar dit is Fries en geen Nederlands. Toch klopt dit niet volgens M. Jansen. De morfologische en nog meer de syntactische kenmerken behoren tot de stabiele elementen die de spreker onbewust naar een nieuwe taal meeneemt. Er is hier sprake van invloed van de Friese substraat. De nieuwe elementen die bewust bijdragen aan het vormen van het Stadsfries, zoals de woordenschat, komen echter uit het Nederlands.

Deze woordenschat bestaat vooral uit Nederlandse woorden of uit woorden die het Nederlands en het Fries gemeen hebben. Typische Friese woorden komen we in het Stadsfries enkel tegen in de huiselijke sfeer of in de woordenschat van de landbouw en de veeteelt: *mem* 'moeder' en *heit* 'vader', *jaar* 'uier' en *jarre* 'gier'.

Enkele verbasterde woorden zijn Franse ontleningen, waarschijnlijk overblijfsels uit de Bourgondische tijd, zoals *avesear* 'opschieten' van Frans *avancer* en *koese* 'slapen' van Frans *coucher* ('Stadsfries' - Wikipedia).

De Jiddische woordenschat

Over het taalgebruik van de Sefardische Joden, de rijke *Portegiezen*, in Nederland zijn de meningen nogal verschillend. Volgens Van de Kamp & Van der Wijk (2006) gebruikten ze het Portugees als omgangstaal en het Spaans voor de preken en de literatuur. Al snel beheersten zij naast het Portugees het Nederlands, maar wanneer het gebruik van het Portugees helemaal verdween is niet met zekerheid te zeggen, al moet dat vroeg geweest zijn. Andere auteurs, zoals Van der Woude (2010: 159), denken dat de Sefardim nog eeuwenlang onder elkaar Portugees bleven spreken. De arme Sefardim ruilden te midden van een Jiddisch en Amsterdams sprekende bevolking hun Portugees in voor de plaatselijke dialecten (Van de Kamp & Van der Wijk 2006: 18). Den Besten (2005: 290) gaat verder in detail: de Sefardim in Nederland spraken vooral *Judesmo* ‘Judeo-Spaans’, omdat de Portugese Joden voornamelijk uit Spanje kwamen, alsook het meer prestigieuze Judeo-Portugees.²⁰ De Asjkenazim bleven echter hardnekkig Jiddisch spreken.

Het Jiddisch is de taal die door de Asjkenazim werd gesproken en op kleine schaal nog wordt gebruikt. De woordenschat van het Jiddisch, dat tijdens Middeleeuwen in Zuid-Duitsland ontstond, bevat, naast Germaanse woorden, een percentage Hebreeuwse en Aramese woorden – in hun Asjkenazische vorm *Loosjen-Koudesj* genoemd²¹ – die van groot belang zijn omdat ze religieuze en typisch Joodse begrippen en voorwerpen aanduiden. De invloed van de Romaanse talen is in mindere mate aantoonbaar maar niet geheel afwezig.

Nadat de Joden zich over heel Europa verspreid hadden, splitste de taal, die het Hebreeuwse alfabet gebruikt, zich in een oosterse en een westerse variant. Het Oost-Jiddisch, waarin veel Slavische elementen aanwezig zijn, wordt nog steeds gesproken door een groep Joden in Engeland, de Verenigde Staten, Israël en in Antwerpen. De hedendaagse Jiddische literatuur is geschreven in het Oost-Jiddisch. Het West-Jiddisch dat gesproken werd in West-Europa is nagenoeg uitgestorven.

Lange tijd werd het Jiddisch als taal niet voor vol aangezien. Men beschouwde het eerder als een bastaarddialect van het Duits. Ook in Nederland sprak men niet van Jiddisch maar van Joods-Hollandsch of zelfs van jargon (Beem 1975: voorrede).

Jiddische woorden in het Nederlands en Amsterdams

De Jiddische elementen in het Nederlands en in het Amsterdams betreffen voornamelijk de woordenschat. De syntaxis komt in grote mate overeen met die van het Nederlands, ook al zijn er verschillen, zoals de volgorde in de bijzin, waar het werkwoord op de tweede plaats staat, en de vervanging van het imperfectum door de samengestelde vorm van het perfectum (Beem 1970: 21). Het Nederlands heeft een duidelijke invloed gehad op de fonologie en op de morfologie van het in Nederland gesproken Jiddisch: aan de Hebreeuwse werkwoordstam wordt het suffix -en toegevoegd om de infinitief te vormen, bijvoorbeeld *asseren* ‘ongeoorloofd verklaren’ (Beem 1970: 21), en ook de vervoeging volgt de regels van de Nederlandse grammatica. De Jiddische zegswijzen die voor de oorlog van generatie op generatie overgeleverd werden, zijn voor een groot deel samen met de sprekers ervan voorgoed verdwenen.²²

Het Jiddisch bleef lange tijd de schrijftaal en de voertaal van de Asjkenazim. Na de emancipatie verdween het in Nederland langzaamaan, zowel doordat van de Joden van staatswege verlangd werd dat ze het Nederlands gebruikten, alsook omdat de Joden nu meer beroepen konden uitoefenen en overal konden wonen, wat frequenter contact met de niet-Joodse bevolking betekende. In de tweede helft van de negentiende eeuw

werd het Nederlands of het plaatselijke dialect de algemene voertaal, ook bij de allerarmste Joden (Schatz 1987: 77). Veel Jiddische woorden en uitdrukkingen handhaafden zich echter in het Nederlands van de Joden. Deze variëteit van het Nederlands bevat niet alleen woorden die tot het Post-Jiddisch behoren, het Nederlands van Joden wier familie oorspronkelijk Jiddisch sprak (Den Besten & Hinskens 2005: 2), maar ook ‘woorden die door, voor of rond Joden zijn gebruikt’ (Van de Kamp & Van der Wijk 2006: 8). Dit ‘Joods Nederlands’ kan gezien worden als een etnolect van het Nederlands; het resultaat van een taalverschuiving, waarbij het Jiddisch vervangen werd door het Joods Nederlands met behoud van de Hebreeuwse en Aramese component (Den Besten 2005: 289). Een dergelijk verschuiving vindt niet plaats van de ene dag op de andere; er is een tussenperiode geweest waarin de Joden naast het Joods Nederlands het Jiddisch bleven praten (Den Besten 2005: 291). Etymologisch gezien bestaat de woordenschat van het Joods Nederlands uit woorden afkomstig uit de volgende talen: Hebreeuws, Aramees, Modern Hebreeuws, Jiddisch, Joods-Portugees (Den Besten 2008a: 227). De auteur merkt terecht op: ‘Men moet als lexicograaf het een en ander in huis hebben om dit complex te beschrijven’ (Den Besten 2008a: 229). Van de Kamp & Van der Wijk (2006: 32) voegen daar de invloed van Nederlandse dialecten en de verheven burgertaal van de deftige Joden aan toe.

Om de situatie nog ingewikkelder te maken, moet er rekening gehouden worden met een andere variëteit van het Nederlands, het Bargoens, waarmee de geheime taal, vooral van de lagere klassen en de onderwereld, ‘boeven en gabbers’, onder wie ook niet-Joden, bedoeld wordt. De woordenschat van deze variëteit heeft haar herkomst in het Nederlands Jiddisch – vooral de Hebreeuws-Aramese component is sterk aanwezig – aangevuld met kunstmatig verjiddichte hebraïsmen (Den Besten 2006: 234).

In de achttiende eeuw nam door de economische stagnatie het aantal arme Joden toe. Tijdens diezelfde periode trad in Bohemen en Moravië het ‘familiantenstelsel’ in werking waarbij slechts één zoon zich ter plaatse mocht vestigen (Van de Kamp & Van der Wijk 2006: 13). Hierdoor raakte een deel van de Joden, de *smousen*, Joden zonder vaste woon- of verblijfplaats en duidelijke middelen van bestaan (Van de Kamp & Van der Wijk 2006: 598), aan de bedelstaf of kwam in de illegale wereld terecht. In hun zwervende bestaan kwamen ze in contact met andere groepen die tot de lagere klassen behoorden, zoals zigeuners en mensen die op de rand van de maatschappij leefden; ook hun taal heeft sporadische bijdragen geleverd. Als voorbeeld kan het woord *joekel* ‘hond, kanjer’ dienen dat uit het Romani, de zigeunertaal, afkomstig is, of het woord *smeris* ‘politieagent’ uit het Rotwelsch, de Duitse geheimtaal uit de Middeleeuwen.²³

De woorden die via het Bargoens in het Nederlands zijn terechtgekomen, hebben enkele afwijkende kenmerken ten opzichte van de authentieke Jiddische woorden. Veel Jiddische woorden pasten zich aan de wetten van het Nederlands aan, maar die in het Bargoens tonen grotere, voornamelijk fonologische, afwijkingen.²⁴ En op semantisch terrein vond er een depreciatie van de oorspronkelijke betekenis plaats (Beem 1975: voorrede). Een bekend voorbeeld is dat van *jat*: Hebreeuws voor ‘hand’ en in deze betekenis bestaat het ook in de volkstaal, *iets uit je jatten laten vallen*. In het Jiddisch hebben we het werkwoord *jatten* ‘nemen’, het Bargoens heeft daar echter ‘stelen’ van gemaakt en met deze betekenis is het nu aanwezig in het Nederlands. Bij leningen uit het Bargoens hebben we dikwijls een dubbele passage. Er moet dus altijd rekening gehouden worden met het feit dat veel woorden meer dan eens en via verschillende routes ontleend zijn (Van de Kamp & Van der Wijk 2006: 33).

In bijlage 2 heb ik enkele lemma’s van woorden die als ‘Joods’ beschouwd worden, onder elkaar gezet, zoals deze weergegeven worden in de belangrijkste naslagwerken. Deze naslagwerken zijn van verschillende grootte en kwaliteit. De

bronnen waarop enkele van deze naslagwerken zich baseren zijn volgens Den Besten niet erg betrouwbaar, aangezien er veel plagiaat gepleegd is (Den Besten 2004: 264, Den Besten & Hinskens 2005: 2). Keer op keer werden woordenlijsten overgenomen.²⁵ Daardoor staan er in de Jiddische en Bargoense woordenlijsten die in de laatste halve eeuw gepubliceerd zijn, woorden die bij een groot deel van de lezers niet bekend zijn, omdat ze verouderd en in onbruik geraakt zijn, de zogenaamd ‘spookwoorden’ (Van de Kamp & Van der Wijk 2006: 33 en 7). Er worden nog wel meer kanttekeningen bij deze woordenlijsten geplaatst; zo zouden bijvoorbeeld veel rijtjes vooral *Loosjen-Koudesj* elementen bevatten. Een probleem vormen tevens de verschillende schrijfwijzen en de varianten van een woord. Oudere wetenschappers gaven hun voorkeur aan de Asjkenazische uitspraak in afwijking van de klankvorm van de ‘volkstaal’: het Jiddisch of Joods Nederlands (Den Besten 2006: 235). Hartog Beem (1970: 23) daarentegen schrijft: ‘Daar het Jiddisch een Middelhoogduits dialect tot grondslag heeft, ben ik van het Duits uitgegaan, mede omdat anders voor niet-Nederlandse belangstellenden grote moeilijkheden zouden ontstaan. Dus *schul* en niet “sjoel”’. In *Hebreeuwse en Jiddische woorden in het Nederlands* (Heikens et al. 2002: 42) worden Duitse spellingen juist vermeden, ‘met name omdat het Jiddisch geen Duits is’, dus niet ‘schlemiel’ maar *sjlemiel*, waarbij de auteurs, die grote bewondering voor Beem hebben, wel opmerken dat het nooit de bedoeling van Beem is geweest dat zijn transcripties – hij gebruikte verschillende systemen – als spellingsnorm zouden gelden, ‘maar dat is duidelijk wel gebeurd’ (Heikens 2002: 34). We bevinden ons dientengevolge, vooral in de oudere werken, op ‘fonologisch drijfzand’ (Den Besten 2004: 265).

Een van de oorzaken van de verwarrende situatie is dat het Jiddisch het Hebreeuwse alfabet gebruikt, dat louter uit medeklinkers bestaat, al hebben in het Jiddisch sommige daarvan een klinkerfunctie gekregen. Daardoor kunnen bij het overzetten naar het Latijnse alfabet verschillende systemen toegepast worden. Tevens werden de van oorsprong Hebreeuws-Aramese woorden conservatief gespeld, ook als ze anders werden uitgesproken (Den Besten 2008b: 3).

Interessant is dat degenen die niet begrepen wilden worden, handelaars en boeven, vooral Hebreeuwse woorden, die slechts een geringer deel van de woordenschat uitmaakten, gebruikten, omdat die door hun exotische vorm voor de leek onbegrijpelijk waren.²⁶ In het Hebreeuws kunnen namen van de letters van het alfabet gebruikt worden als getallen. Dit gebruik is door het Jiddisch en het Bargoens overgenomen. Dezelfde namen konden ook geldstukken aanduiden. Vooral onder handelaars was dit de gewoonte: *heitje* ‘kwartje’ van 5 *hei*, *joet* ‘tientje’ van 10 *joet*. Soms werd in de handel ook een Jiddisch woord gebruikt: *mei/meie/meier* van *mea*, ‘100’ in het Hebreeuws. Het gebruik van letternamen gold ook voor afkortingen en plaatsnamen; zo vinden we *Mokum Olf* ‘Stad A[msterdam]’, *Mokum Reis* ‘Stad R[otterdam]’, en, voor ons interessant, *Mokum Lammert ‘Majim’* ‘Stad L[eewarden] Water’, ter onderscheiding van *Mokum Lammert* ‘Stad L[eiden]’, waarbij *Olf, Reis* en *Lammert* de letters A/O, R en L aangeven (Den Besten 2008b: 16).

De Amsterdamse Joden hadden een eigen dialect, het Jodenhoeks, dat bestond uit Amsterdamse, Jiddische, Sefardische en Oudhollandse elementen (Van de Kamp & Van der Wijk 2006: 15). Dit dialect werd ook door het Amsterdamse niet-Joodse proletariaat gebruikt; een nader bewijs dat het Joods Nederlands niet alleen een product van een taalverschuiving is (Den Besten 2005: 291).²⁷

Aangezien Amsterdam de grootste concentratie Joden had, is het niet vreemd dat het dialect van die stad de meeste Jiddische woorden bevat. Een kanttekening is hierbij echter op zijn plaats: de hoge mobiliteit van de hedendaagse bevolking en de alomtegenwoordigheid van de media zijn er de oorzaak van dat vooral in de steden nog

maar weinig dialecten een eigen woordenschat hebben. Mensen verhuizen en passen zich aan hun nieuwe omgeving aan. Op deze manier hebben veel woorden die vroeger gebonden waren aan één plaats, zich over heel Nederland verspreid. Tellen we daar de opmars van de spreektaal en van het dialect – denk aan de boerenpop en aan cabaretfiguren die een stadsdialect spreken – bij op, dan is het duidelijk dat we eigenlijk niet meer over specifieke plaatselijke elementen kunnen spreken.²⁸

Jiddische woorden in het Leewarders

Tot halverwege de negentiende eeuw wordt er in Leeuwarden en in de rest van Friesland nog volop Jiddisch gesproken, al kon de houding van de Joden zelf tegenover deze taal in die tijd verschillen. Preken werden door sommige rabbijnen in het Nederlands, door andere nog in het Jiddisch gehouden, ondanks het feit dat de overheid probeerde het Jiddisch uit onderwijs en synagoge te weren (Faber & Van der Woude 1995: 18). In het dagelijks leven bleef het Jiddisch lang hoorbaar op de markten en bij de handelaren. Beem geeft een voorbeeld van het gesproken Jiddisch op het Friese platteland zoals dat door de Jood Hirsch de Laafer gebezigd werd:

U hebt hem niet gekend. Hem niet en zijn paard evenmin. Het was een twee-eenheid. Hij sprak nog Jiddisch, zijn paard verstond nog Jiddisch. Als hij zei: *Geih soes!* Dan ging het paard, als hij zei: *Sjteih soes!* Dan stond het paard.²⁹ (1982: 54)

Langzaamaan begon het plaatselijke dialect echter het Jiddisch te verdringen. Er ontstond een soort mengtaal. Aan het eind van de negentiende eeuw wordt er ook in Leeuwarden geen Jiddisch meer gesproken; wel blijven er Jiddische woorden aanwezig in het Leewarders. Deze woorden hebben vooral betrekking op de handel, zoals de benamingen voor geldstukken. Woorden die behoren tot het semantische terrein van de misdaad en de politie zijn meestal niet direct uit het Jiddisch overgenomen maar via het Bargoens de taal binnengedrongen.

Het Fries en het Leewarders hebben talrijke Jiddische woorden gemeen met het Nederlands en het Amsterdams, zoals *smeris* ‘politieagent’, *bajes* ‘gevangenis’, *jatten* ‘stelen’, *goochem* ‘slim’. Er zijn echter ook verschillen in de woordenschat aan te wijzen:

- het voorkomen van een paar Jiddische woorden in het Stadsfries die onbekend of zeldzaam zijn in het Nederlands; sommige komen ook voor in het Fries;
- een hogere frequentie en een hoger register van Jiddische woorden in het Leewarders dan in het Nederlands;
- aanpassing van de Jiddische woorden aan de Friese vormleer en klankwetten.

Typische Friese en Stadsfriese Jiddische woorden

Een klein deel van de woordenschat van de Joden die in Friesland leefden ging over in het Fries en in het Stadsfries. Het betreft de volgende woorden:

- *beseiferje/besifrje/besleiferje* ‘rommel verkopen’ of ‘beduvelen’;
- *smotsig* ‘smerig, groezelig, pappig’ (van aardappelen);
- *sjachelje/sjaggelje/ sjacherje/sjachele/sjachere* ‘handel drijven’.

Hogere frequentie en hoger register

Het Stadsfries heeft meer woorden van Jiddische oorsprong dan het Fries, juist omdat in deze laatste taal de Bargoense component ontbreekt, terwijl het Stadsfries deze woorden zelfs vaker gebruikt dan het Nederlands of het Amsterdams (persoonlijke mededeling van Jaap Mulder).

Veelgebruikte woorden zijn: *betoefd* ‘betrouwbaar’, *geteistem* ‘uitvaagsel, slecht volk’, *mayim* ‘water’, *nassen* ‘snoepen’, *ponum* ‘gezicht’, *ramsj* ‘ongeregelde goederen die goedkoop verkocht worden’, *sores* ‘verdriet’, *tokes* ‘derrière’.

Andere frequente woorden zijn: *ferpatse* ‘te gelde maken’, *goochem* ‘slim, geslepen’, *kapsoanes* ‘drukte, ophef’, *lapswâns* ‘vent van niets’, *loulouene* ook *lounoppes* ‘geen sprake ervan!’, *mazzel* ‘geluk’, *sjoege* ‘begrip, verstand’.

Door veelvuldig gebruik hebben deze woorden hun lage status verloren. Professor Henk Meijering in een persoonlijk schrijven naar aanleiding van het woord *betûft*:

Het opvallende bij dit woord is dat het geen enkele connotatie van substandaard heeft, zoals bij zoveel andere Jiddische woorden. Ik heb lange tijd gedacht dat het een ‘gewoon’ Fries woord was, waartoe het prefix ‘be-’ ook wel aanleiding gaf.³⁰

Hieruit mogen we concluderen dat deze woorden tot een hoger register doorgedrongen zijn.

Aanpassing van de Jiddische woorden aan de Friese vormleer en klankwetten

De woorden uit het Jiddisch hebben in de mond van de sprekers in Nederland een assimilatieproces ondergaan. In Friesland is dat niet anders geweest: Jiddische woorden werden aangepast aan de Friese grammatica. Leenwoorden uit het Amsterdams hoefden dikwijls fonologisch niet aangepast te worden, omdat beide dialecten, het Amsterdams en het Leewarders, veel klankkenmerken gemeen hebben.

Bij de klinkers wordt de typische Friese schrijfwijze *oa* voor ‘oo’ gebruikt; in Amsterdam wordt de lange ‘o’ op dezelfde manier uitgesproken.

Ook de nasalering van de korte klinkers /a/, /e/, /i/ en /u/ voor ‘nt’, ‘nd’ en ‘ns’ heeft het Leewarders met het Amsterdams gemeen (Schatz 1987: 64). Deze vindt men echter niet altijd terug in de schrijfwijze: zie bijvoorbeeld *lapswâns*.

In het Fries en het Stadsfries vinden we aan het begin van een woord altijd de stemloze [s] en [f]. Deze regel geldt ook voor de woorden van Jiddische oorsprong zoals *ferpatse* tegenover Nederlands ‘verpatsen’, maar ook hier worden de z en v in het Amsterdams stemloos uitgesproken, al werden juist in het Jodenhoeks de stemloze medeklinkers /s/, /p/, /t/, /f/ stemhebbend (Van de Kamp & Van der Wijk 2006: 27).³¹

Gemeen met het Jiddisch heeft het Leewarders de ‘brouw’-r en de aanwezigheid van de ‘sj’ aan het begin van een woord: *sjachele/sjachere*.

Het Fries en het Stadsfries kennen de combinatie ‘sch’ van het Nederlands niet; deze wordt aan het begin van een woord vervangen door ‘sk’. De uitspraak van de ‘ch’ is voor Friezen moeilijk. Ik citeer Beem (1982: 18):

Verdwenen zijn ze [.....]. De Friese jood, zo oer-Joods gebleven, en toch zo vergroeid met zijn omgeving, dat hij Fries of Leeuwardens sprak als ware het Losjoun hakoudesj (de Heilige taal, Hebreeuws). En die zelfs als hij opgeroepen werd in de Berooche

‘lofzegening voor men iets eet’ de Friese ‘G’ niet overwinnen kon, asjer bokar (ipv boochar) bonoe.³²

Conclusie

Net als in de rest van Nederland heeft slecht een zeer klein deel van de Joodse gemeenschap in Friesland de Tweede Wereldoorlog overleefd. Hun rijke vooroorlogse geschiedenis en hun oorspronkelijke moedertaal, het Jiddisch, hebben echter sporen achtergelaten, niet alleen in het Nederlands en het dialect van Amsterdam, maar ook in het Fries en in het dialect van de Friese hoofdstad, het Leewarders. Het is alleen maar toe te juichen dat er de laatste jaren weer aandacht besteed wordt aan deze, bij het grote publiek onbekende, rijkdom. Hoewel ik geen expert ben op het gebied van het Stadsfries of het Jiddisch hoop ik met deze bijdrage toch een klein steentje bijgedragen te hebben.

Noten

Mijn dank gaat uit naar prof. Henk Meijering voor zijn bereidheid met mij over dit onderwerp te discussiëren en voor zijn nuttige kritische opmerkingen op een eerste versie van het taalkundige deel van dit artikel. Tevens bedank ik Jaap Mulder, leider van de klezmergroep Di Gojim, geboren Leeuwarder en groot kenner van het Jiddisch, die mij niet alleen de songtekst in Bijlage 1 maar ook de meeste informatie over het Leewarders verstrekt heeft.

1. In dit artikel volg ik over het algemeen de spelling zoals gegeven in *Hebreeuwse en Jiddisje woorden in het Nederlands* van Henk Heikens e.a. (2002), het zogenaamde *Oranjeboekje*. In deze lijst passen de auteurs het transcriptiesysteem toe: de klanken van de ene taal worden omgezet in de schrifttekens van de andere taal. In de inleiding wordt uitgelegd dat ze bij uitspraakvarianten gekozen hebben voor de vorm die een normatief karakter heeft gekregen; voor het Hebreeuws is dat de variant zoals die nu in Israël gebruikt wordt, voor het Jiddisch een soort algemeen Oost-Jiddisch. Woorden die al heel lang in het Nederlands ingeburgerd zijn, worden in hun gebruikelijke vorm opgenomen. Ik zelf heb er echter voor gekozen om *Jiddisch* te schrijven en niet *Jiddisj*, omdat de eerste vorm mij meer ingeburgerd lijkt.

2. De afgevaardigden uit Friesland onderscheidden zich door unaniem voor te stemmen (Van der Woude 2010: 19).

3. Definities in Van de Kamp & Van der Wijk (2006): *golewacher*, *cholemwacher*, *cholewàcher*, *cholowacheler*, *golemwagger* spottende bijnaam voor de Amsterdamse Jood, wiens achternaam vaak ontleend was aan een of ander niet in al te hoog aanzien staande broodwinning, zoals Uiekruijer of Augurkiesman, in dit geval van een ‘waker’ bij een ernstige zieke of stervende die moest waarschuwen als deze de geest gaf – van Jiddisch *choule-wacher*, ziekenoppasser, *cholem-wacher* droomwaker, *sufferd* (197/8). *Medienestamper*, *medieneschtamper*, *medienesjtamper*, *medina-stamper*, *medinestamper*, Jood uit de provincie – van *mediene* (provincie) + Jiddisch *sjtampen* (brabbelen, babbelen, kletsen) van Mhd. *stampfen* (367).

4. Dat de Oost-Europese immigratie weinig invloed uitgeoefend heeft op de vorming van de Nederlandse Joodse gemeenschap blijkt ook uit het feit dat er in het Nederlandse Jiddisch zeer weinig woorden van het Oost-Jiddisch te vinden zijn (Beem 1970:14).

5. Namen van Friese Joden verwijzen dikwijls naar deze steden: Itzek Hinloopen, Mousje Sneek (Faber & Van der Woude 1995: 66).

6. Beem (1982: 73) is het hier niet mee eens. Volgens hem is er geen sprake van een crisis maar juist van een vooruitgang van de Jood. Deze verdween als zwerfende koopman uit het panorama van de provincie omdat hij nu als handelsreiziger ook buiten de provincie reisde.

7. Onder degenen die door *Yad Vashem* (het officiële instituut in Jeruzalem voor het herdenken van de Joodse slachtoffers van de Holocaust) als Rechtvaardigen onder de Volkeren (‘niet-Joden die tijdens de oorlog Joden hebben gered’) zijn erkend, bevinden zich verschillende Friese inwoners bij wie Joden ondergedoken hebben gezeten (Van der Woude 2010: 76).

8. Er bestaat ook een kleine liberale gemeente gevormd door leden die in de drie noordelijke provincies wonen (Van der Woude 2010: 104).
9. Deze bevond zich aan de Boterhoek. De vergunning werd aangevraagd door ene Jacob de Joode (Van der Woude 2010: 30).
10. Onder koning Willem I telde Nederland twaalf districten met een hoofdsynagoge. Daarnaast waren er, in afnemende mate van belangrijkheid, ringsynagogen – in Friesland bevonden die zich in Bolsward, Gorredijk, Sneek, Harlingen en Lemmer – en bijkerken (Van der Woude 2010: 19 en 28).
11. Het interieur en de rituele voorwerpen werden gedeeltelijk geschonken aan het Joods Historisch Museum, de rest aan het jeugdorp Kfar Batja, nabij Ra'anana in Israël. Ook het interieur van de kleinere synagogen die tijdens de oorlog verwoest waren of na de oorlog gesloopt of opgeheven zijn, is in de meeste gevallen aan Israël geschonken.
12. De Joodse gemeenschap was zelf verantwoordelijk voor de armen. Halverwege de negentiende eeuw was bijna een derde deel van de ruim duizend Joden in Leeuwarden (Faber & Van der Woude 1995: 66) afhankelijk van het armbestuur dat in de achttiende eeuw was ingesteld (Van der Woude 2010: 31).
13. De eerste documenten die weer in het Fries geschreven zijn, dateren pas van na de Middeleeuwen (Duijff 2002: 25).
14. Talen die in contactsituaties ontstaan, geven altijd aanleiding tot discussie onder taalwetenschappers. De discussies gaan in het algemeen over de beslissing of de resulterende taal Z een variant is van taal X of van taal Y, de beide talen – het kunnen er ook meer zijn – die aanleiding tot het contact gegeven hebben. Zo ook voor het Stadsfries. De twee uiterste standpunten zijn die van Kloeke (1927) – het Stadsfries is een Hollands dialect met een Fries substraat – en die van Gosses (1929) – het Stadsfries is een Fries dialect met enkele Hollandismen (beide te vinden in Jansen 2000: 6).
15. Deze vooroordelen zijn er de oorzaak van dat er tot voor kort weinig op het gebied van de stadsdialecten, met uitzondering van het Amsterdams, is gepubliceerd (Schatz 1987: 28).
16. De dialectische situatie in Friesland is nogal gecompliceerd. De taalgrenzen van het Fries zelf, dat onderverdeeld wordt in drie varianten, komen niet geheel overeen met de provinciegrenzen: in het zuidoosten van de provincie wordt een Saksisch dialect gesproken, het Stellingwerfs, erkend als minderheidstaal, terwijl er in sommige delen van Groningen Friese moedertaalsprekers te vinden zijn. In Friesland zelf zijn er enkele enclaves met dialecten die hun oorsprong vinden in Oudhollandse dialecten. Het betreft de dialecten van het eiland Ameland en dat van het dorp Midsland op Terschelling, en de dialecten die in De Bildt, Kollum en Heereveen gesproken worden. Alle hebben invloed van het Fries ondergaan en worden dan ook soms tot het Stadsfries gerekend. Hun geschiedenis verschilt echter op veel punten. Taalkundige experts op het gebied van het Fries en het Stadsfries, zoals M. Jansen, M. van Oostendorp en P. Duijff rekenen tot het Stadsfries alleen de zeven genoemde varianten.
17. In kleinere plaatsen ligt het percentage hoger, omdat daar de invloed van nieuwe inwoners die Nederlands of Fries spreken, minder voelbaar is.
18. De voorbeelden komen uit het liedje *Roosje* (bijlage 1) en uit het verhaal van Cor Visser dat ook over Roosje/Roasje gaat *een verbeelding in ut Liwwaddes*: http://destenenman.web-log.nl/cocobolo_pangapanga/2007/01/bewogen_beelden.html (niet meer raadpleegbaar).
19. Het Fries kent twee klassen regelmatige werkwoorden, elk met een andere vervoeging, één met infinitieven uitgaande op –e en één op –je. Deze laatste groep komt in het Stadsfries niet voor.
20. Volgens Prins (in Den Besten & Hinskens 2005: 290) werden deze beide talen tot in het midden van de negentiende eeuw gesproken. Van de Kamp & Van der Wijk (2006: 13) gaan er echter vanuit dat het Judeo-Spaans, het *Ladino*, slechts door de immigranten van 1492 gesproken werd, maar daarna niet meer.
21. Nederland heeft net als Moldavië en Zweden het Jiddisch erkend als niet-territoriale taal volgens de richtlijnen van het Europees Handvest voor regionale talen of talen van minderheden.
22. Deze uitdrukkingen hadden veelal een specifiek Joodse inhoud en gevoelswaarde, die nauwelijks in een andere taal kon worden overgebracht (Beem 1975: voorrede).
23. Van de Kamp & Van der Wijk gebruiken naast *Rotwelsch* de naam *Roodwaals*. Deze taal is een mengelmoes van Duits, Jiddisch en Romani.
24. Oudere auteurs zoals Moorman (Den Besten 2006: 236) zien in deze afwijkingen de hand van de Bargoenssprekers zelf, terwijl volgens Den Besten (idem) de oorsprong in een non-standaard West-Jiddisch gezocht moet worden.
25. Zie de kritische recensies van Den Besten (2004 en 2005) naar aanleiding van het boek van J.G.M. Moormann, *De Geheimtalen. Het Bargoense standaardwerk, met een nieuw, nagelaten deel*, en van het boek van Henry Roskam *Boeven-jargon* (Den Besten 2005).
26. Een ander kenmerk van het Bargoens betreft de snelle veranderingen die deze taal moest ondergaan om geheim te blijven (Sanders 1990: 7).
27. Er is weinig onderzoek gedaan naar de invloed van de Nederlandse dialecten op het Joods Nederlands. Den Besten (2005: 292): ‘Veel vermeende Joods Nederlandse verschijnselen zijn

mogelijkerwijs ontleend aan Nederlandse dialecten waarmee het Jiddisch en het Joods Nederlands in contact waren; in de betreffende dialecten kunnen deze verschijnselen inmiddels verdwenen zijn, maar dat hoeft niet’.

28. Uit onderzoek van H. Schatz over de gesproken taal van de Amsterdammers blijkt dat veel woorden en uitdrukkingen die als typisch Amsterdams gevoeld worden, in een veel groter gebied voorkomen. De auteur concludeert dan ook: ‘misschien kan men wel spreken van een soort Algemeen Nonstandaard Nederlands waarin allerlei termen verzeild zijn geraakt van wat men vroeger met “Bargoens” placht aan te duiden’. (Schatz 1987: 61).

29. *soes* ‘paard’; in Van de Kamp & Van der Wijk tevens *sos/sjos/sjossem/soes/sosem/sossele/sossem/sossen/sosser/sus/sussem*.

30. Het pseudo-prefix *be-* treedt vaker op in het Bargoens daar waar het Jiddisch *me-* heeft: *bedibberen* ← Jidd. *medibberen* ‘spreken’; *besjollemen* ← Jidd. *mesjollemen* ‘betalen’ (Den Besten 2006: 253/254).

31. Deze stemhebbende realisatie (*zoebel* ‘soepel’) is, net als de palatalisatie van de *s* (*sjtom* ‘stom’), ook door andere auteurs opgemerkt (Den Besten 2005: 292)’.

32. Siem van der Woude merkt over de Joden echter op: ‘Ten opzichte van het Leeuwarder dialect vielen ze op met de uitspraak van de G, die van de Joden in Leeuwarden veel zachter was dan de harde Friese G’ (2010: 32). Voor de goede orde zij opgemerkt dat het door Beem geciteerde ‘asjer bokar bonoe’ niet afkomstig is uit een zegenspreuk (*berooche*, West-Asjkenazische uitspraak van Hebreeuws *beracha*) over voedsel maar over de Thora voordat daaruit gelezen gaat worden.

Bibliografie

Beem, H. (1970). *Jerôsche. Jiddische spreekwoorden en zegswijzen uit het Nederlandse taalgebied*. Assen: Van Gorcum.

Beem, H. (1975). *Sje’erit: resten van een taal. Woordenboekje van het Nederlandse Jiddisch*. Assen/Amsterdam: Van Gorcum.

Beem, H. (1982) [1950]. *De verdwenen mediene. Mijmeringen over het vroegere Joodse leven in de provincie*. Amstelveen: Amphora Books.

Besten, H. den (2004). Boekbespreking van J.G.M. Moormanns (1932-34) *De Geheimtalen, Het Bargoense standaardwerk, met een nieuw, nagelaten deel*. Bezorgd door N. van der Sijs, met een inleiding van E. Endt. *Nederlandse Taalkunde*, 9, 2004-3, 263-266. Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op dare.uva.nl/record/167829.

Besten, H. den (2005). De valkuilen van een nieuw Bargoens woordenboekje en de makkes van de bargoenistiek. Naar aanleiding van H. Roskam *Boeven-jargon*. Bezorgd door E. Sanders en N. van der Sijs. *Neerlandistiek.nl 05.03*. Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op www.neerlandistiek.nl/publish/articles/000094/article.pdf

Besten, H. den (2006). Jiddisch Hebreeuws in Nederlands en Bargoens. Naar aanleiding van J.G.M. Moormann, *De Geheimtalen. Het Bargoense standaardwerk, met een nieuw, nagelaten deel*. Bezorgd door N. van der Sijs, met een inleiding van E. Endt. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 122. Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op <http://www.dbnl.org/>.

Besten, H. den (2008a). Boekbesprekingsartikel van J. van de Kamp & J. van der Wijk. (2006). *Koosjer Nederlands. Joodse woorden in de Nederlandse taal*. Amsterdam/Antwerpen: Contact. *Nederlandse Taalkunde*, 13, 2008-2, 226-238. Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op http://taalkunde.letterentijdschriften.nl/document_articles/259.pdf.

Besten, H. den (2008b). Jiddisch-Hebreeuwse letternamen in het Nederlands en het Bargoens. Naar aanleiding van J.G.M. Moormann, (1932-34) *De Geheimtalen. Het Bargoense standaardwerk, met een nieuw, nagelaten deel*. Bezorgd door N. van der Sijs, met een inleiding van E. Endt. Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op dare.uva.nl/document/151125.

- Besten, H. den & F. Hinskens (2005). Diversificatie van het Nederlands door taalcontact. *Nederlandse Taalkunde*, 10, 2005-3/4, 283 – 309. Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op <http://dare.uva.nl/document/146609>.
- Boon, T. den & D. Geeraerts (red.) (2005-2008). *Van Dale Elektronisch groot woordenboek van de Nederlandse taal* (14^e editie). Van Dale Lexicografie. (cd-rom).
- Burg, A.C.B. van der (1991). *Woardeboek fun ut Leewarders*. (Rige Fryske dialektstúdzjes 6). Ljouwert: Fyske Akademy.
- Daan, J.C. (1948) *Hij zegt wat! Grepen uit de Amsterdamse volkstaal*. Amsterdam: Jacob van Campen.
- Duijff, P. (2002). *Fries en Stadsfries*. (Taal in stad en land, 2). Den Haag: Sdu.
- Duijff, P. (red.) (2010). *Wurdboek fan de Fryske taal*, versie 1.0, Fryske Akademy, INL (Instituut voor Nederlandse Lexicografie). Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op <http://www.inl.nl/nl/woordenboeken/wft>.
- Faber, I. & S. van der Woude (1995). *Drie eeuwen Joods leven in Friesland*. (catalogus tentoonstelling). Leeuwarden: Ryksargyf.
- Genootschap Nederland-Israel. Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op http://www.gnileeuwarden.nl/documenten/quiz_gni.pdf.
- Heikens, H. et al. (2002). *Hebreeuwse en Jiddisje woorden in het Nederlands*. Den Haag: Sdu.
- Jansen, M.M. (2000). *De dialecten van Ameland en Midslân in vergelijking met het Stadsfries*. Doctoraalscriptie Universiteit Leiden. Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op <http://www.meertens.knaw.nl/medewerkers/mathilde.jansen/scriptie.pdf>.
- Joden in Nederland. Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op http://nl.wikipedia.org/wiki/Joden_in_Nederland.
- Joods Historisch museum. Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op <http://www.jhm.nl>.
- Kamp, J. van de & J. van der Wijk (2006). *Koosjer Nederlands. Joodse woorden in de Nederlandse taal*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Nederlandse kring voor Joodse Genealogie. Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op <http://www.nljewgen.org/content/friesland.html>.
- Philippa, M. (red.) (2003-2009). *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. (4 dln), Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Sanders, E. (1990). *Boeventaal & Gabbertaal. Twee Bargoense woordenboekjes uit de eerste helft van de 20ste eeuw*. Amsterdam: De Bijenkorf. Inleiding pp. 7-28.
- Schatz, H. (1987). *Lik op stuk. Het dialect van Amsterdam*. 's-Gravenhage: Bzztôh.
- Stadsfries. Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op <http://nl.wikipedia.org/wiki/Stadsfries>.
- Stichting Jiddisj. Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op <http://fredbor.home.xs4all.nl/0.5/NL/overons/overons.html>.
- Tresoar, Fries historisch en letterkundig centrum. Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op <http://www.tresoar.nl/mmtresoar/frameset.jsp?lang=nl>.
- Visser, C. Het verhaal, een verbeelding in ut Liwwaddes. Laatst geraadpleegd 12 juli 2011 op http://destenenman.web-log.nl/cocobolopangapanga/2007/01/bewogen_beelden.html (niet meer raadpleegbaar).
- Woude, S. van der (red.) (2010). *Joods leven in Friesland*. Bornmeer: Tresoar.
- Zantema, J. (1992). *Frysk Wurdboek. Frysk-nederlânsk*. Drachten/Ljouwert: A. Josinga.

Bijlage 1

Roosje Cohen (1881-1958) was een Joodse koopvrouw die samen met haar zusje Betsje haar hele leven op de markt in Leeuwarden heeft gestaan. Ze verkocht potloden, veters en vooral snoep. In tegenstelling tot de rest van haar familie overleefde ze de oorlog omdat ze getrouwd was met een niet-jood, Johannes van Dijk. Voor Roosje is in Leeuwarden een standbeeld opgericht.

Songtekst van het liedje *Roosje* van Di Gojim & Melvin van Eldik *in ut Leewarder dialekt*, ter beschikking gesteld door Jaap Mulder. Tekst van Melvin van Eldik.

COUPLET 1

mear dan fiif en sestig jaar
sappelde sij wat bij elkaar
daar an 'e Lange Marktstraat
ston sij dan altyd heel paraat
de feemerk was har tús
met de kynderwagen, alle dagen
met snoep of paraplu's
de apenútsjes in 'e han

REFREIN

Roasje met 'r negoasje
ach wie kent 'r nyt
Roasje met 'r negoasje
mar gyneen sach haar ferdriet

COUPLET 2

an Hannes was se jaren trou
mar dy soop sich altyd blau
deur de sprites in de loarum
hij leek se faak krankjoarum
un stryd om deur te gaan
en Blauwe Hannes ferpatste nou en dan es
un waardefolle ramsjpartij

REFREIN

COUPLET 3

de mof wurdde baas in Nederland
en ineens doofde ut licht
de Kehentsjes wurdden transpeteard
mar oanze Roas bleef ongedeard
sij had un mazzels geluk
omdat sij nou bij Hannes was
behoorde sij tot ut 'goeie' ras
Roasje ontsprong de daans

REFREIN

Bijlage 2

Hieronder volgt een lijst van zes lemma's met betekenis en etymologie zoals gevonden in de naslagwerken die ik voor dit onderzoek heb gebruikt. Bij de keuze heb ik rekening gehouden met een hoge frequentie in het Stadsfries, ook al staan niet alle lemma's in het kleine *Woardeboek fun ut Leewarders*, en met een verscheidenheid aan origine.

Als lemma dient het Nederlandse element zoals dat in het *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal* staat. Het *Woardeboek fun ut Leewarders* geeft zowel de Nederlandse als de Friese betekenis; hier wordt alleen het Nederlands gegeven. In *Koosjer Nederlands* staat een enkele keer ook de Sefardische variëteit vermeld.

Het *Etymologisch woordenboek van het Nederlands* van Marlies Philippa gebruikt ook fonetische tekens; ik heb me, net als in het *Oranjeboekje*, beperkt tot schrifttekens waarmee oorspronkelijke Nederlandse woorden geschreven worden. Tevens heb ik bij overname van woorden uit *Boeventaal* de spelling aangepast: bijvoorbeeld niet 'verkoopen' maar 'verkopen'.

Afkortingen

EGW = Elektronisch Groot Woordenboek van de Nederlandse taal; WL = Woardeboek fun ut Leewarders; WFT = Woordenboek van de Friese taal; FB = Frysk wurdenboek; EWN = Etymologisch woordenboek van het Nederlands; HBR = Hartog Beem, Resten van een taal; HBJ = Hartog Beem, Jerôsche; KN = Koosjer Nederlands; OB = Oranjeboekje; BT = Boeventaal; GT = Gabbertaal

Jidd. = Jiddisch; W.Jidd. = West-Jiddisch; O.Jidd. = Oost-Jiddisch; Barg. = Bargoens; Hebr. = Hebreeuws; Mhd. = Middelhoogduits; NI = Nederlands; Du = Duits; Zig. = zigeunertaal, Romani; triv. = triviaal; volkst. = volkstaal; gew. = gewestelijk; inf. = informeel.

1. beseibelen

EGW: *beseibelen* 'beetnemen' (inf.)

WL: niet aanwezig

WFT: *beseiferje/besleiferje* (weinig gebruikt, familiair) 'bedriegen, beetnemen, goedpraten, inpalmen'. Zie ook *sleifert*, 'ietwat geniepig persoon'

FB: *beseiferje* 'bedriegen, inpalmen, goedpraten'

EWN: niet aanwezig

HBR: *beseibelen* volkst. i.p.v. *bezeibelen* 'bedriegen, erin laten lopen' van *zeibel verkopen* '(zich) bevuilen'

HBJ: *beseibelen/bezeibelen* 'bedriegen' van Jidd. *seibel* 'rommel, inferieure kwaliteit'

KN: niet aanwezig

OB: *beseibelen* (Barg.) 'bedriegen, erin laten lopen'

BT: *beseibelen* 'bedriegen, voor de mal houden'

GT: *beseibelen* 'voor de mal houden, bedriegen'

2. betoeft

EGW: *betoeft/betoeft/betjoecht/betjoekt* 1) goed af, 2) gered, uit de brand.

Barg. van Jidd. *betoech* ← Hebr. *batuach* 'betrouwbaar', 'zeker'

EWN: 'slim, geslepen'

WL: niet aanwezig

WFT: *betûft* 'schrande, scherpzinnig'

FB: *betûft* 'schrander, scherpzinnig'

EWN: niet aanwezig

HBR: *betoeft/betoegd*, Barg. verbastering van *betoech* 'rijk, welgesteld' van Hebr. *batoeach* 'zeker, betrouwbaar'

HBJ: *betûch* van Hebr. *batoeach* 'zeker, betrouwbaar' → W.Jidd. 'rijk'

KN: *betoeg/betjoecht/betjoegd/betjoekt/betoech/betoefd/betoeft/betoegd/betofd/betoft*

1) rijk, welgesteld, binnen, 2) Barg. goedaf, uit de brand, sluw, bijdehand. Van W.Jidd. ← Hebr. *batoeach* 'zeker, betrouwbaar, goed voor een bepaald bedrag'

OB: *betoech* (Jidd.) 'rijk'; Barg: *betjoecht*

BT: *betoeft* 'goed weg', *betoeg(d)* 'gered, uit den brand, rijk', *betoft* 'onder dak'

GT: *betoeft zijn* 'goed af zijn', *betoeg(d)* 'rijk, uit den brand, goed af', *betoft* 'binnenzijn, onder dak zijn, genoeg hebben'

3. maaiem, het/de

EGW: *majem* 'water', Barg. van Jidd ← Hebr. *majim*

WL: *majem* 'majem, water'

WFT: *maaiem* 'majem, water'

FB: *maaiem* 'water'

EWN: niet aanwezig

HBR: *majem* 'water', ook nl. volkst. ← Hebr. *majim*

HBJ: *majem* 'water' (volkst.) ← Hebr. *majiem*. Ook *majemen*

KN: *majem/maaiem/maïm/majim/majum/maojum/ (Barg.) meijem/mijem* 1) water (ook urine), 2) (ook Barg.) wijn ← Hebr. *majim* 'water'

OB: *majem* (Jidd.) 'water'

BT: *majem* 'water'

GT: niet aanwezig

4. sappelen

EGW: *sappelen* 1) hard werken, 2) zeuren, zaniken van Du. *zappeln* 'spartelen'

WL: *sappel in je te sappel make* 'zich te sappel maken, zich druk maken'

WFT: In: *Jin (te) sappel meitsje* 'met volledige inzet een doel nastreven, zich zeer druk maken'.

FB: In: *Jin (net) sappel meitsje* 'zich (niet) druk maken'

EWN: niet aanwezig

HBR: *sappelen* 'hard werken, ploeteren' volkst. van Jidd ← Mhd *Zappeln*

HBJ: *sappelen* 1) hard werken, ploeteren, 2) zich erg druk over iets maken ← Mhd *Zappeln*

KN: *sappelen/sabbelen/sappere/ zabbelen/ zappele(n)* 1) ploeteren, hard werken, zich afjakken; talmen, 2) (diam.) zoeken naar de was (groeiwijze) voor het slijpen van Jidd. ← Mhd. *tsappelen* 'druk in de weer zijn'.

OB: *sappelen* (Barg.) 'hard werken om aan de kost te komen'. Zie ook *gesappel* (Barg.) 'moeizame arbeid'

BT: *sappelen* 'talmen', *sapperen* 'werken'

GT: *sappelen* 'zich te sappel maken, zich veel moeite geven'. Ook: 'talmen, zeuren', *sapperen* 'werken'

5. sjachelen/sjacheren

EGW: *sjachelen* -> *sjacheren* 1) minderwaardige, ongeregelde of bedriegelijke handel drijven, 2) pingelen, 3) dobbelspel van Barg. ← Rotwelsch *schachern*, misschien van Jiddisch *sacheren* ← Hebr. *sahar* (handelen)

WL: *sjachele/sjachere* ‘sjachelen/sjacheren’
 WFT: *sjachelje/sjacherje/skachelje/skacherje* ‘sjacheren, minderwaardige, onregelde of bedriegelijke handel drijven’
 FB: *sjachelje, sjacherje* v *sjachele, sjachere* ‘sjachelen, sjacheren’
 EWN: *sjacheren* van W.Jidd. *sachern* ← Du. *Schachern* ← Hebr. *sahar* ‘handel drijven’
 HBR: *sjacheren/sjachelen* volkst. niet uit het Jidd. maar uit het Barg.
 HBJ: niet aanwezig
 KN: *sjacheren/chachelen/schachelen/schacheren/schag’ren/schaggelen/schaggeren/sjachelen/sjagcheren/sjaggelen/sjaggeren* ‘minderwaardige, onregelde of bedriegelijke handel bedrijven; veel loven en bieden, pingelen, afdingen’ van Roodwaals *schachern* ‘handel drijven’, misschien een contaminatie van Mhd. *schâchaere* ‘rover’ en Jidd. *sachern* ‘handelen’ ← Hebr. *sochar (sachar)* ‘met handel rondtrekken’
 OB: *sjacheren* (Barg.) 1) minderwaardige handel drijven, 2) pingelen
 BT: *sjachelen* ‘soort dobbelspel’
 GT: *sjachelen* ‘handel drijven met loven en bieden’. Ook: ‘een soort dobbelspel’

6. verpatsen

EGW: *verpatsen* (volkstaal) ‘versjacheren’
 WL: *ferpatse* ‘verpatsen’
 WFT: *ferpatse* ‘verpatsen, versjacheren’
 FB: *ferpatse* ‘verpatsen, te gelde maken’
 EWN: *verpatsen*, onomatopeïsch: *pats* geluid van de handklap en/of van Romani *pasj* ‘deel’
 HBR: niet aanwezig
 HBJ: niet aanwezig
 KN: *verpatsen* ‘verkopen’ van *verpassen* ‘verkopen’ ← Rotwelsch *verpaschen* ‘gestolen waar van de hand doen’ ← Zig. *pasj* ‘deel’ mogelijk onder invloed van *pats*, de handslag die een transactie bezegelt
 OB: niet aanwezig
 BT: *verpatsen* ‘verkopen’
 GT: *verpatsen* ‘verkopen’

WAS KUIFJES *SENHOR OLIVEIRA DA FIGUEIRA* JOODS? OVER PORTUGEES-JOODSE FAMILIENAMEN

ARIE POS
INSTITUTO DE LITERATURA COMPARADA MARGARIDA LOSA
UNIVERSIDADE DO PORTO

Many Portuguese surnames are often considered to be typically Jewish in popular belief and Sephardic studies outside Portugal. However, Portuguese genealogy and historiography tend to emphasize that the same surnames are typically Portuguese and belong to old noble (and Christian) families. In the late fifteenth and early sixteenth century, these surnames were adopted by Portuguese Jews who were forced to become 'New Christians'. This article argues that the matter is far more complicated and calls for more thorough international research into the peninsula's Jewish communities, from the Diaspora to their Iberian roots, which date back many centuries before Portugal became an independent nation (1143). Sixteenth century Portuguese heraldry shows Hebrew and Aramaic influences from at least the tenth and eleventh century, whilst many 'purely Portuguese' surnames allow for Hebrew, Phoenician or Aramaic readings. Furthermore, many toponymic surnames come from Portuguese towns that harboured Jewish communities. It appears that crypto-Judaism found many different ways to conceal and perpetuate its identity by adopting Portuguese surnames and adapting to new circumstances.

Inleiding

Kuifje-lezers zullen zich ongetwijfeld *senhor* Oliveira da Figueira herinneren, een uit Lissabon afkomstige Portugese handelaar in alles wat los en vast zit. De twee ontmoeten elkaar voor het eerst in *Les cigares du pharaon* (*De sigaren van de farao*), waarvan de eerste Franstalige versie van 8 december 1932 tot 8 februari 1934 verscheen als feuilleton in *Le petit vingtième*.¹ In de aflevering van 16 februari 1933 probeert de Portugees de net van de verdrinkingsdood geredde Kuifje op een zeilschip voor de Arabische kust meteen in zijn waren te interesseren. Met veel *flux de bouche*, strijkages en handelaarslatijn poogt hij onze jonge held een stropdas aan te smeren en vervolgens een wekker, met op de koop toe een 'superbe' vulpen, een 'luxe' tandenborstel en een 'automatische' zandloper.² Bedolven onder nog veel meer 'nuttige' artikelen – een papegaai in een kooi, bretels, een paar ski's met stokken, een golfclub, een hoge hoed, een gieter, een emmer – sjokt Kuifje weg, met een hondenhok op wieltjes aan een touw achter hem aan (zie illustratie 1).

De Portugese reizende koopman treedt opnieuw op in de hernomen versie van *Tintin au pays de l'or noir* (Kuifje en het zwarte goud),³ van 1948 tot 1950 verschenen in het weekblad *Le journal de Tintin* en als album in 1950. In dit verhaal treft Kuifje *senhor* Oliveira da Figueira aan in de stad Wadesdah in het oliestaatje Khemed, waar de Portugees woont en een bazar heeft. Kuifje poseert in vermomming als meneer Oliveira's pas uit Portugal aangekomen weesneefje Alvaro. Terwijl Alvaro het huis van

Illustratie 1

Senhor Oliveira da Figueira en *Kuifje* in de definitieve albumversie in kleur van *Les cigares du pharaon* (1964). Naast vele andere kleine veranderingen is de zandloper verdwenen en de vulpen een balpen geworden.

de schurk dokter Müller doorzoekt, houdt de koopman het personeel bezig met een lang verhaal over de treurige familiegeschiedenis van zijn neefje, wiens overleden moeder een dochter van de befaamde Lissabonse reder Da Costa was. Oliveira da Figueira duikt opnieuw op in *Coke en stock* (*Cokes in voorraad*, 1958), oorspronkelijk verschenen als feuilleton in *Le journal de Tintin* van 31 oktober 1956 tot 1 januari 1958. Hij woont nog steeds in Wadesdah en verbergt *Kuifje* en kapitein Haddock in zijn huis als ze door de politie worden gezocht. Daarna helpt hij ze aan een vermomming waardoor ze kunnen ontvluchten.

Oliveira (olijfboom) en Figueira (vijgenboom) zijn, naast andere bomennamen als Carvalho (eikenboom), Nogueira (notenboom) en Pereira (perenboom), courante Portugese achternamen. De twee namen samen doen enigszins komisch aan en kom je in combinatie zelden tegen. Oliveira da Figueira betekent ‘Olijfboom van de Vijgenboom’ of ‘Olijfboom uit Figueira’. Figueira komt ook voor als plaatsnaam en Figueira da Foz is een bekende Portugese kustplaats bij Coimbra. De biografie van *senhor Oliveira da Figueira* in de *Chroniques de Moulinsart* vermeldt dan ook dat hij op 10 november 1891 werd geboren in Figueira da Foz als Hipolito Casimiro Oliveira. Op zijn vijfde werd hij wees en vertrok hij naar zijn oom João Casco de Carvalho (een *casco de carvalho* is een eikenhouten lagervat waarin port en andere wijnen rijpen), een Portugese handelaar in Abessinië die hem opvoedt en het vak leert. Na de dood van oom João ziet *senhor Oliveira da Figueira* zich vanwege problemen met lokale neringdoenden genoodzaakt de zaak van zijn oom op te doeken en sindsdien trekt hij als reizende handelaar door de Arabische wereld.

Olijfbomen en vijgenbomen zijn talrijk in Portugal, maar het zijn ook bomen met een sterke Bijbelse connotatie en via de Bijbel zijn ze stevig verbonden met Israël en de Joodse cultuur. Onder de Portugese familienamen die van bomen zijn afgeleid zijn Oliveira en Figueira zonder meer de namen die het sterkst aan Israël en de Bijbel doen denken.

Dat je overal ter wereld Joden tegenkomt die ook nog eens welbespraakte, gewiekste handelaren zijn, zijn twee overbekende antisemitische stereotypen. *Senhor Oliveira da Figueira* is alleen op de wereld, heeft geen vaste woonplaats en zwerft zoals de ‘wandellende Jood’ Ahasveros door het Nabije Oosten. Hij is kort en dik en heeft een bol, blozend gezicht met een Salvador Dali-snor, bakkebaarden en kleine oogjes. Zijn hoofd is vrijwel kaal en hij draagt een hoed waaronder aan de achterzijde een rand

weelderig krullend haar uitkomt. Een uitgesproken Joodse neus heeft hij niet – het is eerder een mopsneusje. Maar toch, ook in zijn uiterlijk valt hem de nodige Joodse stereotypering niet te ontzeggen. Alsof Hergé wilde laten zien dat deze rusteloze Portugese handelsreiziger een flinke scheut Joods bloed had. Dat kan kloppen en hetzelfde geldt in mindere of meerdere mate voor heel veel Portugezen.

Joden in Portugal

Vele eeuwen voordat Portugal in 1143 een onafhankelijk koninkrijk werd, leefden er Joodse gemeenschappen in het gebied dat door de Romeinen Lusitania werd genoemd. Ook ruim voordat de Moren vanaf de zevende eeuw het Iberisch Schiereiland veroverden, bestonden er al Joodse nederzettingen in wat nu Portugal heet. Het oudste gedateerde overblijfsel is een grafmonument in Mértola waarop een menora staat afgebeeld; de Latijnse inscriptie vermeldt de datum 4 oktober 482 (Wilke 2009: 13-14). Maar Punisch-Hebreeuwse invloeden in toponiemen langs de Portugese kust gaan terug tot de tijd van de Feniciërs (8ste tot 6de eeuw v. Chr.).⁴

De Joden op het Iberisch Schiereiland beschouwden zich als ‘ballingen van Jeruzalem’ en noemden zich ‘Sefardim’ naar de Bijbelse streek Sefarad (Obadja 1:20), die ze als het Iberisch Schiereiland identificeerden. Ze voerden hun herkomst terug tot voorouders die waren gedeporteerd uit Judea na de verovering van Jeruzalem (587 v. Chr.) door koning Nebukadnezar. Ze zagen zichzelf als directe afstammelingen van de stam van Juda en als een Joodse elite die niet door christenen kon worden beschuldigd van medeplichtigheid aan de dood van Jezus omdat ze al ver voor die tijd tot ballingschap waren gedwongen (Carvalho 1999: 21-29). Wanneer de eersten van hen Lusitania bereikten is onduidelijk. Bekend is alleen dat de vroegste vermelding spreekt van een Joodse gemeenschap die gesticht werd in Emerita Augusta (het Spaanse Mérida) door een zijdeweaver die Baruch heette en na de tweede verwoesting van Jeruzalem (70 na Chr.) door de Romeinen naar Lusitania was gedeporteerd (Wilke 2009: 11).

Nadat de tot in Lusitania doorgedrongen West-Goten zich in 612 onderwierpen aan de Kerk van Rome, werden de Joden op hun grondgebied op straffe van verbanning gedwongen zich te laten dopen. De wanorde vanwege de Moorse invasie was echter spoedig zo groot dat de maatregel weinig effect had en naarmate de Moren hun aanwezigheid consolideerden ontstond er een betrekkelijk vreedzame coëxistentie van moslims, Joden en christenen op het Iberisch Schiereiland.

De inval van de Almohaden in Zuid-Spanje vanaf 1148 veranderde het milde klimaat. In Spanje werden christenen en Joden door moslims hevig vervolgd. De Spaanse Joden vluchtten aanvankelijk naar de overwegend christelijke noordelijke provincies Castilië, Aragon en Navarra. Intussen drong Portugals eerste koning Afonso Henriques de Moren in zijn land vanuit het noorden terug naar het zuiden tot onder Badajoz (1147-1169). Zijn zoon Sancho I zette de christelijke Reconquista voort en veroverde in 1189 de Algarve.

Onder de eerste Portugese koningen werden de Joden goed getolereerd en vestigden ze gemeenschappen over het hele land die snel in aantal toenamen: van een handvol in de twaalfde eeuw, via een dertigtal in de veertiende, tot 139 in de vijftiende eeuw (Wilke 2009: 19-21; zie ill. 2). In de steden leefden ze in aparte wijken (*judiarias*) en vanaf rond 1340 waren ze verplicht een herkenningsteken te dragen: een zespuntige gele ster op hun jas of hoed. Ondanks de duidelijke segregatiepolitiek hadden ze door hun beroepen (dokters, apothekers, sterrenkundigen, handelaars, metaalbewerkers, ontvangers van kerkelijke, gemeentelijke en rijksbelastingen) een frequent contact met

In de veertiende en vijftiende eeuw verslechterde de situatie voor de in Spanje wonende Joden. De christelijke Reconquista die de Almohaden vanuit het noorden steeds verder zuidwaarts terugdrong toonde zich weinig tolerant tegenover de Joodse gemeenschappen. Vanaf 1478 was de Inquisitie actief en na de inname van Granada door Ferdinand II van Aragon en Isabella I van Castilië op 2 januari 1492 volgde al snel het Edict van Uitwijzing (31 maart 1492): de Joden moesten binnen vier maanden Spanje verlaten of zich tot het christendom bekeren. Naar schatting tussen de honderd- en honderdtwintigduizend van hen weken uit naar Portugal.⁵

Nieuwe christenen

In Portugal was het klimaat nog steeds tolerant, maar dynastieke belangen leidden tot een situatie die op zijn minst dubbelzinnig was. Koning Johan II gaf de gevluchte Spaanse Joden toegang tot Portugal maar stelde een termijn van acht maanden waarbinnen zij het land moesten verlaten. Zuigelingen uitgezonderd, moest elke Joodse immigrant de voor die tijd gigantische som van acht cruzados betalen. Joodse ambachtslieden die zich in Portugal vestigden hoefden slechts de helft te betalen. Een deel ging scheep naar Noord-Afrika. Nadat de termijn verstreken was, kregen de achtergebleven Spaanse Joden het statuut van slaven en werden ze door de koning verkocht of weggeschonken. Die situatie duurde echter maar kort, want toen Manuel I in 1495 Johan II opvolgde schonk hij de Joodse slaven de vrijheid. Om te kunnen trouwen met Isabella, de oudste dochter van Ferdinand en Isabella, beloofde hij de Spaanse ‘Reys Católicos’ echter de Joden alsnog het land uit te sturen.

Op 5 december 1496 verordende Manuel I dat ze Portugal voor eind oktober 1497 moesten verlaten. Dat gaf hem tijd voor een aantal merkwaardige maatregelen waaruit blijkt dat hij de Joden helemaal niet kwijt wilde. In april 1497 liet hij Joodse kinderen onder de veertien jaar bij hun ouders weghalen en verplicht dopen, waarna ze werden ondergebracht in christelijke gezinnen. Daarna verordende hij op 30 mei 1497 dat Joden die zich bekeerden, de zogenaamde *cristãos novos* (nieuwe christenen), gedurende twintig jaar niet aan enig juridisch onderzoek naar hun geloofsovertuiging mochten worden onderworpen. Daarmee maakte hij het in feite onmogelijk dat nieuwe christenen gerechtelijk werden vervolgd vanwege vermeende judaïserende praktijken en vrijwaarde hij hen bij voorbaat van de Inquisitie, die nog niet werkzaam was in Portugal. Verder deed hij er alles aan om Joden die Portugal wilden verlaten in het land te houden. Ze mochten alleen via de haven van Lissabon vertrekken. Niettemin verzamelden zich in de loop van 1497 zo'n twintigduizend Joden uit heel Portugal in Lissabon die wilden emigreren. Daarop werd een groot aantal katholieke geestelijken en secondanten gemobiliseerd die de plaatsen waar de Joden bijeenkwamen afgingen en ze ter plaatse onder dwang en desnoods hardhandig doopten en te verstaan gaven dat ze voortaan tot de Kerk van Rome behoorden. Als ze volhardden in hun oude geloof, zouden ze door die Kerk als afvalligen worden behandeld. Slechts enkele Joden vertrokken. De overgrote meerderheid bleef in Portugal (Saraiva 1985: 34).

In april 1499 verbood Manuel I ook de emigratie van nieuwe christenen. Deze maatregel werd mede ingegeven door zijn weigering gehoor te geven aan de oproep van Ferdinand en Isabella om de naar Portugal uitgeweken Spaanse Joden uit te leveren. Ten slotte vaardigde hij op 1 maart 1507 een wet uit die nieuwe christenen toestond het land te verlaten maar hen tegelijk in alles gelijkstelde aan oude christenen. Daarmee was het verschil tussen oude en nieuwe christenen administratief opgeheven en bestonden er in Portugal formeel geen Joden meer – die waren allemaal ‘christen’ geworden.

Met deze dubbelzinnige politiek zorgde Manuel I ervoor dat Portugal de knowhow en expertise van Joodse ambachtslieden, handelaars, geleerden en financiers binnen de grenzen hield. Die waren van vitaal belang om de machinerie van de Portugese maritieme expansie draaiende te houden en dat wist de koning maar al te goed. Zijn gelijkschakelingsbeleid – elke Jood die in Portugal woonde was voor het gezag christen en wettelijk beschermd tegen religieuze vervolging⁶ – leidde ertoe dat de Portugese Joden langzamerhand minder zichtbaar werden. De kinderen onder de veertien jaar die sinds 1497 in christelijke gezinnen werden ondergebracht, namen de achternaam van hun pleegouders aan en verdwenen geheel uit zicht. De nieuwe christenen namen bij hun doop eveneens Portugese namen aan. Ze kregen vaak de voornaam van een christelijke heilige, terwijl degenen die zich vrijwillig lieten dopen vaak de achternaam van hun doopvader kregen.⁷ Hun oorspronkelijke Joodse namen werden alleen nog in eigen kring gebruikt en op den duur stelden alleen nieuwe christenen die clandestien Joods bleven nog prijs op het voeren van hun oorspronkelijke naam. Maar velen die bleven vasthouden aan hun Joodse identiteit verlieten Portugal wanneer ze maar enigszins konden. Een laatste factor was het feit dat er veel gemengde huwelijken tussen oude en nieuwe christenen werden gesloten. Vanwege deze ontwikkelingen verminderde het aantal ‘herkenbare’ Joden in Portugal snel door enerzijds assimilatie en anderzijds emigratie. Hoeveel nieuwe christenen in het geheim hun Joodse gebruiken en geloof trouw bleven is niet bekend. Deze ‘marranos’⁸ (maranen) of cryptojoden bleven eeuwenlang vrijwel onopgemerkt. Pas sinds de jaren twintig van de vorige eeuw werden in de bergachtige binnenlanden van de provincies Beira en Trás-os-Montes gezinnen, families, straten en soms bijna hele dorpjes ontdekt waar cryptojoden van grootmoeder op kleindochter overgeleverde Joodse rituelen, gebruiken en gebeden in ere hielden (Roth 2001: 237-249; Fernandes 1996).

De antisemitische gevoelens onder de Portugese bevolking bleven echter bestaan en werden gevoed door katholieke geestelijken. De jodenhaat werd eenvoudigweg verplaatst naar de nieuwe christenen, die blootstonden aan vernederingen en geweld. Hoewel ze voor de wet gelijk waren aan hun vervolgers en ze de autoriteiten regelmatig op discriminerende praktijken wezen, kwamen de maatregelen altijd te laat. In augustus 1506 eiste een door dominicanen aangestichte pogrom in Lissabon bijna tweeduizend levens. Een aantal daders werd door de koning zwaar gestraft maar het onheil was geschied en de door de roomse clerus beheerste publieke opinie veranderde niet. Het grote aantal nieuwe christenen dat tot de kerk was toegetreden lijkt de vijandelijke gevoelens onder vooral de lagere geestelijkheid te hebben aangewakkerd. Ze voelden zich in hun intellectuele superioriteit boven het analfabete volk bedreigd door de geletterde nieuwkomers die na 1497 het aantal geletterde leken in de kerken flink deed toenemen. Traditionele vooroordelen – de moordenaars van Christus, rijke, geprivilegeerde vreemdelingen, belastinginnende uitzuigers, woekerende financiers, etc. – werden aangegrepen om de haatgevoelens te kanaliseren en de wettelijk afgeschafte discriminatie in stand te houden (Saraiva 1985: 39-42).

De hoge geestelijkheid, hofkringen en Portugese geletterden en vermogenden beseften echter terdege dat de goed opgeleide en welgestelde nieuwe christenen het land veel te bieden hadden en maakten daar goed gebruik van. In deze kringen waren de contacten met nieuwchristelijke intellectuelen, handelaars, adviseurs en geldschieters frequent. Deze contacten bleven uiterst vruchtbaar tot in de jaren twintig van de zestiende eeuw. Toen Manuel I in 1521 overleed liet hij zijn zoon en troonopvolger Jan III een imposant overzees handelsimperium na dat veel te danken had aan de nieuwchristelijke inbreng.

De Inquisitie in Portugal

In 1524 bekrachtigde Jan III de antidiscriminatiewetten en niets leek erop te wijzen dat de Inquisitie in Portugal zou verschijnen. Toen die twaalf jaar later toch aantrad was de katholieke geloofsijver tegen judaïserende ketterijen weinig meer dan een dekmantel voor de ware bedoelingen van koning en clerus: het zich toeëigenen van het bezit van gefortuneerde nieuwe christenen. Zowel de pausen Clemens VII en Paulus III als behartigers van de Joodse belangen in Rome waren zich daarvan bewust. Clemens had daarom de boot afgehouden en Paulus had pas toegestemd na forse garanties te hebben bedongen voor de wettelijke bescherming van nieuwe christenen. Maar toen de pauselijke bul van 23 mei 1536 eenmaal binnen was, liet Jan III zich niets gelegen liggen aan de afspraken en zette hij de kerkelijke rechtbank in korte tijd geheel naar zijn hand. Vanaf 1540 was de Inquisitie officieel werkzaam, geleid door kardinaal Dom Henrique, een broer van de koning (Saraiva 1985: 47-55).

De Portugese Inquisitie werd een machine die de nieuwe christenen weer terugveranderde in Joden. Iedere beschuldiging van welke vermeend judaïserende praktijk dan ook was voldoende om iemand voor het Heilig Officie te brengen, ongeacht de status of geloofwaardigheid van de aanbrenger. Ook anonieme aanklachten werden behandeld. Het slachtoffer was vrijwel rechtenloos en de kansen zich effectief te verweren waren miniem.

De groeiende dreiging zorgde ervoor dat er vanaf 1537 weer een emigratiestroom op gang kwam van Portugese Joden die voor vervolging vreesden. Ze vertrokken onder meer naar Spanje, Zuid-Frankrijk, Noord-Afrika, Zuid-Amerika en Portugees-Indië. Een aanzienlijk aantal vestigde zich ook in de zuidelijke Nederlanden, waar Joodse families uit Portugal en Spanje al langer actief waren, met name in Brugge en Antwerpen, waar Portugese factorijen de handel in Indische producten voor Noord-Europa beheersten.

De vrees voor de Inquisitie nam toe toen Filips II van Spanje in 1581 ook koning van Portugal werd. Het duurde echter tot 1596 voordat veel Portugese en Spaanse Joden naar de noordelijke Nederlanden trokken, met name naar Amsterdam, waar ze, evenals Duitse Joden, betrekkelijk gastvrij werden ontvangen. Dat ze vanaf 1596 naar Amsterdam kwamen had te maken met de voor de noordelijke Nederlanden gunstige ontwikkelingen in de Tachtigjarige Oorlog. Na de val van Antwerpen in 1585 waren veel Joden en protestanten uit de zuidelijke Nederlanden noordwaarts getrokken om aan de Spaanse Inquisitie te ontkomen. In 1588 werd de Onoverwinnelijke Armada verwoest en verslagen. Dat was niet alleen een financiële en militaire ramp voor Filips II, maar eveneens een enorme tegenslag voor de Portugese handel en scheepvaart. Vrijwel de hele toenmaals beschikbare Portugese oorlogs- en handelsvloot was bij de Armada ingelijfd en grotendeels ten onder gegaan. De Hollandse handel en scheepvaart kon mede daardoor floreren, wat de economische omstandigheden in de noordelijke Nederlanden snel verbeterde en voor toenemende welvaart zorgde. Bovendien stuurde Filips II in 1589 de landvoogd der Nederlanden, de hertog van Parma, naar Frankrijk om met Spaanse troepen de Franse katholieken te helpen in hun strijd tegen de protestantse koning Hendrik IV tijdens de achtste Hugenotenoorlog. Daardoor veranderde de militaire situatie in de Nederlanden totaal. Prins Maurits boekte het ene succes na het andere op de Spaanse bezettingstroepen en zorgde voor een stabiele situatie, die Engeland en Frankrijk ertoe bracht in 1596 de Republiek als onafhankelijke staat te erkennen en het Drievoudig Verbond te sluiten. Die factoren motiveerden Portugese Joden ertoe hun geluk te beproeven in de welvarende, 'vrije' Republiek.⁹

De geschiedenis van de Portugese Joden in Amsterdam, die zich met trots als een elite bleven beschouwen en zich graag ‘de verbannen Joden uit Portugal’ noemden (Carvalho 1999), is betrekkelijk goed gedocumenteerd. De gemeenschap in het ‘Jeruzalem van het Noorden’ groeide snel en de eerste synagoge werd al in 1596 gesticht, in 1608 gevolgd door een tweede. In 1614 werd met toestemming van de Staten van Holland grond aangekocht voor een eigen begraafplaats in Ouderkerk aan de Amstel. De grote Portugees-Israëlitische synagoge aan het Jonas Daniël Meijerplein in Amsterdam werd in 1675 in gebruik genomen. Tot zover in het kort de geschiedenis.

Achternamen

Nu nader over de namenkwestie. Voorafgaand aan de uitwijzing en de instelling van de Inquisitie in Spanje en Portugal was de naamgeving in de Joodse gemeenschappen doorgaans gebaseerd op het traditionele patroon van voornaam – zoon/dochter van – voornaam van de vader. In het Hebreeuws: Isaac *ben* Jacob/Ruth *bat* Jacob, maar ook Arabische (*ibn*: zoon van) en Aramese (*bar*: zoon van) vormen werden vaak gebruikt, terwijl de namen Hebreeuws, Aramees of Arabisch of een mengeling daarvan konden zijn. Om een nader onderscheid aan te brengen kon het beroep of de woon- of geboorteplaats van de vader worden toegevoegd en volwassenen konden buiten eigen kring worden aangeduid met alleen hun voornaam en hun beroep of plaats van herkomst. De laatste mogelijkheid werd vaak gebruikt door Joodse migranten, zodat veel achternamen zijn gebaseerd op plaatsnamen. Achternamen gebaseerd op beroepen komen onder Portugese Joden betrekkelijk weinig voor en zijn veel schaarser dan onder Oostjoden of Joden die later Nederlandse namen aannamen. Wel werden beroepen als *middle name* gebruikt. Zo heette een bekende Portugese Jood die aan het eind van de dertiende eeuw in Caïro woonde José Sapateiro de Lamego (Jozef Schoenmaker uit Lamego; Wilke 2009: 29).

Onder de Portugees-Joodse gemeenschap in Nederland kwamen, zoals blijkt uit de Amsterdamse namenregisters, vanaf het begin zowel Hebreeuwse als Portugese achternamen voor.¹⁰ De Portugese achternamen waren echter ver in de meerderheid. Opvallend is dat deze ‘Portugezen’ allemaal Joodse, oudtestamentische voornamen hadden, terwijl ze in Portugal doorgaans christelijke Portugese voornamen droegen. In hoeverre Joden met Portugese achternamen geen eigen Joodse familienaam hadden is niet te achterhalen. Wel is aannemelijk dat er mensen waren die zowel een Joodse als een Portugese achternaam hadden en in Nederland besloten voortaan uitsluitend hun Joodse achternaam te voeren. Daar staat tegenover dat ook in de registers van de Portugese Inquisitie maar betrekkelijk zelden zowel een Joodse als een Portugese achternaam wordt vermeld. De meeste nieuwe christenen die met het Heilig Officie in aanraking kwamen staan alleen te boek onder hun Portugese naam;¹¹ slechts van een vrij klein aantal is ook of alleen hun Joodse naam bekend (Carvalho 1999: 16). Dat maakt het zoeken naar een systematiek in de naamgeving niet gemakkelijker.

Niettemin bestaan er allerlei *opinions reçues* over die achternamen. Veel Portugezen beweren dat de Portugese Joden Portugese achternamen voerden die namen van bomen (zoals Oliveira da Figueira dus) of dieren waren. Anderen brengen daar stevast tegenin dat dat onzin is omdat die namen ‘echt Portugese’ namen zijn van vooraanstaande christelijke families met een stamboom die soms teruggaat tot voor de stichting van het koninkrijk Portugal.¹² Alsof dat een argument is, zeggen ze er vaak bij dat mensen van die naam tot de intieme kring van koningen en hoogmogenden behoorden – alsof dat met Portugese Joden niet het geval kon zijn.

In Nederland (en onder meer ook in Brazilië, Suriname en de Verenigde Staten) bestaat daarentegen het hardnekkige idee dat Portugese achternamen die onder daar gevestigde Joodse families voorkomen ontegenzeggelijk op een Joodse herkomst wijzen. Dat zal in landen waar veel geëmigreerde Portugese Joden wonen inderdaad vaak het geval zijn. De redenering: u bent Joods en u heeft een Portugese achternaam, dus u heeft voorouders die uit Portugal stammen, zal daar in veel gevallen waar zijn. Maar de omgekeerde redenering: u heeft een Portugese achternaam en uw voorouders komen uit Portugal, dus u heeft Joodse antecedenten, gaat vaak niet op. Zeker in Portugal niet. Dat leidt tot een merkwaardige tegenstelling die al heel oud is: in Portugal bestaat de neiging de joodsheid van Portugese achternamen te ontkennen, terwijl diezelfde namen in andere landen waar zich Portugees-Joodse emigranten vestigden worden beschouwd als ‘typisch Joods’. De enige zekerheid die over de ‘joodsheid’ van een achternaam te krijgen is, is stamboomonderzoek, wat dankzij de registers van de Portugese Inquisitie, de Portugees-Joodse gemeenschappen en de burgerlijke stand mogelijk is, maar niet altijd eenvoudig.

‘Sprekende’ familiewapens

De namenkwestie ligt veel ingewikkelder dan het geschiedenisoverzichtje hierboven kan doen vermoeden. De verwarring begint ver voordat Portugal bestond. Tot aan het begin van de zestiende eeuw bestond er in Portugal geen reglementering voor het gebruik van familiewapens. Iedereen was vrij een familiewapen te (laten) ontwerpen en te voeren. Je hoefde daarvoor niet van adel te zijn. Er bestonden ook nog geen regels voor de heraldiek. De wapens die men liet maken werden later ‘sprekende wapens’ genoemd, waarop de afbeelding een directe of indirecte uitdrukking was van de familienaam: de familie Leão zette een leeuw (Port. *leão*) in haar wapen, de familie Oliveira een olijfbos. Er bestond evenmin enige genealogische reglementering, zodat families een mooie, nieuwe naam konden kiezen en de nieuw ontworpen wapens niets zeiden over het voorgeslacht. Verschillende families konden voor dezelfde achternaam (Leão) kiezen en een wapen voeren waarop die naam verbeeld werd (door een leeuw) zonder dat er enig verband tussen die families bestond.

Om een familienaam ‘leesbaar’ op een wapen te verbeelden was vaak heel wat hersengymnastiek vereist en niet zelden werden echte familienamen verbasterd of aangepast om een heldere lezing te krijgen. Dat betekende ook dat buitenlandse namen verportugeesd werden. Een mooi voorbeeld is dat van enkele Joodse families die Khuna (van *kehuna*, Hebreeuws voor ‘priesterschap’, waarvan ook achternamen als Coen, Cohen, Cohn en Kohn zijn afgeleid) heetten en hun naam tot het Portugese Cunha (‘wig’) verbasterden (Espírito Santo 1997: 19). Maar vaak was er meer dan een verbastering nodig en had de oplossing die gevonden werd niets met Portugees te maken. Dat wil zeggen: de familienaam was wel Portugees maar de afbeelding op het wapen verwees slechts indirect naar die Portugese naam, via het Fenicisch, Hebreeuws of Aramees. Er zijn vele tientallen van dergelijke wapens aangetroffen in Portugese armorialen die wapens opnamen die teruggingen tot de tiende en elfde eeuw. Die boeken dateren uit de eerste decennia van de zestiende eeuw, toen koning Manuel I een overzicht liet maken van de wapens van Portugese adellijke families en een *armeiro mor* (opperwapenmeester) aanstelde die verantwoordelijk was voor de vormgeving, registratie en toekenning van familiewapens.¹³

De verklaringen voor deze indirecte naamgevingen zijn voorlopig nogal hypothetisch en doen vermoeden dat er nog heel wat nader onderzoek nodig is. Een nog onvoldoende bewezen veronderstelling is dat er lang voordat Portugal bestond op het

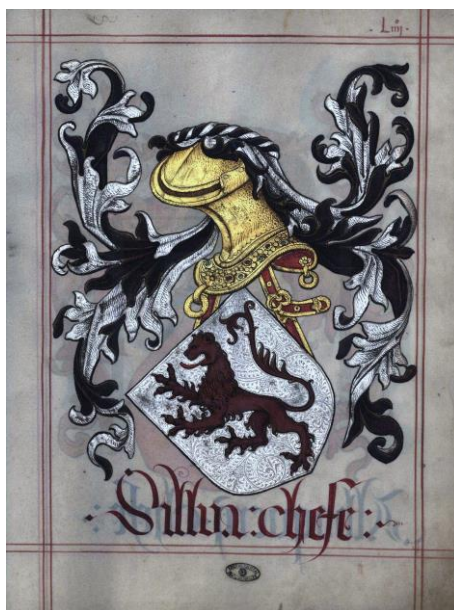
Iberisch Schiereiland op betrekkelijk grote schaal Hebreeuws en/of Aramees werd gesproken en dat Joden het familiewapen zouden hebben geïntroduceerd. Daarbij wordt de traditie van familiewapens teruggevoerd op de Bijbel (met name op Genesis 49:1-28) en gaat men ervan uit dat de ontwerpers van de vroegste Portugese familiewapens Joods waren (Espírito Santo 1997: 275-279). Die ideeën circuleerden nog in het zestiende-eeuwse Portugal en zijn in de wapenkundige verhandelingen uit die tijd terug te vinden. Daarna verdwenen ze voor lange tijd om pas na de afschaffing van de Inquisitie in 1821 af en toe weer bij historici op te duiken, die er echter weinig geloof aan hechtten. Er blijven daarnaast andere belangrijke vragen open, zoals: voor wie werden die schilden gemaakt, voor 'echte' Portugezen of voor Portugese Joden? En: is het werkelijk aannemelijk dat die schilden in Portugal konden worden 'gelezen'? Of: waarom dateren de oudste schilden die bekend zijn uitgerekend uit de tijd van de Kruistochten? Veel vragen en weinig antwoorden.

Om een indruk te geven van waar het om gaat behandel ik hier een paar 'sprekende' voorbeelden van familiewapens. Een bekende Portugese familienaam is Silva ('braamstruik'). Op het wapen van een familie Silva uit de elfde eeuw staat echter geen braamstruik maar een leeuw afgebeeld (ill. 3). Hoe valt dat te rijmen? Via het Bijbels Hebreeuws (Genesis 49:9), waar *chelavie* ('als een leeuwin') als een fonetisch gehebraïeerde versie van het Portugese *silva* kan worden gelezen (vgl. Espírito Santo 1997: 213). Het Hebreeuws wordt alleen in medeklinkers geschreven en niet gevoocaliseerd, zodat de invulling van klinkerelementen lastig kan zijn, maar hier lijkt de oplossing ondubbelzinnig: *CHeLaVie*. Dat 'Silva' zo 'als een leeuwin' betekent, geeft een fraaie bevestiging van de overdrachtelijke verbeelding van de naam.¹⁴

Het wapen van een Portugese familie Barata (ill. 4) uit de dertiende eeuw toont drie open rechterhandpalmen. Dat lijkt nogal vreemd, aangezien het Portugese *barata* (afgeleid van het Latijnse *blatta*) 'kakkerlak' betekent. Dat is echter niet het geval als de naam fonetisch wordt getransponeerd naar het Fenicisch. Dat levert het woord B-HRT op, dat kan worden gelezen als *baragte*, wat 'in de palm van de hand' betekent (Espírito Santo 1997: 124). Dat spoort heel mooi met inmiddels verouderde Portugese betekenissen van *barata* die waren afgeleid van het Perzisch-Turkse *barat* 'schuldbrief', 'ruiltransactie', 'handelsovereenkomst'. In Portugees-Indië werd de term in de zestiende en zeventiende eeuw gebruikt voor een wissel die werd getrokken op de staatsschatkist (Figueiredo 1996: 366). Kortom, het zou oorspronkelijk heel goed het wapen van een welgestelde (Joodse?) handelaar kunnen zijn geweest.

Zo bestaan er tal van andere herleidingen, zelfs voor de namen en wapens van Portugese afstammelingen van de Nederlandse familie Brederode (Espírito Santo 1997: 129-130) en nazaten van Godfried van Bouillon (Bulhão of Bulhões in het Portugees; Espírito Santo 1997: 130).

Een bijzonder geval is het wapen van de familie Albernaz (Arabisch *al barnaz* 'de boernoës'; als familienaam ook geschreven als Albernaz en Albornoz. Alledrie de schrijfwijzen komen ook vaak met een 'v' in plaats van een 'b' voor), eveneens bekend sinds de dertiende eeuw. Het wapen (ill. 5) is in vier kwartieren verdeeld en in elk kwartier staat volgens de traditionele Portugese beschrijving een *carapeteiro*, een 'wilde vruchtboom' die niemand weet thuis te brengen en die alleen op dit wapen voorkomt en ook nergens anders als Portugees heraldisch symbool fungeert. De voorstelling werd later omschreven als 'een fantasieboom waarvan de vorm op een kandelaar lijkt met, volgens sommigen, drie en, volgens anderen, zeven armen.' Wat op het wapen te zien is lijkt eenvoudigweg de zevenarmige Joodse kandelaar, de menora, waarvan het gouden prototype in de Tempel in Jeruzalem stond tot die door de Romeinen werd meegenomen

Illustratie 3

Wapen van het hoofd van de familie Silva ('Sillva chefe')
uit *Livro do armeiro-mor* (1509)

Illustratie 4

Wapen van de familie Barata.
(Espírito Santo 1997: 124)

na de verwoesting in 70 na Chr. De naam Albernaz zou in Bijbels Hebreeuws fonetisch onder meer kunnen worden opgedeeld en herleid tot 1. ALeh; 2. #B'R#; 3. NS: 1. blad; 2. branden; 3. vluchten (vgl. Espírito Santo 1997: 109). 'Blad' zou kunnen verwijzen naar de vertakte boomachtige representatie met blaadjes of knoppen (de suggestie van een nieuw leven?), 'branden' naar de kandelaarfunctie en 'vluchten' naar de diaspora na de verwoesting van Jeruzalem.

Van de menora willen Portugese wapenkundigen liever niets weten. In het recente boek *As origens dos apelidos das famílias portuguesas* (2001, De herkomst van de achternamen van de Portugese families) schrijft de samensteller Manuel de Sousa:

Er zijn mensen geweest die beweerden dat dit wapen het bewijs zou zijn van de Joodse herkomst van de Albernazes en dat de *carapeteiros* niets anders zijn dan verholde zevenarmige kandelaars. Ook al wordt doorgaans aangenomen dat dit slechts een verzinsel zonder enige grond is, staat onbetwistbaar vast dat, zelfs als er enige grond voor bestaat, de Albernazes al in de dertiende eeuw christen waren. (Sousa 2001: 15)

Illustratie 5

Wapen van het hoofd van de familie Albernaz ('alvernazes chefe')
uit *Livro do armeiro-mor* (1509)

Het is tekenend voor de Portugese wapenkunde. Sinds de zestiende eeuw werd hardnekkig geprobeerd de Portugese adel van 'Joodse smetten' vrij te houden en te zuiveren. Dat er desalniettemin nog altijd Joodse families bestaan met Portugese 'adellijke' achternamen wordt verklaard uit het feit dat in het begin van de zestiende eeuw een groot aantal nieuwe christenen bij hun doop achternamen aannamen

van het hoogste echelon van de zestiende-eeuwse adel, alsof zij de Sousa's, Albuquerque's, Meneses', Noronha's, Almeida's en vele anderen waren [...], terwijl duidelijk is dat die "nieuwe" achternamen op deze manier niet verwant werden aan de adellijke families die afstamden van de oudste dragers van deze namen. (Sousa 2001: 6).

Men wil de geschiedenis van de onveranderlijk 'goed christelijke' Portugese adellijke families nog altijd 'zuiver' houden en ontkent daarom elke Joodse invloed of vermenging. Daarmee ontkent men ook het historische feit dat allerlei aanzienlijke Portugese Joden in de vijftiende en zestiende eeuw een status als oude christen van 'zuiver bloed' plus een klinkende Portugese achternaam ontvingen bij koninklijk besluit en door Jan II of Manuel I in de adelstand werden verheven of tot ridder van zijn hofhouding werden benoemd (Espírito Santo 1997: 261-264).

De inquisitoriale ideeën over zuiverheid van bloed en geloof en nationalistisch-aristocratische ideeën over afkomst en adel hebben de Portugese Joden in de loop der eeuwen nadrukkelijk apart gezet en apart gehouden van de 'echte' Portugezen. Hoe onhoudbaar die stelling ook is, ze werkt nog altijd door in de Portugese geschiedschrijving. Het ziet ernaar uit dat de Inquisitie en eeuwenlang geïnstitutionaliseerd antisemitisme in Portugal tot collectief geheugenverlies hebben geleid. De laatste decennia vormen Joodse of Sefardische studies een apart vakgebied dat 'serieuze' historici vaak links laten liggen (Martins 2010: 19 en 25-53). Daar hebben ze een waterdichte argumentatie voor: die studies zijn louter gebaseerd op

veronderstellingen waarvoor de bewijzen ontbreken. Ruim vijf eeuwen vervolging, clandestiniteit, cryptojudaïsme en ontkenning maken het ook niet eenvoudig om in Portugal ondubbelzinnige bewijzen te vinden. *Circumstantial evidence* is er genoeg, maar harde feiten over historische personen zijn moeilijker boven water te krijgen. Die feiten bestaan wel degelijk maar liggen diep begraven in oude archieven en vereisen een perspectief op en een vertrouwdheid met de Joodse problematiek op het Iberisch Schiereiland die vooralsnog bij velen ontbreken. In 2009 verscheen voor het eerst een woordenboek van het Portugese jodendom, *Dicionário do judaísmo português*, onder redactie van Lúcia Liba Mucznik, José Alberto Rodrigues da Silva Tavim, Esther Mucznik en Elvira de Azevedo Mea, vier bekende namen uit de Portugese Joodse of Sefardische studies en, evenals de meesten van de ruim zestig andere medewerkers aan het boek, veelbetekenend genoeg van Joodse afkomst. In hetzelfde jaar verscheen een ander baanbrekend werk: *Dicionário histórico dos sefarditas portugueses: mercadores e gente de trato* (Historisch woordenboek van de Portugese Sefardieten: handelaars en zakenlieden), resultaat van een jarenlang onderzoeksproject dat de internationale handelscontacten van uit Portugal verdreven en uitgeweken Sefardische Joden in kaart bracht en voor het eerst liet zien van welke verschillende Portugese, Spaanse en Joodse namen zij zich bedienden in hun door belangengemeenschappen, handelsvennootschappen en koninklijke contracten streng gecompartmenteerde wereldomspannende contacten. Maar verder blijft het Portugese onderzoek naar de geschiedenis van het Portugese Jodendom vooralsnog een gesloten circuit. Alleen aansluiting bij gespecialiseerd internationaal onderzoek, waarin gegevens uit de diaspora worden gekruist met Portugese gegevens, lijkt daar een eind aan te kunnen maken.

Typologie van de achternamen

De scepsis van Portugese historici tegenover ‘Joodse interpretaties’ van de geschiedenis ziet voorbij aan factoren die betrekkelijk voor de hand liggen en in andere landen wel worden onderzocht, ook op het gebied van de Portugees-Joodse achternamen. Zo wordt hierover in Brazilië, waar de grote Sefardische gemeenschap pas sinds 1980 uit de kast aan het komen is, heel wat diepgaander onderzoek gedaan. In 2003 verscheen het monumentale *Dicionário Sefaradi de Sobrenomes* (Faiguenboim, Valadares & Campagnano 2003), een groot, tweetalig (Portugees en Engels) woordenboek van zeventienduizend Spaanse en Portugese (samen 39%), Hebreeuwse (19%), Italiaanse (18%), Arabische (16%), Berberse (5%), Franse (2%) en andere (minder dan 1%: Duitse, Engelse, Nederlandse, Turkse en Bulgaarse) Sefardische achternamen die in Brazilië voorkomen. In hun inleiding (pp. 122-133) gaven de samenstellers een overzicht van de typen achternamen die ze tegenkwamen:

Toponiemen: achternamen afgeleid van land, streek of plaats van herkomst, zoals França, Fonseca, Pugliese, Tedesco, Toledo;

Patroniemen: achternamen afgeleid van mannelijke eigennamen, zoals Antunes (zoon van António), Esteves (zoon van Estêvão), Duarte (zoon van Eduardo), Fernandes (zoon van Fernando), Rodrigues (zoon van Rodrigo), Perez (zoon van Pedro);

Beroepen: achternamen afgeleid van beroepen, zoals Benathar (specerijenhandelaar), Calderon (pannenfabrikant), De la Parra (wijnboer), Matarazzo (matrassenmaker);

Persoonlijke kenmerken: achternamen afgeleid van fysieke eigenschappen, karakter, gewoonten of sociale herkomst, zoals Crespín (met kroeshaar), Gentile (zacht van karakter), Habib (bemінде), Mansur (overwinnend), Medina (uit de oude stad);

Verzonnen namen: achternamen zonder rechtstreeks aan de persoon ontleende herkomst. Doorgaans gaat het hier bij Sefardische Joden om verwijzingen naar bomen en dieren, zoals Coelho (konijn), Cardoso (distelachtig), Colombo (duif), Lobato (jonge wolf), Oliveira (olijfboom), Pinheiro (pijnboom). In deze categorie komen ook achternamen van katholieke inspiratie voor, zoals Cruz (kruis), Santos (heiligen), Ramos (palmtakken);

Bijbelse verwijzingen: achternamen ontleend aan het Oude Testament, zoals Baruch, Cohen, Israel, Levy en Salem (koning Salomo);

Namen uit de priestertraditie: afleidingen of vertalingen van achternamen die traditioneel werden aangenomen door mannelijke afstammelingen van priesters uit de Tempel van Jeruzalem, zoals Sacerdote (Italië), Kaplan (Polen) en Papp (Hongarije);

Samengestelde namen: dubbele achternamen, gevormd door die van de vader en de moeder, zoals Bueno de Mesquita, Nunez Lopez, Teixeira de Mattos en Vaz Dias.

Deze opsomming geeft een aardig overzicht van de verschillende typen achternamen maar staat geheel los van de Portugese naam- en wapenkunde. Vooral onder de patroniemen en de zogenaamde verzonnen namen treffen we veel achternamen van oude en vooraanstaande Portugese families aan. Dat de eerste Joodse dragers ervan deze namen zouden hebben ‘verzonnen’ lijkt weinig aannemelijk. Wie zou zich als Jood met enig zelfrespect Coelho (konijn, een onrein dier) willen gaan noemen? Of een typerend christelijk symbool als het kruis (Cruz) waaraan Christus stierf – die niet de Messias was – als achternaam kiezen? Ik vrees dat de redenen dieper liggen en dat de Portugese achternamen vaak niet meer dan een façade waren waarachter men iets van zijn Joodse identiteit kon bewaren. Joden die zich vrijwillig lieten dopen konden de achternaam of -namen van hun Portugese doopvader aannemen. Dat juist doopvaders uit voorname families dat toestonden lijkt erop te wijzen dat ze vereerd waren of er belang bij hadden de gedoopte Jood in hun familie op te nemen. Mogelijk waren doopvader en gedoopte goede vrienden of collega’s, want het feit dat iemand zijn familienaam overdroeg aan een nieuwe christen lijkt tevens een garantie dat de doopvader instond voor de betrouwbaarheid van zijn protégé, hetzij omdat hij geloofde in de oprechtheid van diens ‘bekering’ of omdat de religieuze kant er voor hem niet toe deed. Hoe dan ook, deze naamgevingspraktijk zette bij vele andere Portugezen kwaad bloed en die ergerden zich ook aan de hoge staat die deze nieuwe christenen voerden. Ze droegen niet alleen adellijke achternamen, maar gingen te paard, kleedden zich in fluweel en zijde, droegen dure sabels en vertoonden allerlei andere blijken van rijkdom en importantie die voorbehouden waren aan de echte Portugese adel. En steeds vaker verhulden ze hun jodenster onder al die dure paraferalia (Mendes dos Remédios 1895: 239-240). Keer op keer werd tot bij koning Manuel I geklaagd over deze brutaliteit. In maart 1520 bekrachtigde de vorst daarom nog eens dat de nieuwe christenen vrij waren in de keuze van hun Portugese namen (Carvalho 1999: 18).

Cryptografie en behoud van identiteit

Maar zoals de leesbare familiewapens laten zien, lagen sinds lang ook andere manieren om een Portugese achternaam te verwerven voor de hand: het fonetisch omzetten en het vertalen van Joodse achternamen in Portugese achternamen.¹⁵ We zagen al het voorbeeld van Cunha, ontstaan uit *kehuna*. Op dezelfde manier hoeft de naam Antunes geen patroniem te zijn, maar kan die zijn gevormd uit het Hebreeuwse *N-T-N*+suffix *S* (‘gegeven, geschonken’; de suffix-*S* kan duiden op een patroniem). Volgens het Oude

Testament (Numeri 3:9) werden de Levieten door God ‘geschonken’ aan Aäron en zijn zonen – de priesters – om hun dienaren te zijn bij de tabernakeldienst. Ook andere Portugese patroniemen leveren in de context van nieuwe christenen interessante lezingen op: Nunes hoeft niet ‘zoon van Nuno’ te betekenen maar kan een aanpassing zijn van de Hebreeuwse voornaam Nun of ‘zoon van Nun’ betekenen. Soeiro, een Portugese voornaam die ook als achternaam voorkomt en waarvan de achternaam Soares (zoon van Soeiro) is afgeleid, kan gelezen worden als een adaptatie van het Hebreeuwse *soher* (bewaker) of *socher* (handelaar). De beroemde Amsterdamse rabbijn en drukker Menasseh Ben Israel, in 1604 geboren op Madeira uit ouders die uit Portugal uitgeweken nieuwe christenen waren, had de Portugese doopnaam Manoel Dias Soeiro – de naam van zijn peetvader. Hij kwam in 1610 met zijn ouders naar Amsterdam en werd daar bekend onder zijn Hebreeuwse naam.

De bekende Portugese achternamen Barros en Barroso kunnen zo worden herleid tot het Aramese *Bar-Rosh* (zoon van de chef); de dito achternaam Meneses tot (zoon van) Menasse; de Spaans/Portugese achternaam Ximenes tot (zoon van) Simeon of Simon – mogelijk via de gelatiniseerde vorm Simeonis, etc. Dergelijke naamgevingen vertonen dus een fundamentele dubbelzinnigheid, waarin het Portugese element dient als dekmantel en ‘bewaartvorm’ voor de Joodse identiteit. Dat lijkt kenmerkend voor de Sefardische Joden, die door de eeuwen heen een fenomenale capaciteit aan de dag legden om zich aan hun wisselende leefomgevingen aan te passen en hun identiteit te beschermen. Niet alleen in hun naamvoering, maar ook in hun manier van kleden, gewoonten en sociale omgang, waarin ze zich – heel anders dan de ‘kaftanjoden’ – naar buiten toe verregaand aanpasten terwijl ze in eigen kring een hechte gemeenschap met eigen rituelen en gedragscodes bleven.

Portugees-Joodse achternamen in Nederland

Om zicht te krijgen op het gebruik van Portugese achternamen onder Sefardische Joden zullen we vanuit de diaspora moeten terugwerken naar Portugal. Alleen op die manier lijkt het mogelijk de herkomst van de namen en families te achterhalen en de betekenis van de namen te duiden.

Het gedigitaliseerde archief van de Portugees-Joodse begraafplaats *Beth Haim* in Ouderkerk aan de Amstel bevat de gegevens van 27.764 overledenen die vanaf 1614 op deze eerste Joodse begraafplaats in Nederland werden begraven. Het archief is een belangrijke bron voor onderzoek naar Portugees-Joodse familienamen in Nederland. Het overgrote deel van de, vaak dubbele, achternamen is van Portugese herkomst en niet specifiek Joods. Als we enerzijds kijken naar veel voorkomende achternamen en anderzijds de eerder genoemde typen namen beschouwen, komen we tot interessante rijtjes. De namen waar een asterisk voor staat komen niet voor in *As origens dos apelidos das famílias portuguesas* (Sousa 2001).

Toponiemen

N.B. het gaat hier alleen om Portugese plaatsnamen. Plaatsen waarvan bekend is dat er een Joodse gemeenschap was gevestigd staan cursief (vgl. het kaartje op p. 42).¹⁶

Aguiar 1 x

Almeida 34 x

*Belmonte 156 x

Caminha 41 x

*Castelomendo (Castelo Mendo) 2 x

Chaves 71 x

*Elvas 1 x
 Faro 90 x
 *Fundao/Fundam (Fundão) 23 x
 Guarda 2 x
 *Lamego 2 x
 *Leiria 3 x
 Louzada/Lousada 25 x
 Miranda 108 x
 *Monsanto/e/a 40 x
 Moura 8 x
 *Paredes 4 x
 *Penamacor 16 x
 *Pinel (Piñel = Pinhel) 3 x
 *Portalegre 5 x
 Porto 28 x
 *Sousa/Souza 222 x
 *Tomar 1 x
 *Trancoso 5 x
 Valenca (Valença) 23 x
 *Valverde/a 13 x
 Vieira/Vieyra 250 x
 *Vilareal (Vila Real) 9 x

Patroniemen

Alvares/Alvarez ('zoon van Álvaro') 318 x
 Antunes ('zoon van António') 29 x
 Esteves ('zoon van Estêvão') 24 x
 Fernandes/Fernandez ('zoon van Fernando') 119 x
 Gomes (eigenaam) 418 x
 Henriques/Henriquez ('zoon van Henrique') 1468 x
 Lopes ('zoon van Lopo') 1547 x
 Martins ('zoon van Martim') 38 x
 Mendes ('zoon van Mendo') 1265 x
 Nunes ('zoon van Nuno') 1229 x
 Osorio/Ozorio (eigenaam) 153 x
 Peres/Perez/Pires/Pirez ('zoon van Pedro') 64 x
 Ramires/Ramirez ('zoon van Ramiro') 9 x
 Rodrigues/Rodriguez/Rodriques ('zoon van Rodrigo') 1256 x
 Roiz/Rois ('zoon van Rui') 37 x
 Sanches ('zoon van Sancho') 39 x
 Soares/Suares ('zoon van Soeiro') 74 x
 Telles ('zoon van Telo') 62 x
 Vasques ('zoon van Vasco') 16 x
 Vaz/Vas ('zoon van Vasco') 501 x
 Ximenes ('zoon van Sim(e)on') 144 x

Beroepen

Ferreira ('ferreiro'? = 'smid') 11 x

Persoonlijke kenmerken

Moreno ('donker') 115 x
Pardo ('grauw') 175 x
Peixot(t)o (bijnaam: 'visje') 130 x
Pimentel (bijnaam: 'pepertje') 250 x
Preto ('zwart') 64 x
*Querido ('beminde') 396 x
*Rosada ('blozend') 4 x
Velho ('oud') 12 x

Verzonnen namen

Bomen- en plantennamen

Cardoso/-sa/-zo/-za ('distelachtig') 511 x
Carvalho ('eik') 150 x
Figue[i]redo (afgeleid van *figueira* 'vijgenboom') 8x
Nogueira ('notenboom') 1 x
Oliveira ('olijfboom') 245 x
Pereira ('perenboom') 785 x
Pinheiro ('pijnboom') 73 x
*Rosa/Roza ('roos') 220 x
Silva ('braamstruik') 502 x
Silveira (idem) 35 x

Dierenamen

Coelho ('konijn') 116 x
Lobatto ('wolfje') 105 x
Lobo ('wolf') 130 x
Pinto ('kuiken') 255 x

Landschapstermen

Campos ('velden') 71 x
Castro/Crasto (*castrum* – Romeinse vesting) 396 x
Costa ('kust') 937 x
Penha ('rots') 225 x
Ribeira ('rivieroever') 5 x
Ribeiro ('beek') 75 x
Rocha ('rots') 26 x
Vale ('dal, vallei') 27 x

Bijbelse verwijzingen

Ramos ('takken', hier in het bijzonder palmtakken, vgl. Port. 'Domingo de Ramos': Palmzondag) 38 x

Namen uit de priestertraditie

Cunha ('wig' – als omzetting van *kehuna*) 85 x

Samengestelde namen

De samengestelde namen tussen de bovengenoemde types plaatsen lijkt me geen verstandige keuze. Het gebruik van de achternamen van zowel de vader als de

moeder is nog altijd heel normaal in Portugal en zo werden kinderen ook vanouds in katholieke doopregisters en, sinds 1911, bij de burgerlijke stand ingeschreven – eerst de achternaam van de moeder, daarna die van de vader. Heel veel van de overledenen van *Beth Haim* hebben daarom een dubbele achternaam en bij velen bestaat die uit twee achternamen van de moeder en twee achternamen van de vader, zoals dat in Portugal doorgaans het geval is.

Restcategorie

Verder zijn er enkele veel voorkomende achternamen die niet goed in bovenstaande groepen zijn in te passen maar tot oude Portugese adellijke families behoren, zoals De Andrade (77 x), Dias (683 x), Fonseca (238 x), De Mattos (331 x) en Teixeira (332 x).

De lijst nader bekeken

De gemaakte lijst is verre van volledig, maar geeft een duidelijk zicht op de problematiek van de namenkwestie. In totaal komen bovenstaande Portugese namen (de restcategorie laat ik buiten beschouwing) 16.104 maal voor onder de 27.764 overledenen van *Beth Haim*, die deels ook achternamen van Hebreeuwse, Arabische, Spaanse, Italiaanse, Duitse en Nederlandse herkomst dragen. Het overgrote deel van de Portugese namen behoort ook vandaag de dag nog tot de courante achternamen in Portugal. Die waar een asterisk voor staat komen zoals gezegd niet voor in *As origens dos apelidos das famílias portuguesas* (Sousa 2001). Veel van de bovengenoemde daarin besproken namen behoorden toe aan in de zestiende eeuw vooraanstaande Portugese families. De met een asterisk gemerkte namen zijn veel minder courant, maar zijn hier en daar nog wel te vinden.

Opvallend is dat het overgrote deel van de namen in de lijst ‘Toponiemen’ niet in Sousa 2001 voorkomt. Het zijn namen van kleine plaatsen, veelal in het verre binnenland, waarvan bekend is dat er een Joodse gemeenschap gevestigd was, zoals ook het geval is bij de andere namen uit deze categorie (vgl. Martins 2010: 119-121). Zeker bij de vroegste generatie Portugese Joden in Amsterdam zouden deze namen een belangrijke aanwijzing voor de concrete herkomst van de families kunnen zijn.

Dat er heel weinig van beroepen afgeleide namen voorkomen is eveneens opmerkelijk, maar komt overeen met de tendens in Portugal. Van de enige in deze categorie vermelde naam, Ferreira, wordt overigens beweerd dat die niet als naam van een beroep moet worden opgevat (dan zou het ‘Ferreiro’ moeten zijn), maar als verwijzing naar een rivier of plaats van die naam, waarvan er verschillende bestaan in Portugal.¹⁷

In het register van *Beth Haim* komt een aantal niet Portugese namen veelvuldig voor in combinatie met Portugese namen. Enkele van die namen, zoals Abarbanel/Abrabanel/Abraanel (koosnaamversie van ‘Abraham’: ‘Brammetje’, 302 x), Israel (1300 x) en Mes(s)ia(s/h) (89 x), zijn van Hebreeuwse en oudtestamentische oorsprong. Hetzelfde geldt voor de opmerkelijk vaak (885 x) voorkomende achternaam Jes(s)urun (Hebreeuws *jeschurun* ‘rechtschapene’, in het Oude Testament een symbolische naam voor Israël, zie Deuteronomium 32:15 en 33:5 en Jesaja 44:2), die mij in het hedendaagse Portugal onbekend is. Israel en Mes(s)ias kunnen ook Portugees zijn, maar zijn dan onvertaald, reden waarom ik ze niet in de lijst opnam.

De lijst bevat een flink aantal dubbele namen die regelmatig voorkomen, zoals Bueno de Mesquita (Spaans/Portugees, 68 x), Jes(s)urun de Oliveira (38 x), Lopes Cardozo (60 x), Mendes da Costa (118 x) en Teixeira de Mattos (64 x), naast heel veel

voorkomende namen als Da Costa (937 x), Dias (683 x), Henriques (1468 x), Pereira (511 x), Querido (396 x), Rodrigues (1256 x), etc. Ze behoren naar mijn idee tot de namen die in Nederland als ‘typisch Joods’ worden ervaren. Sinds de invoering van de burgerlijke stand in Nederland, in 1811, moet elke inwoner een achternaam hebben die van de vader overgaat op de kinderen. Mogelijk heeft dit geleid tot een ‘fossilisering’ van Portugees-Joodse achternamen. Terwijl voor 1811 binnen de Portugees-Joodse gemeenschap in Nederland het Portugese systeem nog kon worden gebruikt, werd daarna althans in het publieke leven de Nederlandse naamgeving verplicht, waarbij slechts de achternaam van de vader overging op de kinderen. Misschien zijn daarom een aantal van die namen zo ‘typisch Joods’ geworden in Nederland. Voor 1811 was de variatie veel groter en was het wellicht moeilijker een duidelijk beeld van Portugees-Joodse achternamen te hebben.

Besluit

Het bovenstaande is nog weinig meer dan een verkenning van de ingewikkelde geschiedenis en problematiek van de Portugees-Joodse achternamen. Zoals blijkt zijn die moeilijk zonder meer als zodanig te herkennen en kunnen ze zonder nader historisch, heraldisch en genealogisch onderzoek niet als Joods worden betiteld. Daar staat tegenover dat meer zicht op de zeer uiteenlopende manieren waarop de achternamen tot stand konden komen belangrijke aanwijzingen geeft voor nader onderzoek naar eventuele Joodse antecedenten, met name via meer onderzoek naar de mogelijke dubbelzinnigheid van de namen. Zoals gezegd lijkt onderzoek dat vanuit de diaspora terugwerkt naar Portugal de enige zinnige manier om tot houdbare hypotheses en conclusies te komen. Daarbij zou ook aandacht moeten worden besteed aan de geschiedenis van de Joodse gemeenschappen in Portugal vóór 1492.

Duidelijk is verder dat op dit gebied een grotere internationale uitwisseling van gegevens en expertise nodig is. In de huidige situatie, waarin enerzijds Portugese onderzoekers buiten de kring van de Sefardische studies de Joodse antecedenten ontkennen en anderzijds buitenlandse onderzoekers van het Portugese jodendom vrijwel elke Portugese achternaam voor een bewijs van Portugees-Joodse antecedenten aanzien, wordt uitgegaan van een simplistisch zwart-wit denken dat onhoudbaar is en weinig zinnigs oplevert. Juist het kenmerkende aanpassings- en assimilatievermogen van de Sefardische gemeenschap wordt daardoor miskend.

Senhor Oliveira da Figueira uit de inleiding was slechts een voorbeeld om de namenproblematiek te introduceren. Dat Hergé deze figuur vanaf 1933 in een aantal avonturen van Kuifje opvoerde, hoeft nog niet op antisemitisme van de striptekenaar te wijzen. Dat Hergé op dat punt explicieter kon zijn, bewees hij tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Kuifje-strip *L'étoile mystérieuse* (De geheimzinnige ster), die verscheen in de onder nazi-toezicht gepubliceerde *Le Soir*. Behalve een bankier Blumenstein met een duidelijk Joodse achternaam en neus die als karikatuur van het Amerikaanse grootkapitalisme wordt opgevoerd en de schurk van het verhaal is, bevatte de *Le Soir*-versie ook een plaatje (ill. 6) van twee weinig vleidend gestereotypeerde Joden die Isaac en Salomon heten en commentaar leveren op een profeet die Kuifje ervan probeert te overtuigen dat het einde van de wereld ophanden is: ‘Hoorde je dat, Isaac? Het einde van de wereld!... Als dat eens waar was?...’ Waarop de ander handenwrijvend en met een zwaar Joods accent zegt: ‘Hè! Hè!... Dat zou een mooi zaakje zijn, Salomon!... Ik ben mijn leveranciers 50.000 frank schuldig... Op die manier zou ik niet hoeven te betalen...’

Illustratie 6
Le Soir, 11 november 1941

In de eerste albumuitgave uit 1942 werd deze tekening niet opgenomen maar Blumenstein bleef. Hergé werd na de oorlog van antisemitisme en collaboratie beschuldigd en in de albumuitgave van 1953 veranderde hij de naam Blumenstein in Bohlwinkel, volgens hem geïnspireerd op ‘bollewinkel’ (‘snoepwinkel’ in Brussels dialect) maar, kennelijk zonder dat hij het wist, eveneens een Joodse achternaam. De schurk werd ditmaal niet als karikatuur van het Amerikaanse handelsimperialisme in New York gesitueerd maar in het fictieve Zuid-Amerikaans aandoende ‘Sao Rico’ (zie ill. 7 en 8).

Illustraties 7 en 8
 New York versus Sao Rico en Blumenstein versus Bohlwinkel
 in *Le Soir* (26 december 1941) en de aangepaste albumversie (1953).

Dat Hergé de naam van *senhor* Oliveira da Figueira onveranderd liet en hem een moeder gaf die Da Costa als achternaam droeg, laat ons achter met de vraag of het om Portugees-Joodse of ‘puur Portugese’ personages gaat. Die vraag zou onderzoekers ook moeten bezighouden bij hun naspeuringen naar de geschiedenis van de Joodse gemeenschappen in Portugal en in de diaspora. Over *senhor* Oliveira da Figueira zullen we niet makkelijk meer zekerheid krijgen, maar over de echte Sefardim, maranen, nieuwe christenen, cryptojoden of hoe men ze wil noemen, valt nog heel wat te ontdekken. Dat het onderzoek naar familienamen daarbij een belangrijke rol speelt behoeft geen verder betoog.

Noten

1. De publicatiegegevens over de Franstalige Kuifje-verhalen waarnaar ik verwijs zijn te vinden op de desbetreffende Franse Wikipedia-pagina's. Zie bibliografie.
2. De pagina in originele versie is te zien op <http://www.bellier.org/cigares%20du%20pharaon/vue22.htm>. Vertalingen uit het Frans en Portugees in dit artikel zijn van de hand van de auteur.
3. *Tintin au pays de l'or noir* verscheen oorspronkelijk in *Le petit vingtième* van 28 september 1939 tot 9 mei 1940. De strip bleef onvolledig omdat publicatie vanwege de Duitse inval in België werd stopgezet. Van 1948 tot 1950 verscheen de strip opnieuw, en nu wel volledig, in het weekblad *Le journal de Tintin*. De albumuitgave verscheen in 1950. Het verhaal is voor een deel gesitueerd in Palestina, waar Tintin ten onrechte voor de zionistische activist Finkelstein (in latere versies Salomon Goldstein) wordt aangezien. Hij wordt bij aankomst in de havenplaats 'Caïffa' eerst door militante zionisten uit handen van de Britse politie ontfond en daarna door Arabieren gekidnapt. Zie voor het Palestijnse gedeelte in de onvoltooide eerste versie <http://www.bellier.org/ornoir%20petit%20vingtieme/vue30.htm> e.v. In de volledige versie uit *Le journal de Tintin* is hetzelfde fragment te vinden op <http://www.bellier.org/or%20noir%201948/vue15.htm> e.v.
4. De plaatsnaam Paredes, bijvoorbeeld, gaat terug op het Hebreeuwse *pardes* (tuin met vruchtbomen, vgl. o.a. Prediker 2:5, Hooglied 4:13), Tires op *tirish* (inwoner van Tyrus), Alfir op *Ofir*, Abóbada op *avoda* (werk). Gegevens ontleend aan de Braziliaanse internetpagina 'Sobrenomes luso-brasil'.
5. De schattingen lopen onder historici sterk uiteen (van 70 tot 300 duizend), maar 100 à 120 duizend lijkt een veilige raming die door velen wordt geaccepteerd. Aangezien de Portugese bevolking rond 1492 op een totaal van anderhalf miljoen mensen werd geschat, wordt er van uitgegaan dat minstens 10% van de bevolking Joods was (Martins 2010: 122).
6. Waarschijnlijk onder druk van de Spaanse Kroon droeg Manuel I zijn gezant in Rome in augustus 1515 op de paus te verzoeken om instelling van een Inquisitie 'naar Castiliaans model' in Portugal. Zijn missive had echter alleen betrekking op de Spaanse Joden die voor de zware vervolgingen in hun woonland uitweken naar Portugal en op reeds in Portugal wonende Joden die ondanks het feit dat ze nieuwe christenen waren terugvielen in hun oude 'fouten'. De Inquisitie kwam echter niet naar Portugal en het heeft er alle schijn van dat het slechts een pro forma verzoek betrof (Saraiva 1985: 36).
7. Toen Vasco da Gama na zijn succesvolle ontdekkingsreis naar Indië terugvoer naar Portugal, ankerde zijn vloot op 5 oktober 1498 bij het eilandje Anjediva (Anjadip) voor de kust van Goa. Er kwam een tolk bij hem aan boord die hem in het Italiaans of Spaans begroette en voor de plaatselijke vorst een belasting kwam heffen. De man bleek een zeer bereisde Jood te zijn die veel oosterse talen sprak. Da Gama liet hem als spion gevangennemen en nam hem mee naar Portugal. De man stelde zijn kennis in dienst van Da Gama, werd vrijgelaten en in Lissabon gedoopt. Da Gama was zijn doopvader en de man heette voortaan Gaspar da Gama (Mendes dos Remédios 1895: 281-283). De voornaam Gaspar is de Portugese versie van de naam van een van de Bijbelse Wijzen uit het Oosten.
8. Lang werd de term *marrano* uitsluitend beschouwd als een beledigende benaming van Spaanse/Portugese oorsprong (Sp. *marrano*/P. *marrão* 'varken') voor de Iberische cryptojoden, maar er zijn ook verschillende plausibele afleidingen uit het Arabisch, Aramees en Hebreeuws mogelijk (zie 'Etymologie' op de Duitse Wikipedia-pagina 'Marranen'). In het Hebreeuws worden marranen ook wel aangeduid als *b'nei anusim* ('zonen van hen die onder dwang hun geloof afzwoeren'), waarvan het enkelvoud in het Aramees *bar anus* luidt, wat wel heel dicht bij *marrano* komt. Opnieuw een fraai voorbeeld van dubbelzinnigheid met behoud van de eigen identiteit.
9. Zie hierover Franco Mendes 1772: 3-5 (in Cadafaz de Matos & Prins Salomon 1990). Daar wordt ook vermeld (p. 2) dat 'de Staten' [van Holland?] in 1590 de Inquisitie hadden afgezworen.
10. Zie bijvoorbeeld de namenlijsten in Cadafaz de Matos & Prins Salomon 1990: XXXVIII-LVIII en 369-381.
11. Het uitsluitende gebruik van Portugese namen was een goede strategie om de inquisiteurs genealogisch onderzoek naar Joodse antecedenten vrijwel onmogelijk te maken, terwijl dergelijk onderzoek een cruciale rol speelde in de bewijsvoering.
12. Zie onder meer Carvalho 1999: 9-20 en 'A questão dos sobrenomes judaico-portugueses' op de Portugese Wikipedia-pagina 'Nomes e sobrenomes portugueses'.
13. De eerste verzameling dateert van 1509 en werd aangelegd door de eerste *aromeiro mor* Jean du Cross in *Livro do Armeiro-Mor*. In 1515 rondde António Godinho zijn *Livro da Nobreza* (Boek van de adel) af en rond 1520 voltooide António Rodrigues zijn *Tratado Geral de Nobreza* (Algemeen traktaat over de adel).
14. Ik dank Mieke Daniels-Waterman hartelijk voor haar hulp tijdens het onderzoek naar etymologie, betekenis en schrijfwijze van Hebreeuwse termen die in de geraadpleegde bronnen alleen in Portugese transcriptie en duiding voorhanden waren.

15. De hierna volgende voorbeelden zijn ontleend aan de Braziliaanse internetpagina 'Sobrenomes luso-brasil'.
16. Het is soms moeilijk uit te maken of een toponiem of patroniem van Portugese of Spaanse oorsprong is. Opvallend is echter dat in het register van *Beth Haim* de Portugese versies de overgrote meerderheid vormen, vooral in het gebruik van de slot-'s' (Portugees) versus de slot-'z' (Spaans) in, bijvoorbeeld, Mendes (1265 x) versus Mendez (6 x) of Dias (683 x) versus Diaz (2 x). Dat ligt echter anders wanneer de 's' (Portugees) tussen klinkers staat, zoals blijkt bij Cardozo (564 x) versus Cardoso (44 x) en Louzada (23 x) versus Lousada (2 x). Nader onderzoek en voorzichtigheid zijn dus geboden, vooral omdat de spelling lang arbitrair bleef, de lingua franca Castiliaans was en wederzijdse invloeden frequent waren, om nog maar te zwijgen van het feit dat veel Portugese Joden Spaanse antecedenten hadden.
17. Zie de Portugese Wikipedia-pagina 'Nomes e sobrenomes portugueses'.

Bibliografie

- Beth Haim* Digitaal archief. Laatst geraadpleegd 30 november 2011 op http://www.stenenarchief.org/pig/pig_list.php.
- Cadafaz de Matos, M. & H. Prins Salomon (eds.) (1990). *Os judeus portugueses em Amsterdão*. Lisboa: Távola Redonda.
- Carvalho, A.C. (1999). *Os judeus do desterro de Portugal*. Lisboa: Quetzal.
- Chroniques de Moulinsart*. Laatst geraadpleegd 30 november 2011 op <http://moserm.free.fr/moulinsart/chroniques19.html>.
- Espírito Santo, M. (1997). *O brasonário português e a cultura hebraica*. Lisboa: Instituto de Sociologia e Etnologia das Religiões.
- Faiguenboim, G., P. Valadares & A.R. Campagnano (eds.) (2003). *Dicionário sefardi de sobrenomes, inclusive cristãos-novos, conversos, marranos, italianos, berberes e sua história na Espanha, Portugal e Itália / Dictionary of Sephardic Surnames, including Christianized Jews, Conversos, Marranos, Italians, Berbers, and their History in Spain, Portugal and Italy*. Rio de Janeiro: Fraiha.
- Fernandes, M.J. (1996). *Passos na areia*. Lisboa: Contexto.
- Figueiredo, C. de (1996). *Grande dicionário da língua portuguesa*. 25.ª ed. Venda Nova: Bertrand.
- Franco Mendes, D. (1772). Memórias do estabelecimento e progresso dos judeus portugueses e espanhoes nesta famosa cidade de Amsterdã. In M. Cadafaz de Matos & H. Prins Salomon (eds.), *Os judeus portugueses em Amsterdão*. Lisboa: Távola Redonda, 1990, pp. 1-151.
- Les cigares du pharaon*. Laatst geraadpleegd 11 november 2011 op http://fr.wikipedia.org/wiki/Les_Cigares_du_pharaon.
- Les cigares du pharaon*. Versie uit *Le petit vingtième* (1932-1934). Laatst geraadpleegd 11 november 2011 op <http://www.bellier.org/cigares%20du%20pharaon/vue1.htm>.
- L'étoile mystérieuse*. Laatst geraadpleegd 11 november 2011 op http://fr.wikipedia.org/wiki/L'étoile_mystérieuse.
- L'étoile mystérieuse*. Versie uit *Le Soir* (1941-1942). Laatst geraadpleegd 11 november 2011 op <http://www.bellier.org/etoile%20mysterieuse/vue1.htm>.
- Livro do Armeiro-Mor* (Boek van de opperwapenmeester; Codex uit 1509). Laatst geraadpleegd 30 november 2011 op <http://digitarq.dgarq.gov.pt/details?id=4162406>.
- Marques de Almeida, A.A. (ed.) (2009). *Dicionário histórico dos sefarditas portugueses: mercadores e gente de trato*. Lisboa: Campo da Comunicação.
- Marranen. Laatst geraadpleegd 11 november 2011 op <http://de.wikipedia.org/wiki/Marranen>.
- Martins, J. (2010). *Portugal e os judeus. Volume I. Dos primórdios da nacionalidade à legislação pombalina*. Prefácio de A. C. Carvalho. Lisboa: Vega.
- Mendes dos Remédios, J. (1895). *Os judeus em Portugal*. Vol I. Coimbra: Amado.

- Mucznik, L.L, J.A. Rodrigues da Silva Tavim, E. Mucznik & E. de Azevedo Mea (eds.) (2009). *Dicionário do judaísmo português*. Lisboa: Presença.
- Nomes e sobrenomes portugueses (Portugese voor- en achternamen). Laatst geraadpleegd 30 november 2011 op http://pt.wikipedia.org/wiki/Nomes_e_sobrenomes_portugueses.
- Roth, C. (2001). *História dos marranos. Os judeus secretos da Península Ibérica* (vertaald door J. Saraiva; voorwoord H.P. Salomon). Porto: Civilização. (*A History of the Marranos*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1932).
- Saraiva, A.J. (1985). *Inquisição e cristãos-novos*. 5.ª ed. Lisboa: Estampa.
- Sobrenomes luso-brasil (Portugees-Braziliaanse achternamen). Laatst geraadpleegd 11 november 2011 op http://www.saudades.org/Sobrenomes_luso_brasil.htm.
- Sousa, M. de (2001). *As origens dos apelidos das famílias portuguesas*. Mem Martins: Sporpress.
- Tintin au pays de l'or noir*. Laatst geraadpleegd 30 november 2011 op http://fr.wikipedia.org/wiki/Tintin_au_pays_de_l%27or_noir.
- Tintin au pays de l'or noir*. Versie uit *Le petit vingtième* (1939-1940). Laatst geraadpleegd 11 november 2011 op <http://www.bellier.org/or%20petit%20vingtieme/vue1.htm>.
- Tintin au pays de l'or noir*. Versie uit *Le journal de Tintin* (1948-1950). Laatst geraadpleegd 11 november 2011 op <http://www.bellier.org/or%20noir%201948/vue1.htm>.
- Wilke, C.L. (2009). *História dos judeus portugueses* (vertaald door J. Fernandes da Costa). Lisboa: Edições 70. (*Histoire des juifs portugais*. Paris: Chandeigne, 2007).

JOODSE GEMEENSCHAPPEN IN NOORDOOST-ITALIË: OP ZOEK NAAR SPOREN VAN HET JIDDISCH

DOLORES ROSS
SSLMIT, UNIVERSITÀ DI TRIESTE

The Dutch language has inherited several words and expressions from the Yiddish language spoken by Ashkenazic Jews who settled in the Low Countries in the early seventeenth century. Amsterdam especially had a major Ashkenazic community, which in the nineteenth century encompassed up to thirteen percent of the city's population. At that time, however, segments of the Ashkenazic population ceased using Yiddish as their dominant vernacular, giving rise to a Jewish ethnolect of Dutch. Yiddish and Jewish Dutch have left an important legacy to the Dutch language, especially in its informal registers. The question addressed by the present study is: did the Yiddish language leave any traces in Italy as well? After sketching the rise and development of Yiddish, the author describes the historical context of the Jewish presence in Italy. Yiddophone Ashkenazic populations settled only in Northern Italy, particularly in the North-East. In the rest of Italy, Yiddish was a completely unknown language. The northern Jewish-Italian dialects, which died out at the end of the nineteenth century, have retained some sporadic traces of their former Yiddish-speaking communities. More importantly, the Jewish dialects in Northern Italy included aspects of language use which are clear reminders of the attitude of Yiddish speakers worldwide towards their language.

Inleiding¹

Het Jiddisch is de Robin Hood van de talen. Het steelt bij de rijke talen en verdeelt vervolgens de buit onder armen en zwakkeren. Het Jiddisch onthaalt ook graag gasten en biedt hun vrij onderdak en verzorging zonder te kijken naar afkomst of geloofsbelijdenis.

Zo typeert Leo Rosten (2002: 22-23, vertaling Dolores Ross) deze taal waarvan bekend is dat het veel genomen maar ook gegeven heeft. Het taalcontact met het Jiddisch heeft in de Nederlandse taal de nodige sporen nagelaten. De vraag die ten grondslag ligt aan deze studie is: heeft het Jiddisch ook enige invloed op het Italiaans gehad? Om deze vraag te kunnen beantwoorden moet eerst de Joodse aanwezigheid in Italië onder de loep genomen worden. Deze biedt een ander verhaal dan wat in andere landen te beluisteren valt. Jiddischtaligen waren er alleen in Noordoost-Italië en wat zij als erfgoed in het Italiaans hebben nagelaten is te verwaarlozen. Om dat te betogen, zal ik in deze bijdrage eerst een summiere beschrijving geven van het ontstaan van het Jiddisch, vervolgens schets ik een korte historische achtergrond van de Joodse aanwezigheid in Nederland en Italië en van daaruit zal ik opschuiven naar de taal. Als afsluiting bespreek ik enige eigenschappen die het Jiddisch met de Joods-Italiaanse dialecten gemeen heeft.

Ontstaan en ontwikkeling van het Jiddisch

De Joodse gemeenschappen in de wereld ontwikkelden, daar waar ze zich vestigden, verschillende rites en ze spraken bijzondere talen. Aanvankelijk waren dit de talen van hun omgeving vermengd met veel Hebreeuwse woorden en geschreven in een Hebreeuws alfabet. Het Jiddisch was dus niet de enige taal die door de Joden in ballingschap is gecreëerd (Rosten 2002: 265). In het christelijke Byzantium werd Joods-Grieks gesproken, met Hebreeuwse letters geschreven. De Perzische Joden ontwikkelden het Joods-Perzisch, of Judeo-Perzisch. De Spaanse Joden schreven Joods-Spaans met Hebreeuwse letters en na 1492 brachten ze die taal naar Turkije, Griekenland, Noord-Afrika, Bulgarije. In Italië ontstond een Joods-Italiaanse omgangstaal, eveneens met het Hebreeuwse alfabet geschreven (Rosten 2002: 265). Van al deze Joodse talen heeft het Jiddisch zich het verst verspreid (Rosten 2002: 266). Dat is dan ook de bekendste Judeo-X-taal, naast het Ladino, of Joods-Spaans, dat zich sinds de verbanning der Joden uit Spanje en Portugal over het gehele gebied rondom de Middellandse Zee heeft verbreid.

Rond 1000 van onze jaartelling trokken Joden in ballingschap vanuit Frankrijk en Italië naar het noorden en vestigden zich in een gebied langs de Rijn, waar al lang Joodse gemeenschappen leefden (Rosten 2002: 28). De nieuwkomers spraken Oudfrans en Hebreeuws maar namen al gauw het plaatselijke Middelhoogduits over, ook in geschrift. Zo ontstond er een Joodse versie van het middeleeuws Duits, het ‘Juden-Deutsch’, in Hebreeuws letterschrift geschreven maar in het leven van alledag gebruikt. Het Hebreeuws bleef bestaan als taal van de Thora en Talmoed, van gebeden en religieuze gesprekken (Rosten 2002: 28). Op zijn geografisch hoogtepunt in de zestiende eeuw strekte het Jiddisch zich uit van Nederland en Italië in het westen tot diep in Rusland in het oosten. Vanaf de achttiende eeuw vormen de Asjkenazim² de meerderheid van de Joden in de wereld, en tot de Holocaust was het Jiddisch de taal van de meeste Joden (Jacobs 2005: 3). Vlak voor de Tweede Wereldoorlog bedroeg het aantal sprekers naar schatting elf à dertien miljoen, wat toentertijd overeenkwam met tweederde van de Joodse wereldbevolking (Rosten 2002: 266), en het Jiddisch was in die tijd de op twee na grootste Germaanse taal, na het Engels en het Duits. Van de zes miljoen Joden die in de Tweede Wereldoorlog zijn omgebracht, waren er waarschijnlijk vijf miljoen Jiddischtalig (Jacobs 2005: 3).

Zowel in de Europese thuisgebieden als in de Asjkenazische diaspora diende het Jiddisch als de taal van de Asjkenazim in het alledaagse leven, thuis, in de schouwburg, de literatuur, de politiek, de journalistiek, in de – religieuze en wereldlijke – scholen (Jacobs 2005: 2-3). Opmerkelijk is dat het Jiddisch zonder enige ondersteuning van een natiestaat een hoog gestructureerd stelsel van dialecten, een moderne literatuur, een standaardtaal en nog meer ontwikkelde (Jacobs 2005: 3). Nobelprijswinnaar Isaac Bashevis Singer geeft de volgende karakterschets:

Jiddisch ist eine Sprache des Exils, ohne Land, ohne Grenzen, ohne Unterstützung irgendeiner Regierung, eine Sprache, die keine Wörter für Waffen, Munition, Manöver oder militärische Taktik besitzt. (in Rosten 2002: 24)

Door de geografische verspreiding vormden zich in het verleden twee hoofdtakken, het westelijk en het oostelijk Jiddisch. Vanaf 1500 begon het Oost-Jiddisch aan zijn opmars, toen het zwaartepunt van de Asjkenazische cultuur zich van Midden- naar Oost-Europa verplaatste (Jacobs 2005: 4), om ten slotte de dominante tak te worden. In het westen eisten de lagere bevolkingsconcentraties en de wrijving met Duitsland hun

tol, vooral in de achttiende eeuw. Mede door stigmatisatiecampagnes tegen de taal (Hutterer 1969: 3-4, Jacobs 2005: 54, Van de Kamp & Van der Wijk 2006: 18-19, Toury 2002: XXI-XXII) kromp het West-Jiddisch en stierf het op grote schaal uit. In Duitsland en Oostenrijk is het vermoedelijk eind negentiende eeuw als spreektaal vrijwel volledig uitgestorven (Lowenstein 1969: 16).

Het Oost-Jiddisch daarentegen maakte een linguïstische, literaire en demografische ontwikkeling door. In de jaren rond 1880 waren in de hele wereld zeven miljoen Ashkenazim te vinden, met de hoogste concentraties in Rusland en Oostenrijk-Hongarije. Vervolgingen door de eeuwen heen en massieve migratie brachten het Jiddisch naar alle continenten van de wereld. De voornaamste gemeenschappen waar tegenwoordig nog Jiddisch gesproken wordt bevinden zich in de Verenigde Staten en Israël, met kleinere gemeenschappen in Antwerpen en Zuid-Amerika. De Amerikaanse cultuur is het nieuwe *Heimatland* van de *Jiddischkajt*³ geworden (Bush 2002: 11).

Anders dan het Oost-Jiddisch, dat zich in een Slavische en andere, niet-Germaanse omgeving heeft ontwikkeld, heeft het West-Jiddisch nooit het contact met het Duits verloren (Hutterer 1969: 7). Wat de relatie tot het Hebreeuws betreft, als moedertaal was het Jiddisch duidelijk belangrijker:

Although Hebrew has served as the common sacred language of all Jewish communities throughout the world, more Jews have spoken Yiddish as their native language than have spoken Hebrew natively, and for a longer span of time (Jacobs 2005: 3).

Het Hebreeuws bleef de heilige taal die in de synagoge en thuis voor gebeden en religieuze tradities werd gebruikt, het Aramees werd gebruikt voor de meest geleerde genres, wettige verhandelingen en Kabbalah, en het Jiddisch was de dagelijkse omgangstaal. Daar meisjes en vrouwen het Hebreeuws niet werd bijgebracht, werd thuis en in het gezin Jiddisch gesproken, dat dan ook *mame-losjen*, de moedertaal, was, in tegenstelling tot *losjen ha-kojdesk*, de heilige taal (Rosten 2002: 259).

Ontwikkelingspatroon van het Jiddisch

Traditioneel wordt door onderzoekers van het Jiddisch aangenomen dat de taal zich ontwikkelde op grond van de volgende ‘sequentie van omgangstalen’ (Jacobs 2005: 7):

gesproken Hebreeuws – Joods-Aramees – Joods-Grieks – Joods-Romaans

Het Hebreeuws was de enige taal die door de Joden werd gesproken tot 586 v.Ch. Als voertaal holde het geleidelijk achteruit tijdens de Babylonische ballingschap, toen het Joods-Aramees ging overheersen (500-200 v.Ch.). Het Hebreeuws stierf ten slotte uit als voertaal, maar werd gehandhaafd in religieuze en liturgische functies, en diende zo als bron van verrijking voor het Joods-Aramees. De interne Joodse tweetaligheid duurde ook voort toen door daarop volgende taalshifts nieuwe Joodse talen ontstonden (Jacobs 2005: 8).

Vanaf de vierde eeuw v.Ch. ontstond het Joods-Grieks doordat sommige sprekers van Hebreeuws en Aramees van taal verschoven. Daarna was er een shift van sprekers van Hebreeuws, Aramees en Grieks naar Joods-Latijn in de eerste eeuw vóór onze jaartelling. De volgende schakel in de ontwikkeling naar het Jiddisch waren de Joodse variëteiten van Romaanse talen. De verdere ontwikkeling naar het Jiddisch wordt op verschillende manieren uitgelegd. Max Weinreich veronderstelt een shift van twee variëteiten van Joods-Romaans: de westerse (Joods-Oudfrans) en de oosterse (Joods-

Ouditaliaans), naar een Germaansgebaseerde taal. Paul Wexler poneert een ander ontwikkelingspatroon: Jiddisch ontstaat op een Joods-Slavisch substraat, dat stoelt op een Joods-Aramees en Joods-Grieks substraat (geciteerd in Jacobs 2005: 8).

Joodse aanwezigheid in Nederland

Het Jiddisch heeft een belangrijke positie bekleed in de Lage Landen. Eind zestiende eeuw, nadat Amsterdam zich in 1578 had aangesloten bij de Opstand tegen het katholieke Spaanse bewind, kwamen de eerste Portugezen (Sefardim), waarschijnlijk nazaten van gedoopte Joden, naar de krachtig groeiende handelsstad. Vanwege hun internationale contacten en vele kundigheden waren zij graag geziene immigranten (Burnier 1998: 126).

De 'Portegiezen' hadden al een georganiseerd Joods leven toen de eerste Asjkenazim aankwamen, uitgeweken vanwege de jodenverdrijving uit Frankfurt en Worms (1615-1616) en het woeden van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) in de Duitse landen. De stroom Joden uit het oosten werd nog groter na de Oekraïense pogroms bij de opstand van Chmelnitski en zijn kozakken tegen de Poolse landadel. Vanaf 1726 werd in Bohemen en Moravië het 'familiantenstelsel' ingevoerd, waarbij van ieder ingeschreven Joods gezinshoofd slechts één zoon zich ter plaatse mocht vestigen. De migratiestroom van Asjkenazim bleef zodoende aanhouden (Van de Kamp 2005: 81). Meer recent, tijdens en na de Eerste Wereldoorlog en in de dertiger jaren van de vorige eeuw, kwam een derde Joodse gemeenschap naar Nederland uit Oost-Europese landen: de huidige Ost-Jidden zijn de afstammelingen van die immigranten (Daniels-Waterman 2008: 23). Aan het begin van de oorlog woonden in Nederland ongeveer 140.000 Joden, waarvan 80.000 in Amsterdam, dat wil zeggen tien procent van de Amsterdamse bevolking. In de negentiende eeuw was dat zelfs dertien procent:

Doordat Amsterdam lange tijd de enige stad in Europa was waar voor vervolging gevluchte joden zich vrij mochten vestigen, was Amsterdam ook de enige stad in West-Europa met een massaal joods proletariaat. Pas toen, als gevolg van de grote pogroms omstreeks het einde van de negentiende eeuw, uit het Tsaristische Rusland een enorme vluchtelingenstroom op gang kwam, vestigden zich ook in Londen grote groepen straatarme joden. (Schatz 1987: 73)

De Sefardim 'konden in betrekkelijke vrijheid en met behoud van hun eigen identiteit omgaan met de Nederlanders', waardoor ze er minder behoefte aan hadden 'zich te blijven onderscheiden door hun eigen taal' (Schatz 1987: 75). Daarom maakte hun taal al vrij snel plaats voor het Nederlands. De Asjkenazim daarentegen die zich na 1600 in de Lage Landen vestigden, namen het West-Jiddisch mee als hun taal (Beem 1975, voorrede). Als variant is daaruit geleidelijk het Jiddisch-Nederlands ontstaan, of beter gezegd het Joods-Nederlands, dat door Jacobs wordt gerekend tot de post-Jiddische ethnolecten:

Under the impact of modernization, segments of the yiddophone Ashkenazic population (in differing times and places under somewhat differing circumstances) ceased using Yiddish as their dominant vernacular, giving rise to Jewish ethnolects of German, Dutch, English, revived Hebrew, etc.' (Jacobs 2005: 303)

Onder meer door gedwongen acculturatie verdween het Jiddisch als omgangs- en cultuurtaal in Nederland en in 1914 was het 'zo goed als uitgestorven' (Van de Kamp & Van der Wijk 2006: 21 en 19; Beem 1970: 12-13). Het Jiddisch en Joods-Nederlands

hebben zich gehandhaafd in talrijke woorden en zegswijzen van het Standaardnederlands. Deze vonden vooral in de jaren zestig ingang in het informele taalgebruik via de toen invloedrijke jeugdtaal, zoals Van de Kamp (2005: 102) stelt. Volgens deze auteur is ‘een kleine honderd woorden vrij algemeen bekend’ bij niet-Joodse Nederlandstaligen, terwijl in Joodse kringen een veel groter aantal woorden bekend is (2005: 103).

Joodse aanwezigheid in Italië

De geschiedenis van de Italiaanse Joden komt neer op een ononderbroken aanwezigheid in een tijdsbestek van twintig eeuwen en volgens Foa (2008) levert dat een heel ander verhaal op dan wat de rest van Europa te zien geeft. Dit moet in verband worden gezien met belangrijke factoren, zoals de nabijheid van de zetel van de katholieke kerk maar ook de centrale ligging van Italië:

In Jewish history, Italy has long occupied a central mediating position as a crossroad between different Jewries in Europe, the Mediterranean, the Near East, and North-Africa. (Dubin 1999: 2)

Kort samengevat zijn er drie gebieden van waaruit Joden – in verschillende tijdperken – naar Italië komen. Sinds het begin van onze jaartelling trekken Joden uit het Nabije Oosten naar Zuid-Italië en Rome. Zij vormen de ‘Italiaanse’ Joden, die de Italiaanse rite volgden. Na 1492/97 vestigen zich in verschillende gebieden van Italië rijke Spaanse en Portugese Joden, die van de Spaanse rite waren. Venetië en vooral Livorno waren geambieerde vestigingsplaatsen. Ook vond er migratie uit Midden-Europa plaats, met name uit Duitsland en Polen, van Asjkenazim die wegvluchtten voor pogroms en vervolgingen. Deze Joden zijn van de Duitse rite, enkelen waren rijke bankiers, de meesten arme vluchtelingen (Fortis & Zolli 1979: 49-50).

In drie opzichten toont de Joodse aanwezigheid in Italië een unieke situatie. In de eerste plaats is er nooit sprake geweest van grote aantallen, en alleen de zestiende eeuw geeft een lichte piek te zien. Begin vijftiende eeuw zijn er in heel Italië slechts 15.000 Joden op een totale bevolking van elf miljoen (Attali 2002: 238). Ook in de negentiende en twintigste eeuw, toen veel Joden uit Oost-Europa naar het westen trokken, zoals Nederland, Frankrijk, Engeland, lag Italië buiten de route en bleven de Italiaanse aantallen vrijwel ongewijzigd.⁴

Ten tweede, ondanks die geringe aantallen hebben de Joodse gemeenschappen altijd een zeer heterogene samenstelling gehad. Anders dan in andere landen ter wereld, waar grote Joodse groepen aanwezig waren die vrij homogeen bleken qua etnische afkomst en culturele tradities, hebben zich in Italië altijd kleine kernen van verschillende herkomst gevestigd (Di Segni). Naast de Italiaanse rite zijn al eeuwenlang in de grootste gemeenschappen andere rites aanwezig. De Spaanse rite is ingevoerd sedert de uitdrijving van de Spaanse Joden eind vijftiende eeuw, en is in een jonger verleden aangesterkt door uitzwerping van de Joden uit andere landen van de Middellandse Zee. De Duitse rite is diverse malen – vooral in de veertiende, zestiende en achttiende eeuw – in verschillende gemeenschappen in Noord-Italië ingevoerd. Er zijn dus verschillende groepen binnen de diverse gemeenschappen die al eeuwenlang aparte liturgische praktijken hanteren, ieder met een eigen *Scòla* (Italiaans-Joodse aanduiding voor synagoge, sjoel). In Venetië dragen vier op de vijf *Scòle* die tussen 1528 en 1578 zijn gebouwd en nog steeds in het getto bestaan, een ‘nationale’ naam: Italiaanse, Duitse, Levantijnse, Spaanse, naar gelang de plaats van herkomst (Di Segni).

Dit geeft overigens een duidelijke indicatie van het moment waarop de verschillende gemeenschappen zich in de stad vestigden (Fortis & Zolli 1979: 51).

Ten derde, de Joden in Italië hebben in de loop der eeuwen – mede door de nabijheid van de katholieke kerk – een relatie tot niet-Joodse bevolkingen gehad die anders was dan die van de Joden in bijvoorbeeld Oost-Europa. Om dit te illustreren, zal ik de Joodse aanwezigheid in Italië meer in detail bespreken.

Groepen Joden wonen al vóór de diaspora van het jaar 70 op de Italiaanse kusten. In de tweede eeuw v. Chr. is er reeds een Joodse gemeenschap in Rome, door keizer Titus uit Judea meegevoerd (Foa 2008). Ook in Napels en de regio Campania is er een grote Joodse bevolkingsgroep (Daniels-Waterman 2008: 22).

Met het Edict van Caracalla in 212 krijgen de Joden, evenals alle andere vrije burgers, burgerrecht. Op grond van het Romeinse recht worden de Joden dus, ondanks allerlei beperkingen, hoofdzakelijk beschouwd als eigen burgers, een situatie die eeuwenlang aanhoudt (Foa 1999: 6).

De eerste eeuwen van het tweede millennium betekenen voor de Joden in Europa grote veranderingen, waarbij zij aan aanvallen en beschuldigingen blootstaan. Ook in Italië verslechtert de situatie. Eind dertiende eeuw worden de Joden uit Zuid-Italië verdreven of gedwongen bekeerd onder de Franse dynastie van Anjou. Rome is in verval sedert de paus de zetel van de kerk naar Avignon heeft verplaatst, en vele Joden trekken naar het noorden. Tegelijkertijd migreren Joden uit Duitsland naar Noord- en Midden-Italië. Er is dus sprake van twee migratiestromen die elkaar kruisen en de geografie van het Italiaanse jodendom veranderen: Italiaanse Joden trekken uit Rome en Midden-Italië naar het noorden van het land, en Asjkenazim komen uit Duitsland en later ook uit Frankrijk naar Noord-Italië, met name de Povlakte (Foa 2008; Foa 1999: 5-10).

De gemeenschappen die uit deze dubbele migratie ontstaan, krijgen een andere rechtsgrond en kunnen op basis van een contract met de stad of gemeente, een zogeheten *condotta*, tijdelijk vestigingsrecht krijgen, waarbij van de Joden veelal geëist wordt dat zij als geldschietters optreden.⁵ Verlenging van de *condotta* gebeurt niet altijd, maar in de veertiende tot zestiende eeuw er is hoe dan ook sprake van een zeker evenwicht: Joden en christenen leven zij aan zij, ze kennen elkaar, ze gaan met elkaar om. De Joden spreken Italiaans. Ook in de tijd van de getto's is hun relatie met de buitenwereld vertrouwd en intiemer dan die van de *sjtetl*, het Oost-Europese dorp met een breed vertegenwoordigde Joodse gemeenschap, waar geen barrières zijn maar waar de identiteit van de Jood onmiddellijk herkenbaar is door de plicht tot uiterlijke herkenningstekens (Foa 2008).

Na de verdrijving van alle Joden uit Spanje (1492) en de gedwongen bekering van de Portugese Joden (1497), verandert begin zestiende eeuw de geografische verspreiding van de Joden in Europa. Frankrijk en Engeland hebben sinds het einde van de dertiende en begin veertiende eeuw praktisch geen Joodse bevolking meer, uit het door Spanje beheerste Zuid-Italië zijn ze inmiddels ook verdreven en de meeste Joden leven in islamitische landen waar ze meer vrijheid genieten (Foa 1999: 5). In Polen begint de grote groei in de zestiende eeuw en in diezelfde eeuw bevinden Joodse gemeenschappen zich vooral in Duitsland en in Italië – echter niet meer in het zuiden. Italië is met de instelling van getto's ook de plaats waar voor de Joodse wereld de belangrijkste veranderingen optreden. Door de crisis van de katholieke kerk en de daaropvolgende contrareformatie in de zestiende eeuw wordt de Joodse aanwezigheid in Italië ter discussie gesteld. Het eeuwenlange traditionele beleid van de kerk ten opzichte van de Joden slaat om en er worden nieuwe interventiemiddelen in het leven geroepen, waaronder het getto (Foa 1999: 42-43).

Vorming en functie van het getto

Het eerste getto werd waarschijnlijk in 1516 in Venetië opgericht,⁶ in die tijd de belangrijkste economie van het westen: na het verval van Brugge en de Hanzesteden en met een nog timide Antwerpen verplaatste de handel zich naar Genua, Florence en Venetië, alwaar een kleine maar bloeiende Joodse gemeenschap leefde (Attali 2002: 239). In 1555 werd het getto van Rome ingesteld met de pauselijke bul *Cum nimis absurdum* van Paulus IV (Foa 1999: 158).

Over de herkomst van de term ‘getto’ circuleren verschillende verklaringen. De meest geaccrediteerde versie is dat het woord aanvankelijk een toponiem was, teruggaande op een wijk in Venetië waar een ijzergieterij stond (in Venetiaans dialect *gheto*, ‘gieterij’) en welke de Joden als vestigingsplaats werd toegewezen. Een andere lezing verwijst naar de Hebreeuwse term *ghet*, ‘document van scheiding’ door de man aan de vrouw ter hand gesteld, welke vervolgens zou duiden op een plaats waar mensen afgezonderd leven, waar geen handel kan worden gedreven met anderen. Het is goed mogelijk dat er een overlap is ontstaan tussen deze twee interpretaties (Foa 1999: 156). Een derde lezing voert het woord terug op het Duitse *gehegt*, ‘gesloten’. Nog een interpretatie verwijst naar het Venetiaanse *borghetto*, ‘kleine burcht, ‘kleine wijk’ (Attali 2002: 280), maar deze hypothese wordt door Fortis & Zolli (1979: 59) als absoluut ‘onbetrouwbaar’ bestempeld.

Paus Paulus IV oefent pressie uit op alle Italiaanse staten om de Joden op te sluiten in getto’s om een gerichte bekeringspolitiek mogelijk te maken. In de zestiende en zeventiende eeuw is er dan ook sprake van gettovorming in heel Italië. Het laatste getto ontstaat begin achttiende eeuw in de regio Piemonte. Eén uitzondering: de stad Livorno, waar de Sefardim de *captains of industry* waren. Men had hun de speciale missie gegeven de haven te ontwikkelen, waardoor zij toestemming kregen om buiten het getto te wonen (zie o.a. Attali 2002: 284).⁷

De stad Livorno bekleedt overigens een volledig aparte positie in het Italiaanse panorama. In de zeventiende en achttiende eeuw groeide Livorno uit van een gehucht tot een bedrijvige handelsmetropool aan de Middellandse Zee dankzij diverse immigratiestromen, met name van Sefardim uit het Iberisch Schiereiland (de zogeheten ‘Ponentijnen’) en Portugese *conversos* of ballingen uit het Ottomaanse Rijk (de ‘Levantijnen’; zie Foa (1999: 161) voor deze benamingen). Anders dan in andere steden was de Joodse gemeenschap hier niet erg heterogeen (Fortis & Zolli 1979: 57). Met de instelling in 1593 van een speciale grondwet, de ‘Livornina’, kregen alle Joden vrijheid van handel en bewegingsvrijheid. Zo konden zij zich opwerken tot belangrijke handelsagenten, ze waren niet verplicht uiterlijke kentekenen te dragen, genoten vrijheid van godsdienst en taal en mochten in Hebreeuws geschreven boeken drukken (Franceschini 2006). De Livornina vormde dus een wettig kader voor een grote en bloeiende Joodse gemeenschap (Braude 1991: 336). In het noorden was in Amsterdam al hetzelfde geschied:

De partout on vient alors s’installer dans cette rare ville d’Europe sans ghetto [...]. Après Amsterdam, Livourne devient le deuxième grand centre de l’activité commerciale, de l’imprimerie et de la vie intellectuelle juive. (Attali 2002: 285)

Alleen het Romeinse getto stond een strenge isolatie voor (Fortis & Zolli 1979: 44), waardoor het in Italië tot symbool van afscheiding en discriminatie werd (Foa 1999: 163). In Rome was het getto vooral een instrument om onder het waakzame oog van de Kerk de bekering van de Joden te bewerkstelligen. Deze bekeringsplannen van de Kerk

werden nooit volledig verwezenlijkt, omdat er geen sprake was van gedwongen bekeringen zoals in Spanje en Portugal. Maar het getto van Rome heeft nooit prestige gekend, anders dan de getto's van bijvoorbeeld Mantua of Venetië, die nog in de hele zeventiende eeuw de Joodse cultuur naar buiten toe verspreidden. In Rome heerste er een verstikkend klimaat van controle, repressie en verbod op het lezen van de Talmoed. De aanwezigheid van de katholieke kerk bepaalde in goede en kwade zin de specifieke aard van de Italiaans-Joodse samenleving, zoals Foa (2008) dat treffend resumeert:

La presenza della chiesa, nel bene e nel male, si caratterizza così come un motivo essenziale della specificità del mondo ebraico italiano.

Het getto, symbool van discriminatie, werd aanvankelijk door de Joden gezien als middel van verdediging en bescherming van de gemeenschap tegen agressie van buiten (Foa 1999: 53). De Joden mochten er veelal hun godsdienst belijden en waren vrij van vervolging en inquisitie. Het getto stond ook meestal niet voor volledig isolement:

the ghettos were by no means cut off from the Gentile quarters. They were, on the whole, a measure to segregate the Jews into quarters of their own, but not to lock them into a prison: Jews had to buy, trade and work outside the ghettos. (Birnbaum 1979: 12)

Een ander belangrijk aspect van het getto was dat het de Joden marginaliseerde en assimilatie met de plaatselijke bevolking verhinderde, waardoor de eigen godsdienst en cultuur gehandhaafd konden worden, zij het ten koste van vernederingen en armoede:

On les enferme, on ne les expulse plus, et ils s'assimilent moins. Le ghetto suscite un style de vie fait de misère, de travail acharné et d'humiliations allant du sermon de conversions jusqu'à l'enlèvement d'enfants. Mais aussi de joies familiales, artistiques et intellectuelles. (Attali 2002: 281)

De mate van vrijheid in het getto hing van velerlei factoren af, zoals de herkomst van de Joodse bevolking, hun status, hun relaties, de plaats waar ze zich vestigden, de geldbehoeften van de plaatselijke machthebbers. Financiële noden en religieuze bekommernis stonden voortdurend haaks op elkaar (Foa 1999: 130).

Na de Franse revolutie worden de relaties tussen Joden en de buitenwereld niet langer bepaald door de katholieke kerk en klinkt alom de roep om emancipatie. De Joden zijn terug in Engeland en Frankrijk, en in Oost-Europa maakt de Joodse wereld een enorme ontwikkeling door. In Italië worden de poorten van de getto's opengegooid, in Venetië gebeurt dat in 1797 (Fortis & Zolli 1979: 76). De modernisering wordt in Italië het langst weerstaan in Rome, waar pas in 1870, als Rome wordt uitgeroepen tot hoofdstad van het verenigde Italië, het getto definitief ontsloten wordt (Foa 2008).

Joodse gemeenschappen in Noordoost-Italië

Terwijl de Joodse aanwezigheid in het noordwesten van Italië, zoals Piemonte, vooral is ontstaan door Joden die in verschillende tijdsbestekken waren weggevlucht uit het Iberisch Schiereiland en Zuid-Frankrijk (Foa 1999: 124), vestigden zich in het noordoosten van Italië, met name in de Po-vlakte en vooral vanaf de vijftiende en zestiende eeuw, Asjkenazische immigranten. Kleine groepen Asjkenazim hadden zich daar al in de veertiende en, sporadisch, dertiende eeuw gevestigd vanwege vervolgingen in verband met de pestepidemie (Toaff 2007: 18). Het Jiddisch was dus in die tijd al de Alpen overgestoken.

In Mantua, Cremona, Ferrara en Venetië ontstonden centra van verspreiding van de Asjkenazische cultuur met hypermoderne drukkerijen.⁸ In Venetië werd een gerenommeerde drukpers opgericht door David Bamberg, die in 1511 uit Antwerpen was gearriveerd: dit werd de eerste bijna-industriële Joodse activiteit met honderden werknemers (Attali 2002: 280).

Venetië

De republiek Venetië was een belangrijke trekpleister voor de Joden, zeker niet minder dan Livorno (Fortis & Zolli 1979: 57). Begin 1600 ontstond er een grote trek van Duitse en Italiaanse Joden naar de streek rondom de stad, en dan begint de ‘echte geschiedenis van de Joodse gemeenschappen’ aldaar (Fortis & Zolli 1979: 57). Na oprichting van het getto werd in 1529 de grote Duitse Scola⁹ van de Asjkenazim opgericht, de oudste en mooiste synagoge van de stad. De rijke Levantijnse kooplieden hoefden niet in het getto te wonen, zij waren te belangrijk voor de Venetiaanse zeehandel (Fortis & Zolli 1979: 62), niet zozeer als bankiers maar vanwege hun uitstekende relaties met de Turken.¹⁰ De Sefardim, die eind zestiende eeuw in de republiek arriveerden, verwierven geleidelijk dezelfde vooraanstaande positie als de Levantijnse Joden, als handelaars, ondernemers, reders en later industriëlen (Fortis & Zolli 1979: 62, 75). Op Venetië en andere handelssteden is duidelijk van toepassing wat Dubin stelt. Het handelssucces dat de Joden voorheen hadden opgebouwd in het Ottomaanse rijk was:

de katalysator voor het veranderde imago van de Joden in het vroegmoderne Europa: van middeleeuwse woekeraars tot captains van de internationale handel (Dubin 1999: 3, vertaling Dolores Ross).

De zeventiende eeuw gaf de grootste bevolkingsgroei in de republiek Venetië te zien, maar tevens een sterke concentratie in een klein gebied. Naar schatting kwam de Joodse gemeenschap in die tijd overeen met 3,3 procent van de totale Venetiaanse bevolking. De grote meerderheid was gevormd door Asjkenazim (Fortis & Zolli 1979: 84), die een constante geldvoorraad voor de republiek vormden (Fortis & Zolli 1979: 60) maar niet tot de elite doordrongen.

Triëst

De stad Triëst, gelegen in de uiterste noordoosthoek van Italië, werd in recentere tijden een trekpleister voor de Asjkenazische Joden. In de achttiende eeuw was Triëst, destijds deel van het Habsburgse keizerrijk, naast Livorno ‘de gunstigste plek in Italië met de gunstigste status voor de Joden’ (Dubin 1999: 6). Handelaars ‘van elke taal en geloofsbelijdenis’ werden uitgenodigd om zich te vestigen in deze nieuwe vrijhaven. Doel was de banden met het Ottomaanse rijk te versterken en de expansie van deze enige zeehaven van de Donau-monarchie te bewerkstelligen, aangezien de Joden een solide reputatie hadden in het opbouwen van de economie van steden in de landen rondom de Middellandse Zee (zie onder meer Braude 1991: 338). De stad groeide zo uit tot een ‘bustling hub for immigrants, a cosmopolitan center that attracted diverse non-Catholic religious-ethnic minorities’ (Dubin 1999: 1).

In 1818 was zeven procent van de stadsbevolking van Triëst Joods, waardoor deze bevolkingsgroep de grootste religieus-etnische minderheid vormde. Bij de oorspronkelijke Asjkenazische bevolking van de stad voegden zich vervolgens Sefardim

en Joden uit het Midden-Oosten (Dubin 1999: 2), maar het culturele zwaartepunt bleef bij de Asjkenazim, ook gezien de context van het Habsburgse rijk:

Though the dominant cultural tradition of Triestine jewry was Italian, Habsburg rule forced the community's gaze also [...] towards the predominantly Ashkenazic jewries of Vienna, Bohemia, Moravia, Galicia, and Hungary. (Dubin 1999: 2-3)

In het algemeen, zoals Toaff (2007: 19) opmerkt, konden de Asjkenazische Joden en de Italiaanse Joden in de Italiaanse steden niet goed met elkaar overweg en gingen ze ook weinig met elkaar om. Vele Asjkenazim spraken geen Italiaans of hadden een uitspraak die de communicatie niet bevorderde, hun Duitse en Jiddische woorden werden door de anderen niet begrepen, de Italiaanse Joden keurden hun hermetische afsluiting en hun religieuze orthodoxie af. De verschillende groepen Asjkenazim oriënteerden zich in religieus en maatschappelijk opzicht op de gemeenschappen waar zij oorspronkelijk vandaan kwamen. Dus de Joden uit Pavia identificeerden zich met die van Regensburg, die van Treviso met Neurenberg, die van Trento met Keulen en Praag, en zeker niet met de Joden uit Rome, Florence of Bologna (Toaff 2007: 19). Kortom, een gebrekkige sociale cohesie binnen de Joodse samenleving in Italië, wat bijgedragen kan hebben aan de povere nalatenschap van de Joodse aanwezigheid in de hedendaagse Italiaanse taal.

De Joods-Italiaanse dialecten

Zoals in andere gebieden in de wereld, hebben de Joodse immigranten ook in Italië plaatselijke talen ontwikkeld. Deze varieerden van stad tot stad en van regio tot regio, maar ze toonden meer gelijkenissen dan de Italiaanse dialecten onderling. Joods-Florentijns bijvoorbeeld staat dichterbij het Joods-Ferrarees dan het Florentijns bij het Ferrarees. Een uitzondering schijnt het Joods-Piemontees te zijn (Jochnowitz 2008).

Op diverse plaatsen was er een complexe meertalige situatie. In Livorno bijvoorbeeld werd het Hebreeuws als religieuze taal gebruikt, het Portugees was de officiële taal van de Joodse gemeenschap, het Spaans fungeerde als taal van literaire teksten. Andere talen in Livorno waren het Italiaans en een Joods-Livornees dialect, dat ook wel *bagitto* of *bagito* werd genoemd, op Italiaans-Romaanse basis geschoeid met Toscaanse, Iberische en Hebreeuwse elementen (Franceschini 2006).¹¹

Tot op heden bestaat er geen alomvattende studie van alle Joods-Italiaanse dialecten, maar sommige onderzoekers, onder wie Jochnowitz, veronderstellen dat er een Joods-Italiaanse koiné bestond: één taal die van oudsher typerend was voor de Joods-Italiaanse bevolking en over de verschillen van de afzonderlijke dialecten heen de diverse Joodse gemeenschappen met elkaar verbond. Vooralsnog echter heeft men deze stelling niet hard kunnen maken (Fortis & Zolli 1979: 30, 34, 47).

Eind negentiende eeuw beginnen de Joods-Italiaanse dialecten uit te sterven (Fortis & Zolli 1979: 19). In Venetië is met de opening van het getto en beëindiging van de afzondering het Joods-Venetiaanse dialect geleidelijk weggeëbd. De groep sprekers was altijd te klein geweest en de contacten met de overige Venetianen waren te intensief om instandhouding van de eigen taal mogelijk te maken (Fortis & Zolli 1979: 89). Kennelijk hielden discriminatie en overleving van de taal gelijk tred. In algemene termen kan verondersteld worden dat de verdwijning van de Joods-Italiaanse dialecten te wijten is aan factoren als geringe aantallen sprekers, kracht van het omringende dialect of regiolect, heterogene samenstelling van de Joodse bevolking en gebrek aan een eigen fonologisch systeem, waardoor de Joodse variëteit geen weerstand kon bieden tegen omringende talen of regiolecten (Fortis & Zolli 1979: 89).

In verschillende Joods-Italiaanse dialecten kwamen hispanismen en Duitse woorden in wisselende aantallen voor (Fortis & Zolli 1979: 45), wat onder meer te maken had met de mate van integratie van de betreffende groep (Di Segni). De bijzondere situatie van Venetië – aanwezigheid van zowel Asjkenazim als Sefardim – had enige weerspiegeling in de woordenschat van het Joods-Venetiaans. Toch staat tegenover de ‘massa’ woorden die rechtstreeks teruggaan naar het Hebreeuws of daarvan afkomstig zijn, maar een gering aantal woorden van Spaans-Portugese of Duitse herkomst (Fortis & Zolli 1979: 112). Uit het Spaans-Portugees is een tiental woorden geleend, waarvan zes niet in andere Joods-Italiaanse dialecten voorkomen. De bescheiden sporen die het Jiddisch heeft nagelaten, komen verderop ter sprake.

Behalve in Asjkenazische gemeenschappen in het noordoosten hebben de Joden in Italië nooit Jiddisch gesproken. De schrijver Primo Levi, afkomstig uit Piemonte, stelt in *I sommersi e i salvati* (2007: 78) dat de andere Joden in het kamp Auschwitz zich wantrouwig en achterdochtig toonden tegen de Italiaanse joden die geen Jiddisch kenden:

Het Jiddisch in Auschwitz was eigenlijk de tweede taal van het kamp (later vervangen door het Hongaars). Niet alleen begreep ik die taal niet, maar ik wist ook amper van het bestaan ervan af, op basis van dingen die mijn vader mij had verteld die een aantal jaren in Hongarije had gewerkt. De Poolse, Russische, Hongaarse Joden stonden ervan te kijken dat wij Italianen geen Jiddisch spraken: wij waren verdachte joden, die je niet kon vertrouwen.¹²

Ook in de recente Asjkenazische gemeenschap van het Habsburgse Triëst, in de negentiende en begin twintigste eeuw, spraken maar heel weinig Joden Jiddisch, en nooit in het openbaar, alleen in privé communicatie.¹³ In die tijd was het Jiddisch hoe dan ook overal in Europa op zijn retour.

Dynamiek van het Jiddisch en het Joods-Italiaans

Het Jiddisch is samengesteld uit Duits – want de ‘geboorteplaats’ van deze taal ligt in Duitsland (Lowenstein 1969: 33) – uit Semitische talen, namelijk Hebreeuws en Aramees, en een, volgens velen zeer bescheiden, Romaans substraat, waaraan ook Slavische componenten zijn toegevoegd (zie onder anderen Eggers 1998: 17, Mark 1981: 120). Het wordt doorgaans met het Hebreeuwse alfabet geschreven, maar is taalkundig niet aan het Hebreeuws verwant, ofschoon het wel de importeur bij uitstek van die taal was.

Het Jiddisch is ontstaan als een mengtaal, een *fusion language* (King 1990: 50; Mark 1981: 120). Het bevat een groot aantal leenwoorden, zowel cultuurwoorden als andere woorden, ontleend aan omringende talen of afkomstig uit eerdere substraten (dan wel adstraten, zie Wexler 1990). Tevens toont het een grote flexibiliteit in het combineren van inheemse (Germaanstalige) affixen en uitheemse (Hebreeuwse, Romaanse, Slavische) wortels, en omgekeerd. Een markant voorbeeld is het systeem van de Jiddische meervoudsvorming, dat keuze biedt uit zes verschillende achtervoegsels, voornamelijk overgenomen uit het Hoogduits en het Hebreeuws.¹⁴

Het opmerkelijke vermogen van het Jiddisch tot flexibele modificaties van het taalsysteem moet uiteraard in verband worden gebracht met de meertalige situatie waarin deze taal altijd geleefd heeft. De Jiddische taalgebruiker heeft immers de andere talen voortdurend bij de hand als bron van lexicale vernieuwing, zoals Weinreich over tweetaligen in het algemeen opmerkt (1979/1953: 59). Andersom heeft deze taalkundige

elasticiteit als belangrijk doel taalstructuren te produceren die compatibel zijn met een zo groot mogelijk aantal omgevings- en contacttalen (Eggers 1998: 367).

Morfologie: flexibele modificaties en mengvormen

De aanpassing aan de taalomgeving door het lenen van woorden of affixen heeft het Jiddisch gemeen met de Joods-Italiaanse dialecten. Deze dialecten bevatten een hoog percentage woorden van Hebreeuwse of Aramese oorsprong en tevens was er sprake van een aanzienlijke productiviteit in de aanhechting van inheemse of uitheemse affixen. Het Joods-Venetiaans laat fraaie voorbeelden van mengvormen zien.¹⁵ Zo bezat het veel werkwoorden die een Hebreeuws grondwoord hebben en een Venetiaanse infinitiefuitgang *-ar* (Standaarditaliaans *-are*), zoals *ganaviar* ‘stelen’ < Hebr. *gānabh* ‘stelen’, dat in alle Joods-Italiaanse dialecten voorkwam. Zeer gangbaar was ook *baheiar* ‘huilen’, ‘jammeren’, van de Hebr. stam *bākhāh*, in alle Joods-Italiaanse dialecten bekend. Andere voorbeelden zijn *hanecàr* ‘gulzig eten’ < Hebr. *hānaq* ‘stikken’; *harifàr* ‘de slimmerd uithangen’ < Hebr. *hārīph* ‘scherp’; *harpiarse* ‘zich schamen’, in andere Joods-Italiaanse dialecten *harpearsi*, *charpiarsi* < *herpa* ‘schaamte’; *impahardirse* ‘schrikken’ < *pāhad* ‘angst’, eveneens in andere dialecten gebruikt (Fortis & Zolli 1979: 197-198, 145-146, 238, 243, 242).

Een kleine greep uit bijvoeglijke en zelfstandige naamwoorden gevormd met verschillende achtervoegsels: *hanóso/hanozo* ‘bevallig’, ‘aardig’ < Hebr. *hēn* ‘gratie’, dat in talrijke Joods-Italiaanse dialecten voorkwam; *baheiahón* ‘huilebalk’, ook in andere steden zoals Triëst, Turijn en Livorno gebezigd (een mogelijke Aramese bron *behajehòn* wordt door de auteurs zelf in twijfel getrokken). Andere vormen zijn: *ra’avio* ‘uitgehongerd’ < *ra’av* + Venetiaans participiumsuffix *-io* (Standaarditaliaans *-ito*); *holaià/holià* ‘zieke’, ‘pechvogel’ < *hole* ‘ziek’, ‘zieke’ + Venetiaans suffix; *pahadozo* ‘bang’ < *pāhad* ‘angst’ (Fortis & Zolli 1979: 239-240, 145, 344, 328, 255).

Een interessant geval van mengvorm is de hechting van de vrouwelijke uitgang *-esa* (Standaarditaliaans *-essa*) aan Hebreeuwse wortels, in het Joods-Venetiaans evenals in andere Joods-Italiaanse dialecten. Een kleine greep: *hadàn* - *hadanésa* ‘verloofde/bruidegom’ - ‘verloofde/bruid’ < Hebr. *hāthān* (met dezelfde betekenis); *moreno* - *morenesa* ‘rabbijn’ - ‘vrouw van de rabbijn’ < *moreno* < Hebr. *mō(w)rēnū* ‘onze meester’; *mesumad* - *mesumadesa* ‘ongelovige’ < *m(e)sumadh* ‘bekeerde’ (Fortis & Zolli 1979: 223-224, 314, 298).

Daarnaast zijn er diverse voorbeelden, tevens in andere Joods-Italiaanse dialecten, van woorden met het Hebreeuwse suffix *-uth* voor abstracte aanduiding, zoals *sotùd* ‘plotseling gek gedrag’ < *soté* + Hebreeuws suffix *sh(ē)tūth*; *zonaiud* ‘hoerengedrag’ < *zonà* uit Hebr. *zō(w)nāh* ‘hoer’; *niscadùd* ‘armoede’ < *niscàd* < Hebr. *nish(ē)hāth* ‘corrupt’, ‘bedorven’: een Duitse oorsprong via ‘nichts hat’ wordt hier niet uitgesloten (Fortis & Zolli 1979: 420, 385, 323).

Een andere morfologisch interessante combinatie is de hechting van het Italiaanse voorvoegsel *mal-* ‘slecht’ aan Hebreeuwse grondwoorden, zoals *maltamé* ‘iets bizars’ < Hebr. *tāmē* ‘onrein’ dat alleen in Venetië voorkwam, of het in alle Joods-Italiaanse dialecten wijd verbreide *malmazàl* ‘simpel mens’, ‘arm mens’ < Hebr. *mazzāl* ‘lot’, ‘geluk’ (Fortis & Zolli 1979: 283, 282). Variaties zijn *malmasal*, *marmasat*, in betekenissen variërend van ‘stommeling’ tot ‘wanhopig mens’ (Doria 1987: 361).

Hier zijn interessante parallellen te trekken met het Jiddisch dat in Nederland werd gesproken en deels in de woordenschat van het Standaardnederlands is opgenomen. Het Nederlandse Jiddisch toont een heel repertoire van soortgelijke morfologische combinatiepatronen. Het substantief ‘mazzel’ is een van de talrijke uit

het Hebreeuws afkomstige Jiddische woorden die in het Nederlands furore hebben gemaakt, wat ook blijkt uit de vele afleidingen die het woord gekregen heeft: ‘mazzel’, ‘mazzelen’, ‘mazzelaar’, ‘mazzeltje’, met aanhechting van suffixen of uitgangen. Zie ook ‘sjofel’, ‘sjofelaar’, ‘snabbel’, ‘snabbelaar’ en de vele substantieven die verbonden zijn met het krachtige Nederlandse verkleinsuffix, zoals ‘sjofeltje’, ‘snabbeltje’, ‘geintje’, ‘meiertje’ (Van de Kamp & Van der Wijk 2006: 584, 600; Beem 1970: 33, 72).

Werkwoordsvorming door aanhechting van de uitgang *-en* was ‘zeer gebruikelijk’ in Nederlands Jiddisch (Beem 1970: 21), wat opmerkelijke parallellen vertoont met de zojuist beschreven Italiaanse situatie. Denk aan *gannef* dat *ganneven* ‘stelen’ met veel schrijfvarianten heeft opgeleverd, *sjeffen* ‘gevangen zitten’, *gazzeren* ‘knoeien’, *baddeken* ‘onderzoeken’ en het zojuist genoemde *mazzelen* (Van de Kamp & Van der Wijk 2006: 167, 600, 173, 73; Beem 1970: 18, 33). Ook aanhechting van prefixen was mogelijk, bijvoorbeeld *beseibelen* ‘bedriegen’ van Jiddisch *seibel* ‘rommel’ en *vermasselen/vermazzelen* (Beem 1970: 22, 138).

Terwijl voor de vrouwelijke vorming van substantiva in de Joods-Italiaanse dialecten een Italiaans achtervoegsel werd gebruikt, werd in het Nederlandse Jiddisch het suffix *-te* ingezet, van Aramese oorsprong, zoals in *gannefte* ‘dievegge’, *schlemielte* (Beem 1970: 32, 107).

Samenstellingen kwamen in de Joods-Italiaanse dialecten weinig voor, anders dan in het Nederlandse Jiddisch en wat daarvan is nagelaten in de Nederlandse woordenschat. Dit komt uiteraard overeen met de sterke neiging van het Nederlands tot het vormen van samenstellingen, bijvoorbeeld *penozejongen*, *gotspeponem*, *medienestamper*, *jadmoos*, *lefgozer*, *sofadvoaat* (Van de Kamp & Van der Wijk 2006: 471, 202, 367, 196; Beem 1970: 46, 62, 126).

Naast deze morfologische parallellen zijn er andere overeenkomsten aan te wijzen tussen het Nederlandse Jiddisch/Joods-Nederlands en de Joods-Italiaanse dialecten. Deze liggen in het bereik van de semantiek en stilistiek, en betreffen het gebruik van geheimtaal en de overgang naar dieventaal, preferentie voor informele registers, neiging tot pejoratief en ironisch taalgebruik.

Geheimtaal en dieventaal

Het Jiddisch speelde een belangrijke rol als geheimtaal ‘van de joden onderling’. Dit verklaart ook waarom een minder groot deel van de in het Nederlands ingeburgerde Jiddische woorden stamt uit de Duitse component van de Jiddische woordenschat dan uit de Hebreeuwse component, ‘hoewel die vele malen kleiner was. De kans dat de buitenwacht die exotische termen uit het Hebreeuws zou verstaan was natuurlijk aanmerkelijk minder groot’ (Schatz 1987: 79).

Deze functie van de Hebreeuwse leenwoorden gold zeker ook in de Italiaanse getto’s. Het Hebreeuws diende als taal van het religieuze leven, maar volgens Fortis & Zolli wilde men er tevens voor zorgen dat deze termen alleen binnen het getto begrepen werden, ofschoon dat niet overal de overheersende bedoeling was (1979: 42). Ook Jacobs spreekt in verband met de post-Jiddische dialecten over een bewust gebruik van Hebreeuws/Jiddische termen om ‘groepsolidariteit’ te markeren (2005: 305; zie voorts 279).

Wat het Nederlands betreft, een aantal woorden is of rechtstreeks uit het Jiddisch ontleend en via het Amsterdams in de taal terechtgekomen – in de standaardtaal, maar vaker de substandaard – of via het Bargoens. Het Bargoens was de dieventaal die gold als de geheimtaal van de Amsterdamse onderwereld, waarin weliswaar veel

leenwoorden uit het Jiddisch waren overgenomen, ‘maar vaak sterk vervormd en verbasterd’ (Schatz 1987: 77-80). In het Pools heeft Eggers hetzelfde verschijnsel geobserveerd: de – overigens veel minder talrijke – Jiddische woorden zijn het Pools binnengesijpeld via onder meer de dieventaal (1998: 365; zie Jacobs 2005: 279-280 voor een nog bredere blik).

Informele taalregisters

Het Jiddisch en Joods-Nederlands hebben in het Nederlands, naast de talrijke Hebreeuwse cultuurwoorden, vooral informele woorden en uitdrukkingen nagelaten. De Jiddische woorden die via het Bargoens zijn binnengetreden in het Nederlands kenmerken zich door ‘sterke verbastering van de oorspronkelijke vorm en depreciatie van de oorspronkelijke betekenis’ (Beem 1975, voorrede).

Dit houdt verband met het feit dat het Jiddisch overal ter wereld traditioneel beschouwd werd als gesproken taal gespecialiseerd in informele registers:

Yiddish traditionally – and still today in widespread ‘lay’ perception of the language – is associated with talk, with transience and with the everyday, the vernacular, the informal, the intimate. (Hutton 1990: 10; zie ook Fishman 1981: 63)¹⁶

Een van de gevolgen van de voorkeur voor informele registers is een algemeen waargenomen prestige-verlies van de Jiddische woordenschat. Het verlies van maatschappelijke status kan misschien als uiting van discriminatie van een taalgroep worden opgevat, maar volgens Eggers (1998: 364) houdt het zeker ook verband met het gegeven dat de Joden in beroepen werkzaam waren die geen hoog aanzien hadden, en dat verklaart tevens waarom negatieve connotaties veelvuldig werden opgenomen.

Ook in het Joods-Italiaans waren er traditioneel veel termen die betrekking hadden op informele sectoren, waaronder de benaming van lichaamsdelen, voedsel, uiterlijk, fysiologische activiteiten. Andere semantische velden waren de liturgische terminologie, de eigen diversiteit, het menselijk leven, zoals sociale verhoudingen en familierelaties. Er waren veel uitroepen en aanroepingen, en woorden die verwijzen naar vervloeking en zegening (Fortis & Zolli 1979: 116-118). Voorts had de marginalisatie en tegelijkertijd bescherming die het getto de Italiaanse Joden bood, de nodige weerslag op de taalregisters, die enerzijds uiting gaven aan de afscherming tegen de buitenwereld en anderzijds dienden ter verwoording van affectiviteit en gevoelens die typisch voor het getto waren (Di Segni).

Doordat het een ‘historische melange van talen is’ (Simon 2008: 74) heeft het Jiddisch zich ontwikkeld tot een rijke, expressieve taal met emotioneel geladen woorden die een klankbord bieden voor de ‘endlessly nuanced connotations of collocational experience’ (Fishman 1981: 4). Dit alles resulteert in een stilistische behendigheid waarmee een fascinerend palet van taalregisters kan worden aangesproken.

Negatieve bijklank en ironisch taalgebruik

Zoals gezegd, heeft het Bargoens veel leenwoorden uit het Jiddisch overgenomen, maar vaak sterk verbasterd en met een negatieve bijklank. Ook het Jiddisch heeft negatieve betekenissen of connotaties meegegeven aan de uit het Hebreeuws overgenomen woorden. In Nederland heeft die invloed van het Jiddisch tevens te maken met het feit dat Amsterdam indertijd een massaal Joods proletariaat had: ‘dat de joden zo’n belangrijk deel van het Amsterdamse proletariaat vormden heeft natuurlijk grote invloed

gehad op het karakter van de vooroorlogse Amsterdamse volkstaal' (Schatz 1987: 77, ook 73). Bij de Jiddische leenwoorden in het Pools observeert Eggers eenzelfde pejoratieve betekenisontwikkeling (1998: 361).

In het Joods-Italiaans was er eveneens sprake van neiging tot negatieve betekenisontwikkeling. Bijvoorbeeld, in het Joods-Piemontees en alle noordelijke Joods-Italiaanse dialecten, tot aan Rome toe, werd *hasirud/hazirud*, van Hebr. *hāzīrūth* 'zwijnachtigheid', gebruikt voor iets van slechte kwaliteit (Fortis & Zolli 1979: 250; ook Jochnowitz 2009). Het Hebreeuwse woord voor 'pech', 'ongeluk' is *tsarah*, maar in het Jiddisch en Joods-Piemontees werd het gebruikt in de meervoudsvorm als collectieve benaming: *tsoris* en *saròd* (*sorer/zorer* in Venetië en Florence, Jochnowitz 2009). *Mesumad* betekende 'ongelovige', 'slimmerik', van Hebr. *m(e)shumadh* 'bekeerd'. De mannelijke vorm van dit woord was wijd verspreid in de Joods-Italiaanse dialecten (Fortis & Zolli 1979: 298), waar het veelal ironisch werd gebruikt.

Het Jiddisch staat bekend om zijn interessante mogelijkheden tot stilistische specialisatie (Weinreich 1979/1953: 56) en past daarvoor ook de morfologie aan. Een favoriet Jiddisch morfologisch procédé om denigrerend over te komen is een woord herhalen door de eerste medeklinker met /shm/ te vervangen, waardoor 'echosamenstellingen' ontstaan, zoals *libe-smibe* 'liefde' (Weinreich 1979/1953: 34). Dit procédé is overgesprongen op verscheidene talen, onder andere het Amerikaans Engels, zoals in *money-shmoney*, waar het naar mijn inzien ook ironische en affectieve gevoelswaarden aanneemt. Primo Levi in *Se non ora, quando?* (1992/1982: 133) noemt dit een vernuftige Jiddische manier om geringschattend te doen over het object waarover men het heeft door het op een verkeerde manier te herhalen. Het Italiaans is niet onbekend met reduplicaties, maar het is me niet duidelijk of dit soort echoword in de Joods-Italiaanse dialecten geattesteerd is.¹⁷

Net zoals in het Jiddisch, is in de Joods-Italiaanse dialecten een tendens bespeurbaar om veelvuldig gebruikte Hebreeuwse woorden, ook religieuze termen, een negatieve bijklank of een ironische lading mee te geven (Fortis & Zolli 1979: 42). Er was in die dialecten zelfs sprake van een sterke neiging tot ironische connotaties of toespelingen, alsook een duidelijke voorliefde voor metaforen en verwensingen (Fortis & Zolli 1979: 45).¹⁸

Lexicale erfenis in het Joods-Venetiaans

Terwijl de woordenschat van het Standaardnederlands een bijzonder rijke erfenis van het Jiddisch heeft ontvangen,¹⁹ is er in de woordenschat van het Standaarditaliaans geen spoor te bekennen van de Jiddische taal. Het Italiaans bezit slechts een handvol uit het Hebreeuws ontleende cultuurwoorden, zoals *talmud*, *goj*, *kasjer*, die tot het internationale taalerfgoed behoren. De onbekendheid met het Jiddisch blijkt zelfs uit de benaming van de taal, waarvoor het Italiaans het Engelse en soms het Duitse leenwoord hanteert: *Yiddish*, *Jiddisch*.

In het algemeen is het Romaanstalig gebied zeer weinig bekend met het Jiddisch, hetgeen onder meer blijkt uit een recente studie over de vertaling van Hebreeuwse en Jiddische woorden en uitdrukkingen in *De joodse messias* van Arnon Grunberg. Uit deze studie blijkt dat in de Portugese, Spaanse en Italiaanse vertalingen van de roman veel is gewerkt met voetnoten, glossen en een woordenlijst om de diverse termen duidelijk te maken voor de doeltaallezers van de betreffende taalgebieden (Ross 2012).

Welke sporen had het Jiddisch achtergelaten in de Joodse dialecten in Noord-Italië? Fortis & Zolli (1979) maken voor het Joods-Venetiaans gewag van zes termen. Allereerst drie culinaire benamingen: *cùgoli*, van het Jiddische *kugel*, een

meelspijsgerecht overeenkomend met Nederlands Jiddisch *koggel* (Beem 1975: 57); *gribole* ‘gefrituurd ganzenvel’, van het Jiddische *gribene*, in Venetië en Piemonte gebruikt; *melina* ‘voedsel’, van Jiddisch *melen* ‘van meel’.

Voorts zijn er twee namen van feestdagen, welke in veel Joodse dialecten van Noord-Italië werden gebruikt. De eerste is *hamisòs* ‘nieuwjaar der bomen’, dat op de 15de van de maand sjewat valt. Dit woord is aan het Hebreeuws ontleend (< *chamisja asar* ‘vijftien’) en via een verjiddische uitspraak in de Joods-Italiaanse dialecten binnengekomen, waar het vervolgens de betekenis van snoepgoed, ‘zakje vruchten voor kinderen’, heeft aangenomen (Fortis & Zolli 1979: 235-236). De tweede term is *orsài*, ook wel *orzài* ‘sterfdag’, in de Joodse gemeenschappen van Noord-Italië als meervoudsvorm opgevat (Fortis & Zolli 1979: 325, Doria 1987: 416). De term is afkomstig uit *jorzait* en verwant met het Duitse *Jahrzeit*, maar als samenstelling is er een betekenisverschuiving opgetreden waarbij het woord een uniek Jiddische betekenis heeft verworven (Jacobs 2005: 19).

Ten slotte was in het Joods-Venetiaans de uitdrukking *re della znòra*, lett. ‘koning van de bedelarij’, vrij bekend. *Znòra* komt van *schnorer*, uit het Jiddische *schnoren* ‘bedelen’, ‘met aandrang vragen’ (Fortis & Zolli 1979: 346), overeenkomend met ‘schnorren’, ‘schnorrer’ in het Nederlands (Beem 1970: 109). De uitdrukking werd vooral gebruikt voor mensen die medelijden wilden wekken en zich als arm voordeden, om geld af te troggelen (Fortis & Zolli 1979: 346).

Besluit

Het Jiddisch en andere Joodse talen hebben door de geschiedenis heen een ‘uiterst complexe en fluctuerende achtergrond’ gehad (Tourey 2002: X). Deze ingewikkelde en boeiende taalcontactsituaties hebben verschillende resultaten opgeleverd in Nederland en Italië. In het hedendaagse Nederlands heeft het Jiddisch een rijke erfenis achtergelaten. In het Italiaans is dat niet zo, want de Joods-Italiaanse talen, die eind negentiende eeuw, begin twintigste eeuw uitstierven – vaak toen er een definitief einde kwam aan de segregatie – bevatten amper sporen van het Jiddisch en uitsluitend in het noordoosten van het land. Factoren die tot deze situatie hebben bijgedragen zijn de geringe aantallen binnen de Joodse gemeenschappen in Italië, het gemengde karakter van die gemeenschappen en de kracht van de omringende dialecten. De doorsijpeling van het Jiddisch naar het Nederlands kan onder meer toegeschreven worden aan de numerieke kracht van de Joodse bevolking, met name in Amsterdam, de kleinere taaltypologische afstand tussen het Jiddisch en het Nederlands, misschien ook het feit dat er geen getto’s waren in Nederland.

De lexicale erfenis van het Jiddisch in de Joods-Italiaanse dialecten is dus nagenoeg afwezig, maar wel was er in die dialecten sprake van een taalhouding die diverse overeenkomsten toonde met het Jiddisch, zoals neiging tot gebruik van geheimtaal, voorkeur voor affectieve en informele registers, tendens tot ironisch en pejoratief woordgebruik. Deze semantische en stilistische trends werden gevoed door de meertalige competentie en de daaruit voortvloeiende morfologische wendbaarheid. Dit zijn dus talige eigenschappen, gebed in een sociale context die in feite overal dezelfde was:

Bij alle verschillen was de positie van de Joden in wezen overal dezelfde, namelijk die van een zwakke minderheid met een sterke eigen geaardheid, een minderheid, die leefde of stierf bij de genade of de ongenade van de omgeving. (Beem 1975: 10)

Noten

1. Ik dank Mieke Daniels-Waterman hartelijk voor haar hulp bij de bespreking van herkomst en betekenis van Hebreeuwse en Jiddische termen. Daar waar ik Italiaanse bronnen citeer heb ik Italiaanse transcriptie en duiding behouden.
2. In de elfde en twaalfde eeuw verwezen Joden met Asjkenaz naar de Duitse landen, later werd ermee bedoeld: Joden in of uit de Duitse landen (Jacobs 2005: 4).
3. ‘Jiddischheid’, dat wil zeggen het hele leefpatroon en de wereldbeschouwing van de Asjkenazische Joden (Fisherman 1981: 4).
4. Tegenwoordig is minder dan 1 procent van de Italiaanse bevolking Joods. Er bestaan officieel in Italië 21 joodse gemeenschappen, met een of meer synagogen, Joodse scholen, enzovoort. Na Rome en Milaan zijn de grootste gemeenschappen te vinden in Triëst, Venetië, Turijn, Florence, Bologna, Livorno. Kleinere gemeenschappen leven in Napels, Pisa, Ancona, Modena, Ferrara, Padova, Casale Monferrato, Parma.
5. Tussen de twaalfde en zestiende eeuw ontstaat de activiteit van geldschietters en daarmee het cliché van de Joodse woekeraar (Foa 1999: 39). De Koran is de eerste tekst waarin wordt gezinspeeld op een Joodse activiteit van geldschietter (Attali 2002: 148).
6. Attali schrijft dat het Venetiaanse getto niet het eerste was: Vallolid, Bologna, Turijn en Frankfurt waren de stad al voorgegaan (280-281). Italiaanse bronnen schrijven echter dat het Venetiaanse getto het eerste op Italiaanse bodem was (Fortis & Zolli 1979: 58; zie ook Foa 1999: 156, die stelt dat het Venetiaanse getto als enige in Europa zijn oorspronkelijke vorm behouden heeft).
7. Volgens Foa (1999: 158) was er nooit een getto ingesteld in Livorno. Uit nadere controle blijkt dat Attali in deze kwestie weinig nauwkeurig is.
8. ‘L’imprimerie constitue une vraie révolution pour le judaïsme – comme pour le christianisme: enfin les livres, si essentiels à la vie commune, vont pouvoir être disponibles en nombre et à bas prix. Aucune communauté d’importance ne se concevra plus sans son imprimerie. Le marché est vaste: une seule langue pour tout le judaïsme mondial’ (Attali 2002: 229).
9. De term *scola*, analoog aan *sjoel*, is verbonden met de religie maar heeft geen Hebreeuwse oorsprong. Het woord is afkomstig van het Italiaanse *scuola*, in de oude betekenis van ‘broederschap’, ‘plaats waar de leden bijeen kwamen’, misschien ook rechtstreeks ontleend aan het Grieks *scholè* (Fortis & Zolli 1979: 365; zie voorts Paul Wexler 1990: 118).
10. In de tweede helft van de zestiende eeuw was driekwart van de handel in Constantinopel in handen van de Sefardim (Fortis & Zolli 1979: 65).
11. Alleen in Livorno had de Joodse taalvariëteit een eigen naam (Fortis & Zolli 1979: 1).
12. Mijn vertaling van: ‘Il jiddisch era di fatto la seconda lingua del campo (sostituita più tardi dall’ungherese). Non solo non la capivo, ma sapevo solo vagamente della sua esistenza, in base a qualche citazione o storiella sentita da mio padre che per qualche anno aveva lavorato in Ungheria. Gli ebrei polacchi, russi, ungheresi erano stupiti che noi italiani non lo parlassimo: eravamo degli ebrei sospetti, da non fidarsi’.
13. Persoonlijke mededeling van Tullia Catalan, wetenschappelijk onderzoekster aan de universiteit van Triëst.
14. Zie voor een uitvoerige verhandeling King (1990), die zich met name buigt over de problematiek van de precieze herkomst van het meervoudssuffix *-s*.
15. De in deze en volgende paragrafen verstrekte voorbeelden met betrekking tot Joods-Italiaans en Joods-Venetiaans komen uit Fortis & Zolli. Het materiaal waar de auteurs zich op gebaseerd hebben dateert van het einde van de negentiende eeuw (Fortis & Zolli 1979: 89). Een enkele keer heb ik de door deze bronnen geleverde etymologische betekenis bijgesteld, op indicatie van Mieke Daniels-Waterman. De voorbeelden met betrekking tot het Nederlands Jiddisch komen uit Van de Kamp & Van der Wijk (2006), tenzij anders aangeduid.
16. In werkelijkheid heeft het Jiddisch zich in de moderne tijd ontwikkeld tot ‘a full vehicle for literary expressions in all domains – poetry, journalism, novels, academic discourse, etc.’ (Jacobs 2005: 51).
17. In het Ivriet is dit procédé ook bekend (Mieke Daniels-Waterman).
18. Weinreich (1979/1953: 56) vermeldt dat het Jiddisch ironische betekenissen heeft gegeven aan een reeks adjectieven op *-ne* geleend uit Slavische talen.
19. Jacobs (2005: 305) noemt het Weens Duits en het Nederlands als voorbeelden van talen die ‘een bijzonder hoog aantal’ Joodse woorden bevatten.

Bibliografie

- Attali, J. (2002). *Les Juifs, le monde et l'argent*. Paris: Fayard.
- Beem, H. (1970). *Jerôsche. Jiddische spreekwoorden en zegswijzen uit het Nederlandse taalgebied*. Assen: Van Gorcum.
- Beem, H. (1975). *Resten van een taal. Woordenboekje van het Nederlandse Jiddisch*. Assen/Amsterdam: Van Gorcum (tweede druk).
- Birnbaum, S.A. (1979). *Yiddish. A survey and a grammar*. Toronto & Buffalo: University of Toronto Press.
- Braude, B. (1991). The Jews of Trieste and the levant trade in the 18th century. In G. Todeschini & P.C. Joly Zorattin (eds.), *Il mondo ebraico*. Pordenone: Collezione Biblioteca, Edizione Studio Tesi, pp. 328-251.
- Burnier, A. (1998). De Portugese Joden. In F. van Oostrom (red.), *Historisch tableau*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 125-128.
- Bush, L. (2002). Einleitung. In L. Rosten, *Jiddisch. Eine kleine Enzyklopädie*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag (orig. Titel: *The new joys of Yiddish*, Crown Publishers, New York, vertaald door L. W. Wolff, 2001), pp. 11-14.
- Cortelazzo, M., C. Marcato, N. de Blasi & G.P. Clivio (2002). *I dialetti italiani*. Torino: Utet.
- Daniels-Waterman, M. (2008). Tussen Napels en Amsterdam: overpeinzingen rond de realisatie van het foneem *ajin* (Hebreeuws) als (velaire) nasaal. In J. Koch & A. Pos (red.), *Nederlandse taal-, vertaal- en letterkunde 9* (Handelingen Negende bijeenkomst van docenten in de Neerlandistiek in Zuid-Europa, Israël en Turkije, Napels 17-19 maart 2008). Napels: Loffredo Editore, pp. 22-36.
- Di Segni, R. La cultura folcloristica degli ebrei d'Italia. Laatst geraadpleegd 22 december 2011 op http://www.morasha.it/zehut/rds07_culturafolklorica.html.
- Doria, M. (1987). *Grande dizionario del dialetto triestino*, Trieste: Ed. Il Meridiano.
- Dubin, L.C. (1999). *The Port Jews of Habsburg Trieste*. Stanford: Stanford University Press.
- Eggers, E. (1998). *Sprachwandel und Sprachmischung im Jiddischen*. Frankfurt: Peter Lang.
- Fishman, J.A. (1981). The Sociology of Yiddish. In J.A. Fishman (ed.), *Never Say Die! A Thousand Years of Yiddish in Jewish Life and Letters*. The Hague/Paris/New York: Mouton, pp. 1-95.
- Foa, A. (1999). *Ebrei in Europa*, Bari: Laterza.
- Foa, A. (2008). *Presenza ebraica in Italia*. Laatst geraadpleegd 18 november 2011 op http://www.pacioli.net/ftp/shoah/approfondimenti/anna_foa.htm
- Fortis, U. & P. Zolli (1979). *La parlata giudeo-veneziana*. Assisi/Roma: Beniamino Carucci Editore.
- Franceschini, F. (2006). Iberismi, ebraismi, esotismi nel lessico della poesia giudaico-livornese (1832-1990), tekst abstract ingediend voor het Negende Congres van de Italiaanse Vereniging van taalkundigen (IX Congresso Internazionale della società di linguistica e filologia italiana). Laatst geraadpleegd 23 oktober op <http://lablita.dit.unifi.it/silfi2006/programme>.
- Hutterer, C.J. (1969). Theoretical and Practical problems of western Yiddish Dialectology. In M.I. Herzog, W. Ravid, U. Weinreich (eds.), *The field of Yiddish. Studies in Language, Folklore and Literature*. London/The Hague/Paris: Mouton & Co, pp. 1-7.
- Hutton, C. (1990). Freud and the family drama of Yiddish. In P. Wexler (ed.), *Studies in Yiddish Linguistics*. Tübingen: Niemeyer, pp. 9-22.

- Jacobs, N.G. (2005). *Yiddish. A linguistic introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jochnowitz, G. (2009). The absence of Northern Features in the Judeo-Italian of Lombardy and Emilia. Laatst geraadpleegd 3 december 2011 op <http://www.jochnowitz.net/Essays/JudeoItalian.html>
- Kamp, J. van de (2005). Het jodenhoeks. In N. van der Sijs (red.), *Wereldnederlands*. Den Haag: Sdu, pp. 79-110.
- Kamp, J. van de & J. van der Wijk (2006), *Koosjer Nederlands*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- King, R.D. (1990). On the origins of the S-Plural in Yiddish. In P. Wexler (ed.), *Studies in Yiddish Linguistics*. Tübingen: Niemeyer, pp. 47-53.
- Levi, P. (1992/1982). *Se non ora, quando?*. Torino: Einaudi.
- Levi, P. (2007/1986). *I sommersi e i salvati*. Torino: Einaudi.
- Lowenstein, S. (1969). Results of Atlas Investigations among Jews of Germany. In M.I. Herzog, W. Ravid & U. Weinreich (eds.), *The field of Yiddish*. London/The Hague/Paris: Mouton & Co, pp. 16-35.
- Mark, Y. (1981). The Yiddish language: Its Cultural Impact, in J.A. Fishman (ed.), *Never Say Die! A Thousand Years of Yiddish in Jewish Life and Letters*. The Hague/Paris/New York: Mouton, pp. 119-127.
- Ross, D. (2012). De vertaling van anderstalige elementen in ‘De joodse messias’ van Arnon Grunberg. In D. Ross, A. Pos & M. Mertens (red), *Ieder zijn eigen Arnon Grunberg: vertaling, promotie en receptie in Italië, Spanje, Catalonië, Portugal en Roemenië*. Gent: Academia Press, pp. 193-212.
- Rosten, L. (2002). *Jiddisch. Eine kleine Enzyklopädie*. (Vertaald door L. W. Wolff) München: Deutscher Taschenbuch Verlag (*The new joys of Yiddish*, Crown Publishers, New York, 2001), pp. 11-14.
- Schatz, H. (1987). *Lik op stuk. Het dialect van Amsterdam*. 's-Gravenhage: Bzztôh.
- Simon, S. (2008). Yiddish in America, or styles of self-translation. In A. Pym, M. Shlesinger & D. Simeoni (eds.), *Beyond descriptive studies*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, pp. 67-76.
- Toaff, A. (2007). *Pasqua di sangue. Ebrei d'Europa e omicidi rituali*. Bologna: Il Mulino, pdf-versie.
- Toury, G. (2002). Translation and reflection on Translation. In R. Singerman (ed.), *Jewish Translation History*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, pp. IX-XXXI.
- Weinreich, U. (1979/1953). *Languages in Contact, Findings and Problems*. The Hague/Paris/New York: Mouton.

DE JOODSE GEMEENSCHAP IN LUXEMBURG: HISTORISCHE EN TAALKUNDIGE ASPECTEN

LUCIA TOMADA MAGRIS
SSLMIT, UNIVERSITÀ DI TRIESTE
EUROPEES PARLEMENT

The purpose of this article is to present the history of the Grand Duchy of Luxembourg's Jewish community including a brief description of its emergence and its development from the Middle Ages until the present day. Scattered settlements of Jews already existed in Roman times, especially along the region's major rivers; Jews also settled in the area throughout the Middle Ages, but they were banished as a result of the edict issued by Charles V in 1527. They returned only after the French Revolution, finally emancipated, to build a small but diverse community that encompassed Jews from a wide range of geographical areas. Of modest social origin, Luxembourg's Jews worked mainly as merchants, especially horse-traders, but their fundamental contribution to the Duchy's industrial development should not be overlooked. This article also covers certain linguistic matters, specifically the influence of the language of Jewish merchants on the region's vernacular. The Jewish presence in Luxembourg has, however, never been large enough to develop a local variety of Yiddish.

Inleiding

De Joodse gemeenschap in Luxemburg is klein, treedt niet op de voorgrond en is bij velen onbekend.¹ De Luxemburgse Joden voelen zich zowel Joods als Luxemburgs en hebben een veelvoudige identiteit, die een getrouwe weergave vormt van de maatschappij waarin zij leven. Het grondgebied van Luxemburg is echter zo klein dat er zich geen gemeenschap met duidelijke kenmerken heeft kunnen vormen, zoals wel het geval is geweest met de Joden in de landen van Oost-Europa of Noord-Afrika. De plaatselijke Joodse gemeenschap vertoont ook minder uitgesproken kenmerken dan bijvoorbeeld de Joodse gemeenschap in de Elzas, waar een specifieke variant van het Jiddisch, namelijk Elzassisch Jiddisch, werd gesproken.

Maar hoe luidt de geschiedenis van de Joden die zich in het piepkleine Luxemburg hebben gevestigd? Ik zal eerst op deze vraag ingaan, en vervolgens zal ik taalkundige kwesties aansnijden.

Historische aspecten

We moeten voor ogen houden dat Luxemburg zich op de kruising van twee grote Europese handelsroutes bevindt die sinds de oudheid van groot belang zijn: enerzijds het dal van de Moezel, dat Gallië met het Rijnland verbindt, en anderzijds de route die van de streek Champagne naar Trier en Keulen voert. Reeds in het Romeinse tijdperk bestonden er Joodse nederzettingen langs alle Europese handelsroutes, zowel langs de wegen als langs de rivieren, en tijdens de (late) Middeleeuwen hebben zich in deze regio gemeenschappen van een zekere omvang gevestigd in Metz, Thionville, Trier, Keulen, Aarlen en Troyes. Er wordt aangenomen dat de eerste Joden die zich in

Luxemburg vestigden, afkomstig waren uit de *Judengasse* van het nabije Trier (Moyses 1998).

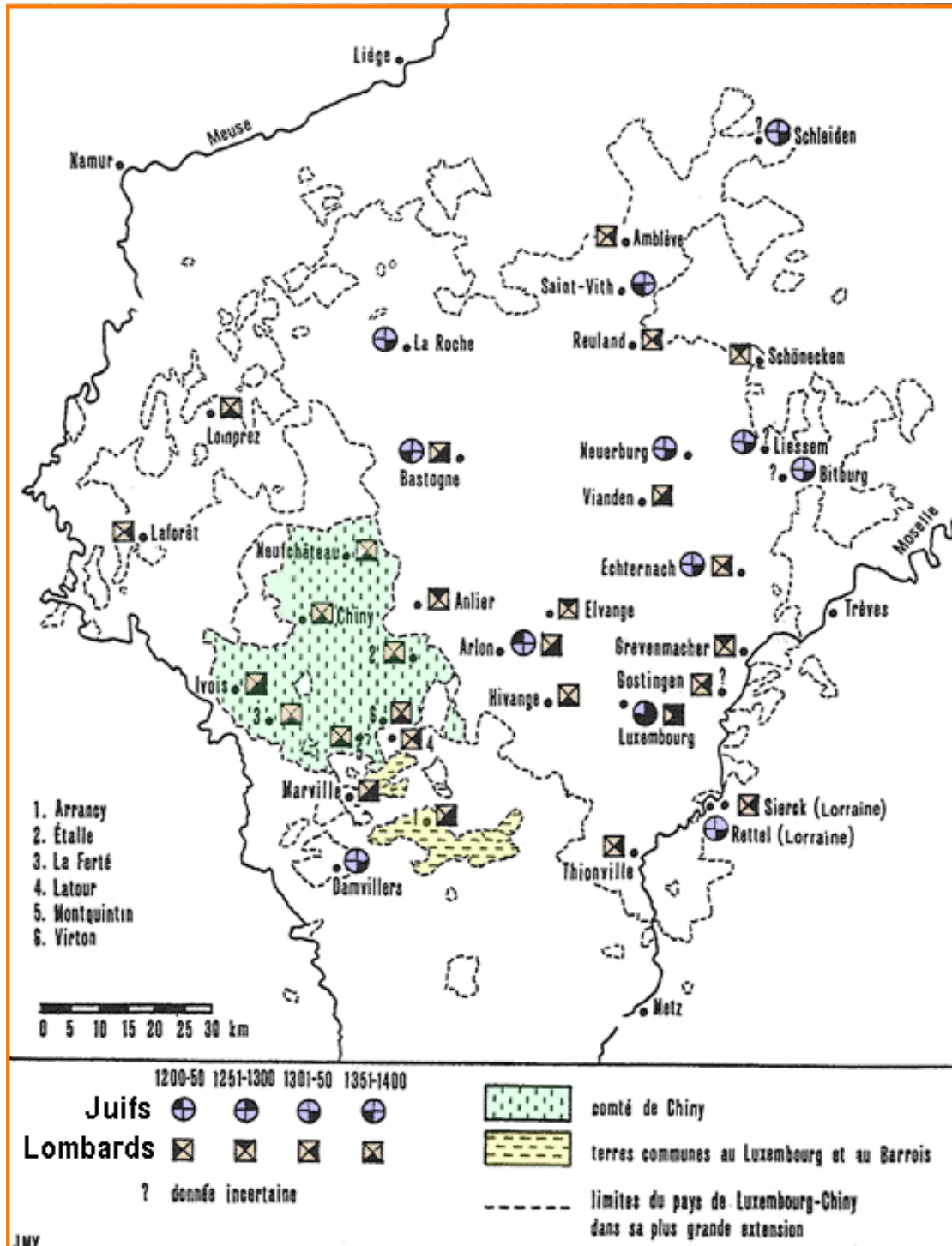
Van de Middeleeuwen tot de Franse Revolutie

De eerste Israëlitische gemeenschap of familie zou zich in Aarlen hebben gevestigd, waar in een document van 1226 sprake is van huizen in de *rue des Juifs* oftewel *Hetschgassen*, een naam waarin volgens de geschiedkundige Jules Vannérus de term *Hitchen* of *Hütchen* ligt besloten. Dit is een verkleinwoord van het Duitse woord *Hut*, dat verwijst naar de hoofdbedekking die de Joden in bepaalde landen moesten dragen en die afgebeeld is op het bordje dat een straat of een wijk aanduidt waar de Joden woonden, wat toen nog geen getto werd genoemd (in Yante 2001: 11).

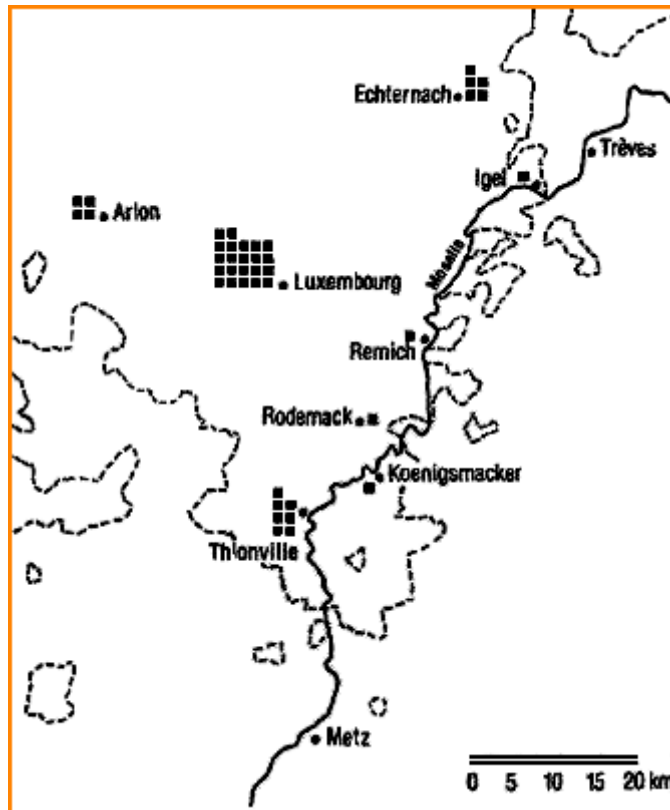
Pas in een document van 5 juni 1276 wordt gesproken over de aanwezigheid van Joden in de stad Luxemburg: een zekere Henri, een Joodse inwoner van de stad, of althans afkomstig uit de stad Luxemburg, aan wie de Heer van Bertrenges drieënvijftig Trevierse muntstukken schuldig was (Lehrmann & Lehrmann 1953: 18). In het begin – en tot aan 1349, het jaar van de grote pestepidemie – schijnen de Joden in de *Vallée de la Pétrusse* aan de voet van de indrukwekkende burgwal van de stad gewoond te hebben. Hier zou hun eerste begraafplaats zijn geweest (Weber aangehaald door Lehrmann & Lehrmann 1953: 18). Vervolgens wordt in een document van 1367 melding gemaakt van een *Rue des Juifs* in de bovenstad van Luxemburg bij de *Porte des Juifs*, een toegangspoort die destijds was gelegen aan de Romeinse weg Reims - Aarlen - Trier en die toegang gaf tot de weg naar Aarlen. Dit was destijds de belangrijkste van de vijf toegangspoorten. Hier werden de hoogste tolgeden geheven en het bij deze poort geïnde tolbedrag schijnt in de periode tussen 1428 en 1467 zelfs hoger te zijn geweest dan het bedrag dat bij de vier andere toegangspoorten samen werd geïnd (Van Werveke aangehaald door Lehrmann & Lehrmann 1953: 18). Vooral de verbreiding van de pest in heel Europa, die in 1349 ook Luxemburg trof, heeft bijgedragen tot de toename van het geweld ten opzichte van de Joden. Men vond het verdacht dat zij in mindere mate door deze ziekte getroffen leken – waarschijnlijk wegens de betere hygiënische omstandigheden waarin zij leefden vergeleken met de plaatselijke bevolking (Harpe geciteerd in Lehrmann & Lehrmann 1953: 19). Op grond van een decreet van Wenceslas II werden de Joden in 1391 uit het grondgebied van Luxemburg verdreven. Toch werden enige jaren later in Luxemburg nog een paar Joden aangetroffen, waaronder de financier Lazarus uit Frankfort (1397), exporteur en handelaar in wijnen (Yante 2001: 12).

Bij de belegering door de Heren van Bourgogne in 1443 bleek opnieuw dat er zich in Luxemburg nog Joden bevonden, onder andere een zekere meester Moyses: zijn grondbezit, huizen en andere goederen werden in beslag genomen en hij moest de hoofdstad verlaten toen de Graaf van Bourgogne de macht overnam. In de periode 1445-1516 was de aanwezigheid van Joodse families nooit continu maar was er sprake van verblijfperiodes die varieerden van enige maanden tot enige jaren. Na een nieuwe pogrom in 1478 sloegen alle Joden op de vlucht. Pas tegen het einde van de vijftiende eeuw wordt melding gemaakt van de komst van twee Joodse personen, afkomstig uit Thionville, een bedrijvige handelsstad aan de Moezel. In 1515 leefden er elf Joodse families, verspreid over Luxemburg, Echternach en Aarlen. Maar nog geen twee jaar later schijnen alle Joden het land te hebben verlaten, vooruitlopend op het verblijfsverbod in de Nederlanden dat door Karel V in 1527 werd uitgeroepen. In 1644 wordt melding gemaakt van de aanwezigheid van Isaac de Traybac (of Treybach), vestingbouwer, die van maraanse afkomst zou kunnen zijn (Moyses 1998). Algemeen

gesproken zijn de Joodse gemeenschappen in de periode van 1226 (eerste melding van de aanwezigheid van Joden in Aarlen) tot 1516/1517 (hun niet-definitieve vertrek) nooit een belangrijk onderdeel geweest van de bevolking en hebben zij zich niet onderscheiden door bijzondere activiteiten (Yante 2001: 16).

Carte I: Etablissements juifs dans le Luxembourg (13ème – 14ème siècles).
© J.-M. Yante

Carte II: Etablissements juifs dans le Luxembourg (1455-1516/17) © J.-M. Yante
 Chaque carré correspond à la présence, plus ou moins temporaire, d'un Juif ou ménage juif dans la localité.

In Luxemburg heeft zich geen echt ruraal judaïsme ontwikkeld – in tegenstelling tot de Elzas, Lotharingen en de regio rond Trier, waar de Joden vaak meer dan 50 procent van de dorpsbevolking uitmaakten. Tot aan de Franse Revolutie hadden de Joden geen verblijfsrecht op Luxemburgs grondgebied, maar alles veranderde dankzij de Franse Revolutie: op 20 augustus 1789 werd de Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger aangenomen, waarin in artikel 10 het beginsel van religieuze verdraagzaamheid werd bekrachtigd (Goedert 2001: 21). Toen Napoleon aan de macht kwam, werd Luxemburg deel van het *Département des Forêts* en kwam het volledig onder het gezag van de Franse overheid te staan. Hierna volgden talrijke decreten van de Franse overheid, die uiteindelijk leidden tot opheffing van alle bijzondere wetten die op de Joden betrekking hadden en tot afschaffing van de hoge belastingen die hun waren opgelegd. Zo werd de totale emancipatie van de Joodse bevolking in de hand gewerkt en werd hun eindelijk het recht op vrije vestiging toegekend (Goedert 2001: 22). De meeste Joden die zich in Luxemburg vestigden toen het verblijfsverbod was opgeheven, hielden zich bezig met de veehandel, vooral de handel in trekpaarden en paarden bestemd voor het leger (Metz en Trier waren toen garnizoensteden) en de mijnbouw (Kaiser et al. 2001: 16).

Van de negentiende eeuw tot heden

In 1808 werd een eerste volkstelling gehouden die van fundamenteel belang was voor de burgerlijke stand: de Joden werden voor het eerst verplicht een achternaam aan te nemen, terwijl zij vóór die datum alleen een voornaam en bijnaam gebruikten (Goedert 2001: 22). Volgens informatie van de keizerlijke procureur bij de rechtbank van eerste

instantie van de conscriptie Luxemburg en volgens een mededeling van prefect Jourdan aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken woonden rond 1808 zeventien Joodse families van ‘onbesproken gedrag’ in de stad Luxemburg, waarvan sommigen kooplui waren en anderen veehandelaren (Goedert 2001: 25). Deze bezigheden waren een erfenis van het verleden, toen de Joden geen andere beroepen mochten uitoefenen en de christenen zich niet mochten bezighouden met geldzaken en winstgevendende activiteiten. Eén persoon bekleedde een openbare functie en was tegelijkertijd graveur. Er waren 79 Joodse mannen en vrouwen, waarvan er 78 in de stad Luxemburg woonden en slechts één in Grevenmacher. Bijna al deze personen waren afkomstig uit Thionville en Metz en woonden sinds Napoleon in Luxemburg. Een van de eersten die zich in Luxemburg vestigden was Pin(h)as God(e)chaux, essayeur van edel metaal, die door het Consistorie van Trier benoemd werd tot ‘opzichter’ over de Joodse gemeenschap (Moyses 1998). Godechaux (of Gott-Schalk, een Lotharingse naam die met de Hebreeuwse naam *Eliakim* overeenkomt) was de enige die een openbare functie bekleedde, aangezien alle anderen of kooplui of veehandelaren waren (Berg 1966: 10).

Een lid van de familie Godchaux had een project ontworpen voor de bouw van een synagoge in Luxemburg op grond van de algemene regeling voor de Joodse godsdienstbeoefening, die door Napoleon op 10 december 1806 was vastgesteld en die bij decreet van 17 maart 1808 in werking was getreden. Deze regeling voorzag in de oprichting van een synagoge en een Israëlitisch Consistorie in elk departement waar tenminste 2.000 Joodse gelovigen woonden. Enerzijds kregen de Joden eindelijk de mogelijkheid hun godsdienst vrijelijk te beoefenen en zich overal te vestigen, anderzijds blijkt hieruit duidelijk de wil om de beoefening van deze godsdienst onder staatscontrole te brengen. Maar de Joodse bevolking in Luxemburg haalde het getal van 2.000 niet. Zodra de bouw van de synagoge zou zijn voltooid, zou deze synagoge onder het gezag van het Consistorie van Trier komen te vallen (Goedert 2001: 23-24). De val van Napoleon leidde tot de instelling van een bestuur onder auspiciën van de geallieerde machten: Oostenrijk, Pruisen en Rusland. In 1814 vormde Luxemburg een personele unie met het staatshoofd van de Nederlanden en twee jaar later werden de Joden van Luxemburg onder het gezag gesteld van de centrale synagoge van Maastricht. Op dat moment bestond er in Luxemburg nog geen synagoge, maar vanaf 1798 kwamen de Joden bijeen in een oratorium (Moyses 1998).

In 1817 gaf de gouverneur van het Groothertogdom opdracht tot het houden van een nieuwe telling van de Joodse families: in Luxemburg en Diekirch woonden toen in totaal 33 families, waarbij zich in 1828 nog twee families voegden in de gemeente Grosbous. Toen Luxemburg in 1839 de onafhankelijkheid verwierf, werd het Consistorie autonoom en werd de wijze van benoeming van zijn leden bij ministerieel besluit vastgesteld (Marx 2010).

In 1841 telde de Joodse gemeenschap 369 leden, waaronder zeer veel armen (Moyses 1998). Maar er waren ook een paar families die tot de industriële ontwikkeling van Luxemburg hebben bijgedragen. Tot de meest in aanzien staande families behoorden de volgende:

Godchaux: industriëlen, die een textielfabriek hadden opgericht in het oord Schleifmühle. De leden van deze familie hebben van vader op zoon leiding gegeven aan de Joodse gemeenschap, tot aan Emile Godechaux, die in 1942 in Theresienstadt is vermoord (Cerf 1989).

Lippmann: eigenaren van een florierende handschoenenfabriek in de wijk Bonneweg van de stad Luxemburg. Een van de leden van deze familie was Gabriel Lippmann (1845-1921), die in 1908 de enige Nobelprijs heeft gekregen die ooit aan

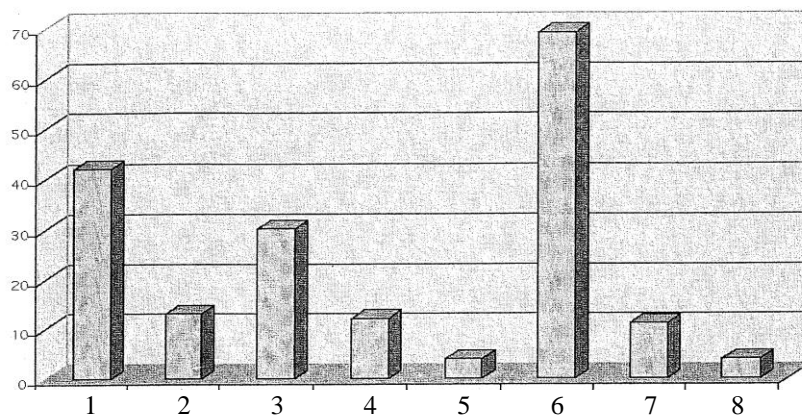
Luxemburg is toegekend, namelijk de Nobelprijs voor natuurkunde, voor zijn methode voor reproductie van kleuren in de fotografie door gebruikmaking van golfinterferentie (Moyse 2001: 8).

Cerf, die een grote slagerij in de stad Esch sur Alzette openden in de periode waarin de staalindustrie zich begon te ontwikkelen.

Oppenheim, eigenaren van de textielfabriek Oppenheim-Schloss: tot deze familie behoorde de schilder Guido Oppenheim, geboren in 1862, die aanvankelijk een volgeling van de School van Fontainebleau was. Hij heeft het schilderij geschilderd dat het interieur weergeeft van de eerste synagoge in Luxemburg. Later stond hij bekend als ‘de schilder van de Esleck’ wegens zijn schilderijen die het landelijk schoon van het wilde landschap in het noorden van Luxemburg weergeven (Lehrmann & Lehrmann 1953: 132).

In de loop van de tijd groeide de Joodse gemeenschap: in 1880 woonden er 80 families in de stad Luxemburg en 67 in de provincie, vooral in de gemeenten Medernach, Grevenmacher, Ettelbruck, Esch sur Alzette en Mondorf-les-Bains (Moyse 1998). Aan het begin van de twintigste eeuw – anders dan de Joden uit Oost-Europa die voornamelijk ambachtslieden waren (Moyse 2009: 9) – bestond het merendeel van de Joden in Luxemburg nog steeds uit kooplieden, vooral paardenhandelaren in de dorpen op het platteland en winkeliers. Deze winkeliers waren de nakomelingen van de Joden die indertijd waren begonnen als rondtrekkende kooplui en aan het einde van het tijdperk van Napoleon eindelijk een winkel hadden kunnen openen. Zij vestigden zich hoofdzakelijk in de steden Luxemburg en Esch sur Alzette.

In de periode van 1933 tot 1940 werd Luxemburg een toevluchtsoord voor vervolgte Joden. Uit de volkstelling van 1935 blijkt de aanwezigheid van 3.144 Joden – 870 Luxemburgse burgers en 2.274 Joden met een andere nationaliteit ofwel staatloos – een getal dat in 1940 opliep tot meer dan 4.000, het hoogste aantal in de geschiedenis van de Joodse aanwezigheid in Luxemburg. Deze toevloed eindigde pas met de invasie van het land door de Duitse troepen op 10 mei 1940 en de aansluiting bij het Reich (Moyse 1998). Van al die mensen kon één derde voor die datum naar Frankrijk en vervolgens richting Portugal vluchten; één derde is aan de dood ontsnapt door vóór 1941 de grens over te steken toen de deportaties begonnen, en één derde, vooral oude of zieke mensen of families met kleine kinderen, is naar de concentratiekampen gedeporteerd.

Sociale structuur van de Joodse gemeenschap (1952)

1. Eigenaren van een eigen zaak; 2. Familieleden van zaakeigenaren; 3. Vertegenwoordigers;
4. Veehandelaren; 5. Artsen en advocaten; 6. Weduwen en wezen; 7. Renteniers; 8. Anders.

De Tweede Wereldoorlog heeft geleid tot een sterke daling van het aantal Joden. Bij de eerste telling na de oorlog (1947) werden slechts 870 Joodse personen geregistreerd: de Joden maakten dus slechts 0,3% uit van de totale bevolking en waren nagenoeg teruggevallen op het niveau van 1871. In de lijsten van de belastingplichtigen van het Luxemburgse Consistorie waren er 185 families geregistreerd in 1952, dat wil zeggen ongeveer 900 personen, waarvan slechts een klein deel niet de Luxemburgse nationaliteit bezat (Schoentgen 2001: 99).

De Joodse gemeenschap in Luxemburg heeft altijd een liberaal en open karakter gehad. Er zijn geen orthodoxe Joden en het merendeel van de gemeenschap bestaat uit Joden van Asjkenazische oorsprong. De oudste families zijn in de loop van de negentiende eeuw uit de omliggende landen naar Luxemburg geëmigreerd, terwijl in de jaren dertig van de vorige eeuw de meeste Joden uit Oost-Europa kwamen en hoofdzakelijk Asjkenazim waren. Luxemburg is een land dat de verdraagzaamheid altijd hoog in zijn vaandel heeft geschreven. In een staat waar het katholicisme, het protestantisme en het jodendom gelijk zijn voor de wet en door de staat worden gefinancierd, is er geen plaats voor fanatisme. Het antisemitisme van de jaren dertig is een uitzonderlijk verschijnsel waarvan de oorzaak gezocht moet worden in de economische situatie van die tijd en de houding van de katholieke kerk. Van dit verschijnsel waren enige sporen te vinden in het dagelijks taalgebruik (*de Judd kënt dech huelen*, dat wil zeggen ‘de Jood zal je halen’; of *bas du e Judd?*, dat wil zeggen ‘ben je een Jood?’), met betrekking tot een kind dat weigert te bidden – Luxemburger Wörterbuch: 250), maar dankzij de tendens naar afname van de invloed van de kerk, die in de jaren vijftig is begonnen, heeft de Joodse gemeenschap eindelijk haar plaats in de kleine Luxemburgse maatschappij kunnen innemen (Schoentgen 2001: 101).

Uit de in 1970 gehouden tweede volkstelling op religieuze basis, blijkt de aanwezigheid van 640 Joodse inwoners. Het zijn vooral Asjkenazim van Duitse afkomst. De afgelopen dertig jaar worden gekenmerkt door een zekere heterogeniteit in de samenstelling van de Joodse gemeenschap van Luxemburg, aangezien sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw Sefardische Joden uit Frankrijk naar Luxemburg zijn geëmigreerd. Het gaat vooral om financiële deskundigen en economen die werk hebben gevonden bij banken en Europese instellingen. Zij hebben nieuwe gewoonten en nieuwe rituelen meegebracht waaraan de plaatselijke Asjkenazische gemeenschap zich geleidelijk heeft aangepast, aldus blijkt gevend van grote openheid en verdraagzaamheid. Momenteel leven er ongeveer 1.200 Joden in het Groothertogdom Luxemburg (Schoentgen 2001: 75).

Taalkundige aspecten

Wij hebben al gezien dat in het verleden voor de christenen het verbod gold om zich bezig te houden met geldzaken en winstgevendende activiteiten, terwijl de handel en het zaken doen aan de Joden was voorbehouden. De Joden die zich in Luxemburg en in de naburige Duitse en Franse streken hadden gevestigd, hielden zich vooral bezig met de paardenhandel.

Waar vond deze handel plaats? Het vee werd over het algemeen op veemarkten verkocht of direct in de stallen. De prijs werd vastgesteld bij bod en tegenbod, maar alleen rijke boeren konden contant betalen. Daarom verstrekke de Joodse handelaar de boer leningen tegen een lage rente ofwel gaf hij hem de mogelijkheid om op andere manieren te betalen. Bijvoorbeeld, hij stelde de boer een koe ter beschikking, een dier dat meer opbrengt dan een paard, met de verplichting hem de eerste twee geboren kalveren te geven bij wijze van betaling (Kaiser et al. 2001: 11). De verkoop werd niet

met een schriftelijk contract afgesloten maar met een bezegelende handdruk *Massel und Broche*, van het Hebreeuws *Mazál und brachá* ‘Geluk en Zegen’, wat voor de Joodse handelaar bijna de waarde van een religieus voorschrift had (Kaiser et al. 2001: 17).

Bij hun handelsactiviteiten werden de Joden echter met wantrouwen bejegend door de boeren, omdat zij onderling een mysterieuze en geheime taal spraken, maar dit was ook een kwestie van ritueel want vele boeren kenden deze taal. Die bestond uit Joodse termen gebaseerd op Hebreeuwse woorden die echter op Asjkenazische wijze werden uitgesproken, en de taal was zeer sterk verwant met het *Masematte*.² Sommige oudere mensen uit de regio rondom Luxemburg herinneren zich nog bepaalde uitdrukkingen die destijds door de veehandelaren werden gebruikt, maar er kan niet gesproken worden van echt Jiddisch (Kaiser et al. 2001: 12). Dit jargon is langzamerhand verdwenen, tegelijk met het verdwijnen van bepaalde beroepen.

Hier volgt een opsomming van enkele belangrijke woorden uit de handelstaal met hun Hebreeuwse transcriptie (uit Kaiser et al. 2001: 15):

Handelstaal	Hebreeuwse transcriptie	Nederlands
Meloche	melachà	arbeid
Koscher	kaschér	zuiver
Mischboche	mischpachà	gezin
Roofe	rofé	veearts
Zadik	tsaddik	heer
Jelet	jeled	kind
Ische	ischà	vrouw
Bajes	bait	huis
Yontef	jom tow	feestdag
Majim	majim	water
Chaule	cholé	ziek
Achila	ochel	eten

De van huis tot huis en van buurt tot buurt rondtrekkende handelslieden gebruikten een typische uitdrukking: *Hamma neischt ze handeln?* ‘heb je niets te verhandelen?’. Deze handelslieden kenden de mensen zo goed dat zij zelfs als huwelijksbemiddelaars fungeerden, *Hochzitlader* in de volksmond van het Zwarte Woud, *Schmüser* in de volksmond van het Frankenland. Deze term wordt hier en daar nog gebruikt om een persoon aan te duiden die aandringt en overtuigend wil zijn, zoals in de uitroep *Mensch is des en Schmüser!* In het Duitse woordenboek Volks-Brockhaus van 1940 is overigens een antisemitische betekenis van deze term te vinden: het woord *Schmuser* zou de Hebreeuwse stam *Schmu* bevatten, die ‘oneerlijke winst of bedrog’ zou betekenen (Kaiser et al. 2001: 21), en die wellicht ook invloed heeft gehad op het Nederlandse woord *smous*, scheldnaam voor Jood (De Coster 2007). In hetzelfde woordenboek zijn ook de termen *Schmus* en *Schmuserei* te vinden. *Schmuserei* betekent niet alleen ‘tederheid’ maar komt ook overeen met ‘kletspraat’: *schmusen* kan dus zowel ‘paaien’ betekenen alsook ‘praten, kletsen’ (Kaiser et al. 2001: 21), of gewoon ‘smoezen’. In het Elzassische Jiddisch vinden we *schmuës-berieëndès* met de betekenis ‘kletsen’, en in Lotharingen *schmuusen* met dezelfde betekenis (Catane 1987, Daltroff 1992: 169).

Nu nog zijn er Joodse uitdrukkingen te vinden in het dagelijks taalgebruik van het grensgebied, ook al hebben deze in de loop van de tijd vaak een negatieve betekenis gekregen. De Duitse term *handeln* ‘handelen’ wordt bijvoorbeeld vaak vervangen door het woord *schachern* ‘sjacheren’. Onder de christenen was namelijk het geloof verbreid dat het sjacheren een typische gedragstrek was van Joodse handelaren (Kaiser et al.

2001: 1). In het gebied rond Merzig vlakbij de grens met Luxemburg, was de zogenaamde *Schächter*, ook wel *Schochet* genoemd, aanwezig: de rituele slager die door zijn werkwijze voor koosjer vlees zorgde, vlees dat dus door de Joden gegeten mocht worden (Kaiser et al., 2001: 3).

In Luxemburg is de Joodse aanwezigheid nooit zo groot geweest dat zich een plaatselijk Jiddisch heeft kunnen ontwikkelen, en daarom zou er geen enkele invloed aan te wijzen zijn op het *Lëtzebuergesch*.³ Het is mogelijk dat er gemeenschappelijke termen zijn, maar heel waarschijnlijk is dat toe te schrijven aan het feit dat beide talen tot dezelfde Germaanse taalfamilie behoren. Wel specifiek voor het *Lëtzebuergesch* is een grammaticaal verschijnsel: in veel Duitse dialecten komt het woord *mir* voor om de eerste persoon meervoud van het subjectpronomen aan te duiden, overeenkomend met het pronomen *wir*, dat de standaardvorm in het moderne *Hochdeutsch* is. Maar *mir* is ook de standaardvorm voor het meervoudspronomen in het Jiddisch. En hetzelfde gebruik van *mir* vinden we terug in de Luxemburgse taal *Mir woelle bleiwe wat mir sin* ‘Wij willen blijven wat wij zijn’ (Gildemeister 2007). Volgens Gutmans zouden er toch enige analogieën tussen het *Lëtzebuergesch* en het Jiddisch bestaan: woorden zoals *eso* (Jiddisch *azoy* ‘zo’), *emol* (Jiddisch *a mol* ‘een keer’), *eppes* (Jiddisch *epes* ‘iets’), *d’moos* (Jiddisch *di mos* ‘de maat’), maar ook de melodie van de zin die aan het Poolse Jiddisch doet denken (Gutmans 1949: 82).

Ik wil deze bijdrage afsluiten met een curieus verschijnsel: het nationale Luxemburgse gerecht is *Judd mat gaardebounen* (‘gerookte varkenshals met tuinbonen’). Volgens het Luxemburger Wörterbuch – het nationale woordenboek van het *Lëtzebuergesch* – heeft de term *Judd* in het *Lëtzebuergesch* inderdaad twee betekenissen: ‘Jood’, maar ook ‘gerookte varkenshals’, een traditionele schotel uit Lotharingen die nooit mocht ontbreken op een boerenbruiloft. Niet duidelijk is waarom één woord twee zo verschillende betekenissen heeft. Misschien is het een uiting van latent antisemitisme. Een geliefd stukje vlees in de Joodse keuken heet in het Nederlands ‘jodenbiefstuk’ of ‘jodenhaas’, tegenwoordig politiek correct (over latent antisemitisme gesproken) ‘diamanthaas’ genoemd.⁴ Dat is het meest malse stukje runderhalsvlees, dat boven het schouderblad zit. Omdat Joden geen varkensvlees eten kan een olijke Luxemburger een mals stukje varkenshalsvlees ooit ‘Judd’ hebben genoemd. Afgezien daarvan duidde *Judd* in de plaatselijke volksmond ook gewoon de veehandelaar aan (Luxemburger Wörterbuch: 249).

Judd mat gaardebounen

Noten

1. Graag zou ik de heer Laurent Moysé uit Luxemburg hartelijk willen bedanken voor alle steun bij de toestandkoming van deze bijdrage. Ook wil ik Kristi Van der Matten danken, die bij de vertaling van deze tekst heeft meegeholpen.
2. *Masematte*: 'jargon dat door de lagere klassen van de Duitse bevolking van Westfalen werd gebruikt. De naam komt van het Hebreeuwse *masa'umatán* 'onderhandeling' (Klöster et al. 2006; de door mij geraadpleegde Nederlandse vertaling komt van Rebecca Rubinstein).
3. Het *Lëtzebuergesch* is de nationale taal van het Groothertogdom Luxemburg krachtens de Wet van 24 februari 1984 op de talenregeling.
4. Over 'jodenhaas' zie <http://www.jodenhaas.nl/>.

Bibliografie

- Berg, R. (1966). Onomastique judéo-lorraine. *Bulletin de nos communautés XXII/14, Extrait du Bulletin des communautés israélites d'Alsace et de Lorraine*, 10. Laatst geraadpleegd 18 augustus 2010 op <http://judaisme.sdv.fr/genealog/onomastiq.htm>.
- Bulz, E. (1986). L'ancien cimetière juif de Clausen. *Ons Stad, nr. 22*, (Périodique édité par l'administration communale de la Ville de Luxembourg), 22-23.
- Bulz, E. (1991). A l'ombre des trois synagogues. *Ons Stad, nr. 36*, (Périodique édité par l'administration communale de la Ville de Luxembourg), 10-14.
- Catane, M. (1987). Les éléments hébraïques du dialecte judéo-alsacien. (Vertaald door Y. Kollender) *Leshonenou*. (Publication de l'Académie de la Langue Hébraïque Jérusalem). Laatst geraadpleegd 18 augustus 2010 op <http://judaisme.sdv.fr/dialecte/articles/catane/cat1.htm>.
- Cerf, P. (1989). Les Juifs au Luxembourg il y a 150 ans. *Tageblatt*, 15 avril 1989.
- Commission spéciale pour l'étude des spoliations des biens juifs au Luxembourg pendant les années de guerre 1940-1945. (2009). *La Spoliation des biens juifs au Luxembourg 1940-1945*. Rapport final. Laatst geraadpleegd 22 augustus 2010 op http://www.gouvernement.lu/salle_presse/communiqués/2009/07-juillet/06-biens-juifs/rapport_final.pdf.
- Daltroff, J. (1992). *Les Juifs de Niedervisse. Naissance, épanouissement et déclin d'une communauté*. Mémoire du judaïsme mosellan. Sarreguemines: Pierron.
- De Coster, M. (2007). *Groot scheldwoordenboek*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij. Laatst geraadpleegd 30 november 2011 op <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/smous>.
- Gergely, T. (2001). De Salomon à Citroën ou les singulières migrations des patronymes juifs. *Revue d'Études Françaises*, 6, 81-85. Laatst geraadpleegd 19 augustus 2010 op http://cief.elte.hu/Espace_recherche/Budapest/REF6_articles/11GERGELY.PDF.
- Gildemeister, E. (2007). *Forum for Yiddish Literature and Yiddish Language*. Volume 17.001, Yale University. Laatst geraadpleegd 30 september 2010 op <http://mendeley.commons.yale.edu/wp/category/volume-17>.
- Goedert, J. (2001). L'émancipation de la communauté israélite luxembourgeoise et l'administration du culte dans la première moitié du 19ème siècle (1801-1855). In L. Moysé & M. Schoentgen (red.), *La présence juive au Luxembourg du Moyen Âge au XXe siècle*. Luxembourg: B'nai Brith, pp. 21-56.
- Gutmans, T.M. (1946). Observations on the Luxembourg Language. In *Yivo Bleter*, XXVIII, pp. 390-393 [Jiddisch]. (1949). In *Yivo Bleter, Annual of Jewish social science 4*. Yiddish Scientific Institute New York, NY, pp. 80-85 [English].
- Gutmans, T.M. (1949). Observations on the Luxembourg Language. In *Yivo Bleter, Annual of Jewish social science 4*. Yiddish Scientific Institute New York, pp. 80-85.

- Kaiser, K., C. Hauser & G. Heidt (2001). Jüdischer Viehhandel im Saarburger Land (Schülerwettbewerb Deutsche Geschichte um den Preis des Bundespräsidenten 2000/2001) Genutzt – geliebt – getötet. Tiere in unserer Geschichte «Hamma neischt ze handeln?». Irsch - Wochern.
- Klöster, M., C. Landwehr & A. Löw (red.) (2000) *Enige overeenkomsten tussen het jargon van de veehandelaren en Masematte – Joods Leven in Europa buiten de grote steden*. Laatst geraadpleegd 12 januari 2012 op http://www.juedisches-leben.net/themen/?id_themen=3.
- Lehrmann, C. & G. Lehrmann (1953). *La communauté juive du Luxembourg dans le passé et dans le présent*. Esch sur Alzette: Imprimerie Coopérative Luxembourgeoise.
- Loi du 24 février 1984 sur le régime des langues. Mémorial A-16 (27 février 1984), p. 196; doc. parl. 2535. Laatst geraadpleegd 27 november 2011 op http://www.legilux.public.lu/leg/textescoordonnes/compilation/code_administratif/VOL_5/LANGUES.pdf.
- Luxemburger Wörterbuch*. (1955/1962). Band 2. Wörterbuchkommission (Hrsg.). Luxemburg: P. Linden.
- Marx, C. (2010). Quelques mots sur l’histoire de la communauté juive de Luxembourg de l’antiquité au lendemain de la seconde guerre mondiale. Laatst geraadpleegd 23 augustus 2010 op <http://www.synagogo.lu/site/Consistoire/Histoire.html>.
- Moyse, F. (2009). Une communauté modérée et discrète. *Regards, Woxx*, 1023, 8-9.
- Moyse, L. (1998). Naissance et évolution de la communauté juive du Luxembourg. GenAmi L’association de la généalogie juive, nr. 6. Laatst geraadpleegd 1 september 2010 op http://www.genami.org/pays-de-vos-origines/luxembourg_fr.php.
- Moyse, L. (2001). Introduction. In L. Moyse & M. Schoentgen (red.), *La présence juive au Luxembourg du Moyen Âge au XXe siècle*. Luxembourg: B’nai Brith, pp. 7-9.
- Moyse, L. (2011). *Du rejet à l’intégration – Histoire des Juifs du Luxembourg des origines à nos jours*. Luxembourg: Editions Saint Paul.
- Moyse, L. Les cimetières juifs du Luxembourg. Laatst geraadpleegd 1 september 2010 op http://www.genami.org/pays-de-vos-origines/cimetieres_lux_fr.php.
- Schoentgen, M. (2001). Die Jüdische Gemeinde Luxemburgs 1945-1960. Rekonstruktion und Integration. In L. Moyse & M. Schoentgen (red.), *La présence juive au Luxembourg du Moyen Âge au XXe siècle*. Luxembourg: B’nai Brith, pp. 75-101.
- STATEC (1984). *Die Luxemburger und ihre Familiennamen. Geschichte und Herkunft der Familiennamen der Luxemburger*. Cahiers économiques du STATEC n. 67. Luxembourg: RTL Edition.
- Traces juives au pays d’Arlon (XIXe – XXe siècles). (2008). Laatst geraadpleegd 10 augustus 2010 op http://synagogo.blogg.org/themes-arlon__o__i__i__~111649.html.
- Yante, J.M. (2001). Heurs et Malheurs des établissements juifs dans le Luxembourg (XIIIe siècle – début XVIe siècle). In L. Moyse & M. Schoentgen (red.), *La présence juive au Luxembourg du Moyen Âge au XXe siècle*. Luxembourg: B’nai Brith, pp. 11-20.

TAALKUNDE

DE LATENTE GERMAANSE OORSPRONG VAN HET FRANSE *COMBIEN*

CYRIL ASLANOV

האוניברסיטה העברית בירושלים

HEBREEUWSE UNIVERSITEIT VAN JERUZALEM

This paper tries to explain two diachronic developments in terms of contact-induced changes. The first one is the extension of Latin quo modo 'how?' at the expenses of interrogative quī 'how' of the exclamatives ut 'how!' or quam 'how', and the comparative ut as a result of the contact with Koine Greek where πως 'how?' assumed an exclamative function besides its original exclamative value. The second contact-induced change is related to the transition from Early Middle French (or Late Old French) to Middle French whereby the interrogative / exclamative adverb quant? 'how much' was replaced by combien. This is an obvious calque-translation of an adverb attested throughout the Western branch of the Germanic languages: in German wieviel, in Dutch hoeveel, in English 'how much / how many'. The replacement of quant by combien is all the more striking in that the peak of Germanic influence on French is far earlier than the end of the Middle Ages, when combien appears with the value of quant. We try to relate this change to a diastatic change that allowed a form that was restricted to the lowest layers of Middle French, to gain access to the upper strata of the language. Lastly, we evaluate the impact of the substitution of quant by combien as far as the correlation with tant / autant 'so much / so many' is concerned.

Inleiding

Het gebruik van de bijwoordelijke uitroepen *combien* 'hoeveel' en *comme* 'hoe' vallen in het Frans soms gedeeltelijk samen. Het is erg moeilijk om het verschil te begrijpen tussen een zin als: *Combien vous me semblez beau!* 'hoeveel mooi lijkt u mij!' en de variant *Comme vous me semblez beau* 'hoe mooi lijkt u mij!'. De distributie van het gebruik van *combien!* en van *comme!* wordt gedeeltelijk geconditioneerd door de woordsoort waarop deze twee bijwoordelijke uitroepen betrekking hebben (Riegel, Pellat & Rioul 1996: 404; Jones 1996: 520-522). *Comme* wordt bepaald door het bijvoeglijk naamwoord, *combien* door een bijwoord of een werkwoord. Deze distributie, die veel uitzonderingen tolereert, verklaart echter nog niet het specifieke gebruik van *combien!* als uitroep. Zou een diachronische en comparatieve benadering die alle Romaanse talen in ogenschouw neemt, opheldering kunnen bieden betreffende het specifieke gebruik van uitroepend *combien!* en *comme!*?

Alle andere Romaanse talen onderscheiden zich van het Frans door de wijze waarop ze het bijvoeglijk naamwoord in de uitroepende zin inleiden. In al deze talen is het mogelijk om gebruik te maken van 'hoeveel!' om de uitroep uit te drukken: in het Italiaans en in het Portugees hebben we *quanto!*, in het Spaans *¡cuánto!*, in het Occitaans en het Catalaans *can!*, in het Reto-Romaans *quant!*, in het Roemeens *cât!* Echter, dit intensiverend bijwoord, dat een directe reflectie is van een bestaand gebruik in het Klassiek Latijn (bijvoorbeeld *quantum mutatus!* *Aeneis* 2: 274), wijkt duidelijk af van de reflecties van *quomodo* in de meeste Romaanse talen: in het Italiaans *come!*, het

Spaans *¡cómo!*, het Portugees *como!*, het Occitaans *coma!*, het Catalaans *com!*, in het Reto-Romaans *sco!* < *sic quomodo*, in het Roemeens *cum!*. In het Frans daarentegen is het etymologische verband tussen *comme* (in het Oudfrans *com / cum / come*) en *combien* transparant. Bovendien is het mogelijk om *combien* te beschouwen als een relexificatie van een ouder *quant*, waarschijnlijk onder invloed van een Germaanse adstraat, waarin het begrip ‘hoeveel’ verschijnt als een combinatie van *comment* ‘hoe’ en *beaucoup* ‘veel’. Zie ook in het Nederlands ‘hoeveel’, in het Duits *wieviel*, het Engels *how much / how many*.¹

Ik stel me hier tot taak om een overzicht te geven van twee verschillen. Het eerste is gemeenschappelijk voor alle Romaanse talen en gaat terug naar het Laatlatijn of het Vulgair Latijn, niet noodzakelijk laat. Ik vraag me af op grond van welke structurele neiging of op grond van welke taalkundige interferentie *quomodo* de functie heeft gekregen van *ut*, *quam* en *quantum* om een uitroepende zin in te leiden. Het tweede verschil betreft specifiek het Frans waar het verband tussen *comme!* (< Oudfrans *com / come*) en *combien!* veel sterker is dan het verband tussen *quant!* en *com / come!* in het Oud- en Middelfrans.² Het is ook sterker dan het verband tussen *come!* *quanto!* in het Italiaans, *¡cómo!* en *¡cuánto!* in het Spaans, *como!* *quanto!* in het Portugees, *coma!* *cant!* in het Occitaans, *com!* *quant!* in het Catalaans, *sco* en *quant* in het Reto-Romaans en *cum!* *cât!* in het Roemeens.

Vanuit het perspectief van de diachronische en vergelijkende taalwetenschap, is het etymon *quomodo* van het Franse *comme* en de equivalenten in de andere Romaanse talen in de verte verwant aan *quantum*, met name krachtens het element [k^w]. Dit element verschijnt in alle woorden die we hier bestuderen, onafhankelijk van de taal. In het Latijn zijn de conjuncties *ut* (*utī* < Oudlatijn *utei*) < *k^wutei en *quam* vormen die zijn afgeleid van het Indo-Europese vragend voornaamwoord *kwi- / *kwo- (Ernout & Meillet 1959: 757a). De Germaanse vraagwoorden *wie*, *how* en ‘hoe’ zijn ook daaraan verwant. Ze resulteren uit respectievelijk het Middelhoogduits *wiu* (< Oudhoogduits *hwiu / hiu / wiu* – de instrumentalis van *hwer* ‘wie?’), uit het Oudengels *hu* (< *hwī* – de instrumentalis van *hwa* ‘wie’ < Proto-West-Germaans *hwō), en uit het Oudnederlands *huō*. Ze kunnen allemaal worden herleid tot de thematische vorm *k^wo- van het Indo-Europese onbepaald voornaamwoord of van het vragend voornaamwoord *kwi- / *kwo. Ook het Griekse vragend bijwoord πῶς (< *k^wō-), dat we hieronder nog zullen bespreken, is gelieerd met deze familie van vragende- en/of onbepaalde voornaamwoorden die beginnen met de labio-velare medeklinker [k^w].

Echter, vanuit het perspectief van de Romaanse synchronie, is het etymologische verband tussen al deze reflecties van *k^wo- wazig geworden en vervaagd. De Romaanse talen zijn op te delen in twee groepen. In de ene groep worden de categorieën met ‘hoe’ en ‘hoeveel’ uitgedrukt door middel van distinctieve woorden. In de tweede groep die enkel één taal bevat, namelijk het moderne Frans, behoren ‘hoe’ en ‘hoeveel’ tot dezelfde wortel en vallen ze soms samen.

In feite zijn bovenstaande waarnemingen ook van toepassing op het vragend gebruik van deze woorden. Vanuit een diachronisch perspectief moeten we ons echter concentreren op het uitroepend gebruik, omdat in het Klassiek Latijn *ut* en *quam* nooit een vraagzin inleidden maar een uitroepende zin. Bovendien heeft het uitroepende *ut* van het Klassiek Latijn geen directe voortzetting in de Romaanse talen, waar deze functie van algemene uitroep die op de hele zin betrekking heeft, wordt overgenomen door het vragend voornaamwoord *quid?*, in het Italiaans en het Reto-Romaans door *che?*, in het Spaans door *¿qué?*, in het Portugees, het Catalaans en het Occitaans door *que?*, in het Frans door *que / qu’?*, en in het Roemeens door *ce?*. Het gebruik van het vragende *quid* om een uitroep in te leiden lijkt een indirecte voortzetting te zijn van de

verwarring tussen *quam*, *quid* en *quod* in het Vulgair Latijn. Alleen het Roemeens heeft een scherp omlinjende distinctie behouden tussen de respectievelijke voortzettingen van *quam* (> *ca*), *quid?* (> *ce?*) en *quod* (> *că*).

Het verlies van *ut* en de verwarring tussen de voortzetting van het uitroepende *quam* en het vragende *quid?* werden gecompenseerd door de uitroepende functie die *quomodo!* op zich heeft genomen. De vermindering van varianten die opkwamen in het Vulgair Latijn, zich hebben gehandhaafd in het Laatlatijn en werden voortgezet in de Romaanse talen, wordt duidelijk uit de volgende tabel:

Klassiek Latijn:	<i>ut!/quam!/quantum!</i>
Laatlatijn:	<i>quid!</i> (in plaats van <i>ut!/quam!</i>) / <i>quantum!/quomodo!</i>
Italiaans:	<i>che!/quanto!/come!</i>
Spaans:	<i>¡qué!; ¡cuánto!; ¡cómo!</i>
Portugees:	<i>que!/quanto!/como!</i>
Catalaans:	<i>que!/can !/com!</i>
Occitaans:	<i>que!/cant!/coma!</i>
Reto-Romaans:	<i>che!/quant!/sco!</i>
Roemeens:	<i>ce!/cât!/cum!</i>
Frans:	<i>que!/combien!</i> (in plaats van het Oudfranse bijwoord <i>quant!</i>), <i>comme!</i>

Comme! en *combien!* zijn samengevallen wegens hun etymologische verwantschap.

We zullen een beroep doen op de factor ‘contact met andere talen’ om uit te leggen hoe uitdrukkingen als *quantum mutatus!* ‘hoeveel veranderd!’ of *quam bonus!* ‘o, hoe goed!’ in het Klassiek Latijn werden vervangen door *quomodo mutatus!* of *quomodo bonus!* in het Laatlatijn. Dit kwam al voor bij Plautus. Het contact met andere talen kan ook inzicht verschaffen in de wijze waarop het Frans, door interferentie met Germaanse talen, het microsysteem heeft geherstructureerd dat uit de reflecties van *quomodo* bestond.

***Quomodo* als uitroepend bijwoord: resultaat van het contact met niet-verwante talen?**

Om de ontwikkeling van het uitroepende gebruik van *quomodo* te verklaren, kunnen we een beroep doen op een externe factor, namelijk het contact met het Grieks. Al sinds de koine concurreert het uitroepende gebruik van πῶς ‘hoe’ met ὧς en οἷον / οἷα ‘wat voor’ (Schwyzer 1950: II, 626), hetzij doordat de koine het Vulgair Latijn heeft beïnvloed, hetzij doordat het hellenistische Grieks en het Latijn hier hebben deelgenomen aan eenzelfde structurele neiging. Hoe dan ook, het is zeker dat het uitroepende gebruik van *quo modo* / *quomodo!* de complementaire distributie tussen *ut !* / *quam!* enerzijds en *quantum!* anderzijds heeft geneutraliseerd.

Het schijnt dat in het Klassiek Latijn *quam!* een voorkeursgebruik was om een bijwoord te bepalen, alhoewel deze neiging veel uitzonderingen tolereerde (Hofmann & Szantyr 1965: 589). Zo bevat het vers uit *Psalmen* 132: 1 (133: 1): ‘*Ecce quam bonum et quam jucundum (decorum) habitare fratres in unum*’ ‘Hoe goed is het, hoe heerlijk als broeders bijeen te wonen!’ een gebruik van *quam* dat is geplaatst vóór de bijvoeglijke naamwoorden *bonum* en *jucundum*, in plaats van *quantum*. *Quantum* wordt bij voorkeur gebruikt om de uitroep te focussen op een specifiek woord in de zin (over het algemeen een bijvoeglijk naamwoord). Het is geen toeval dat in *Aeneïs* 2: 273-274, de uitroep *quantum mutatus* – waar *quantum* specifiek betrekking heeft op het voltooide

deelwoord *mutatus* – na een uitroepende zin staat die wordt ingeleid door *qualis* (*qualis erat!*). De nadruk wordt hier eerder gelegd op kwaliteit dan op kwantiteit:

*Ei mihi, qualis erat; quantum mutatus ab illo
Hectore qui redit exuuias indutus Achilli* (Vergilius, *Aeneïd*, 2: 273-274).
'Wee mij, hoe was hij!; hoe veranderd van de Hector die terugkwam, gekleed met
de buit van Achilles'

Een zorgvuldig onderzoek van alle verschijningen van *quo modo* / *quomodo!* gebruikt als uitroep in de volkstaal, brengt aan het licht dat *quomodo* niet alleen betrekking heeft op een speciaal woord in de zin, maar ook op de hele zin. Hieronder twee voorbeelden voor het gebruik van *quomodo* dat betrekking heeft op één speciaal woord:

[S]ed quomodo dissimulabat! (Plautus, *Miles gloriosus*, v. 462)
Maar hoe (op welke wijze) heeft zij geveinsd!

Quo modo illa fert publicam cladem, quo modo domesticas tricas! (Cicero, *Epistulae ad Atticum*, 10, 8, 9)
Hoe kan ze de politieke ramp verdragen, hoe de huishoudelijke beslommeringen!

Daartegenover illustreren de volgende voorbeelden een zuiver kwantitatief gebruik van *quo modo* / *quomodo*:

Quo modo expectabam epistulam quam Philoxeno dedisses! (Cicero, *Epistulae ad Atticum*, 7, 2, 5)
Wat (hoe) verlang ik toch naar de brief die je aan Philoxenus hebt toevertrouwd!

Quomodo irascuntur, si tonsor paulo neglectior fuit!
[...] quomodo excandescunt si quid ex juba sua decisum est! (Seneca, *De brevitae vitae*, XII, 3)
Wat (hoe) werden ze toch kwaad, als de kapper een beetje slordig was geweest!
Hoe driftig werden ze, als er iets werd afgeknipt van hun manen!

Et quomodo siccitas perseverat! (Petronius, *Satiricon*, 44, 2).
En wat (hoe) hield de droogte toch aan!

Alhoewel het gebruik van *quo modo* / *quomodo* met betrekking tot de hele zin al in de oudste fasen van het Vulgair Latijn voorkomt, is het verleidelijk om dit te zien als een uitbreiding van de uitroepende functie ten koste van de vragende functie, als gevolg van de invloed van een adstraat. Vanaf de verovering van het Griekse territorium door de Romeinen, en met de aankomst van een groot aantal Griekssprekenden in Rome, ontstond er een taalcontact tussen het Latijn van de plebejers en de Griekse omgangstaal.

In de geautoriseerde tekst van de *Epistulae ad Atticum* (*Brieven aan Atticus*) lijkt de vorm *quo modo* in de hierboven geciteerde voorbeelden uit twee woorden te bestaan. De verspreiding van de vorm *quomodo* als één woord en de reductie tot *quomo*, maakt deel uit van een morfologiseringsproces dat de combinatie van een vragend voornaamwoord met een zelfstandig naamwoord heeft getransformeerd tot een polyvalent voegwoord. De prosodische factor heeft ongetwijfeld een fundamentele rol gespeeld in dit grammaticalisatieproces. Terwijl het vragend voornaamwoord *quo?* en

het zelfstandig naamwoord *modo* allebei een muzikaal accent bezaten dat uit een toonhoogte bestond [k^wó módo], had *quomodo* maar één accent, [k^wómodo]. Dit accent werd al gauw een klemtoon tijdens de ontwikkeling van het klassiek Latijn naar het Laatlatijn. De mutatie van toonhoogte, via accent naar klemtoon, kan de reductie van *quomodo* tot *quomo* verklaren.

Hoe dan ook, het belangrijkste verschijnsel in dit proces is de verschuiving van de uitroepende functie naar de vragende functie. Deze neiging die wij hebben toegeschreven aan de druk van de koine op het Vulgair Latijn heeft zich voortgezet in het Laatlatijn en ook gedurende de hele ontwikkeling van de Romaanse talen. Het opmerkelijkste feit is dat *quomo* als uitroepend bijwoord betrekking heeft op de hele zin en niet focust op één bepaald element in de zin. De uitbreiding van de impact van de uitroep naar de hele zin houdt gelijke tred met de opschuiving van de gedeeltelijke vraag tot de globale vraag.

Een goede illustratie van de convergentie van de uitroepende zin en de vragende zin wordt geboden door het Italiaans en in het bijzonder door het Toscaanse dialect. In dit dialect en in andere dialecten van Midden-Italië die enkele archaische kenmerken hebben behouden die direct zijn geërfd uit het Vulgair Latijn zoals dat werd gesproken in Rome, vinden we een interessant gebruik van het vragende voornaamwoord *che?* ‘wat?’: *che c’è papà a casa?* ‘is papa thuis?’, *che hai paura?* ‘ben je bang?’. In deze zinnen is het vragend voornaamwoord *che?* niet prosodisch gescheiden van de rest van de zin. Dit gebruik is heel anders dan het gebruik van het Franse tussenwerpsel *eh quoi?* De zinnen *che c’è Papà a casa?* of *che hai paura?* worden in één adem uitgesproken en dit geeft het voornaamwoord *che* de status van een vragend morfeem, vergelijkbaar met de zuivere mechanische functie van het Franse vraagwoord *est-ce que?* [eskø]. Bovendien heeft het gebruik van *che* als een ja/nee-vragend voornaamwoord een parallel in het Catalaans (Prieto & Rigau, 2007). Deze isoglosse in de dialecten van Midden-Italië en het Catalaans bewijst dat dit gebruik werd geërfd uit het Laatlatijn en dat het niet zozeer om een geïsoleerde Italiaanse innovatie gaat.

Het gebruik van het Italiaanse *che* en het Catalaanse *que* als een ja/nee-vraagwoord kan vergeleken worden met een ander gebruik van dit woord, namelijk het gebruik om een globale uitroep in te leiden: *Che ragazza!* ‘Wat een meisje!’ Dit is een ellips van *che bella ragazza!* ‘wat een mooi meisje!’ Hier lijkt het voornaamwoord *che* in eerste instantie te focussen op één element in de zin, namelijk op het impliciet uitgedrukte *bella* ‘mooi’. Maar vervolgens heeft *che* zich op de hele zin gericht. De ellips van *bella* bevestigt deze analyse.

De herinterpretatie van *che* als een ja/nee-vragend voornaamwoord is waarschijnlijk het resultaat van een fonetische erosie die de grenzen tussen *che?* (of ook wel *ched?* voor een vocaal – beide vormen stammen van het Latijnse vragend voornaamwoord *quid?*) en het voegwoord *che* heeft vervaagd. Dit laatste is een voortzetting van het neutrale betrekkelijk voornaamwoord *quod* dat naderhand een bijzin kon inleiden in plaats van de *accusativus cum infinitivo* (Ernout & Thomas 1953: 295-299).

Dergelijke overlappingsen bestaan in alle Romaanse talen, in het bijzonder in het Frans waar de uitroep kan worden uitgedrukt door 1) het vraagwoord *que* in de functie van een uitroep *qu’il est bête!* ‘wat is hij dom!’, 2) de ja/nee-vraag *est-il bête!*, 3) de gedeeltelijke vraagconstructie in de hoedanigheid van een uitroep die betrekking heeft op de hele zin *qu’est-ce qu’il est bête! / ce qu’il est bête!* ‘Wat is hij dom!’

Georges en Robert Le Bidois analyseren deze constructie als een uitroepend *que* versterkt door het neutrale voornaamwoord *ce* (Le Bidois 1967-1971: I, 115). Maar het kan ook een indirecte vraag zijn die functioneert als een algemene uitroep, zoals in de

zin: *si c'est Dieu possible!* 'is dat in Godsnaam mogelijk!'.³ In de zin *qu'est-ce qu'il est bête!* heeft de uitroep niet alleen betrekking op het bijvoeglijk naamwoord *bête*, maar op de hele zin, *il est bête*. Zelfs als het resultaat hetzelfde is vanuit het semantische perspectief, is het verschil op syntactisch niveau relevant. In dit transformatieproces van vraag tot uitroep kan de constructie *qu'est-ce que / ce que* een algemene uitroep uitdrukken. Dezelfde neiging heeft zich ook in het Grieks gemanifesteerd. Het Grieks heeft waarschijnlijk het Latijn beïnvloed wat betreft de transformatie van de vragende functie van *quo modo* tot uitroepfunctie. Het is belangrijk dat van de twee vragende bijwoorden *quo modo / quomodo* en *quemadmodum* die in het Klassiek Latijn bestonden om de vraag 'hoe?' uit te drukken (we laten hier *quī* buiten beschouwing dat meer een vragend voornaamwoord in de ablatief is dan een bijwoord), *quo modo / quomodo* in het Laatlatijn werd geprefereerd ten koste van *quemadmodum*.

De ontwikkeling van het Griekse πῶς van vragende functie die de gedeeltelijke vraag 'hoe?' inleidt (πῶς μωρός ἐστὶ – 'hoe dom is hij?'), naar uitroepende functie, kreeg naderhand een algemeen gebruik: πῶς μωρός ἐστὶ 'wat is hij dom!'. Dit heeft de uitbreiding mogelijk gemaakt naar de functie van een voegwoord dat in het moderne Grieks een bijzin inleidt: νομίζω πὼς εἶναι μωρός 'ik denk dat hij dom is'.

De convergentie tussen de vraag en de uitroep heeft dus gefunctioneerd als een *meeting point* en een kruispunt zowel tussen de gedeeltelijke vraag en de totale vraag, als tussen de directe vraag en de bijzin. Deze neiging die het koine Grieks karakteriseerde, heeft zich verspreid naar het vulgair Latijn, het Laatlatijn en de Romaanse talen die uit het Laatlatijn voortkwamen.

Combien en comment: twee symmetrische uitbreidingen?

In geen van de Romaanse talen behalve het Frans heeft de uitbreiding *quomodo* ten koste van de andere uitroepende bijwoorden het bijwoord *quantum* overschaduwed. Het Frans onderscheidt zich duidelijk van de verwante talen door het vervangen van *quant* 'hoeveel' door *combien* dat waarschijnlijk een symmetrische tegenhanger is van *comment* (Gamillscheg 1957: 197). Een ander belangrijk feit is dat *combien* en *comme* zijn afgeleid uit de oude vorm *com* en niet uit *comme* > *come*, zodat vanuit een strikt morfologisch perspectief *combien* en *comment* teruggaan naar het Oudfrans. In zijn lezing op 9 juni 2008, stelde de Franse taalkundige Olivier Soutet de hypothese voor dat de uitbreiding van *com* door middel van het bijwoord *bien* 'wel' of door het bijwoordelijke suffix {-ment}, waarschijnlijk een manier was om *body* te geven aan *com*, dat door fonetische erosie verloren was gegaan.

Maar het lijkt erop dat de distributie van de syntactische functies van *combien* en *comment* in een vergevorderd stadium van de ontwikkeling van het Middelfrans is opgekomen. In het Oudfrans bestaat *combien* al, maar met een concessieve waarde. De uitbreiding ten koste van *quant* 'hoeveel' is echter een recent fenomeen in de geschiedenis van het Middelfrans. Is dat misschien het resultaat van een keus die het volkstaalgebruik *combien* naar het niveau van de schrijftaal zou hebben gestuwd (het enige niveau dat ons echt bekend is) als een variant van *quant*? De veronderstelling dat *combien*? zou hebben bestaan in de Oudfranse volkstaal zou kunnen verklaren waarom deze Germaanse invloed zich heeft gemanifesteerd in de Middelfranse schrijftaal in een periode waarin de invloed van het Germaanse adstraat beslist minder sterk was dan in het Oudfrans. Deze Germaanse invloed is waarschijnlijk de herleving van een verschijnsel geërfd van het Oudfrans maar niet zichtbaar voor het Middelfrans op het niveau van de schrijftaal.

De derivatie (splitsing) van *combien* en *comment* uit *comme*, die vanuit een

diachronisch perspectief kan worden toegeschreven aan een Germaanse invloed, is synchronisch gerechtvaardigd door de neiging de functies tussen de verschillende uitroepende bijwoorden nauwkeuriger te verdelen en een duidelijker onderscheid te maken tussen de uitroepende functie, de vragende functie en de functie van de vergelijkende bijzin.

Deze gelijktrekking van het Frans met de Germaanse talen heeft belangrijke gevolgen gehad. De bijwoorden *quant* in het Oud- en Middelfrans en *quanto* / *cuánto* / *cant* / *quant* / *cât* in respectievelijk het Italiaans, het Portugees, het Spaans, het Catalaans, het Occitaans, het Reto-Romaans en het Roemeens waren gerelateerd aan het correlatief *tanto* in het Italiaans en het Portugees, aan *tant* in het Catalaans, het Occitaans en het Reto-Romaans, en aan *atât* in het Roemeens. Deze correlatie is het meest zichtbaar in de vergelijkende constructies. In het Frans daarentegen heeft de vervanging van *quant* door *combien* de vragende en uitroepende bijwoorden *combien* en *comment* geïsoleerd van de vergelijkende conjunctie *comme*.

Om de implicaties van deze scheiding tussen de vragende of uitroepende bijwoorden *combien?! / comment?* enerzijds en vergelijkend *comme* anderzijds beter te kunnen waarderen, hoeven we alleen maar de nauwe relatie tussen de bijwoorden *quanto* / *cuanto* en de uitdrukking van vergelijking te bekijken.

Deze solidariteit tussen *quanto* / *cuanto* en de vergelijking is zelfs versterkt in het Spaans, waar de correlatie *tanto... como* de oude correlatie *tanto ... quanto* heeft vervangen. In het Italiaans en het Portugees is het equivalent *tanto ... quanto* behouden. In het Spaans bestaat de oude correlatie, die teruggaat naar het Latijnse *tantum ... quantum*, nog steeds in de vaste uitdrukking *tanto cuanto* ‘zo veel mogelijk’. In het Oudfrans is de negatieve uitdrukking *ne tant ne quant* ‘zelfs niet een beetje’ een parallelle uitdrukking.

Het Frans was zelfs nog radicaler dan de Germaanse talen in de neiging om *combien* te isoleren van het correlatief *tant* van *quant*. In de Germaanse talen is de correlatie tussen ‘hoeveel’ en ‘zoveel’ in het Nederlands, *wieviel* en *soviel* in het Duits, *how much / many* en *so much / many* in het Engels, transparant. De Germaanse leenvertaling *combien* geeft dus het verlies weer van etymologische transparantie en van syntactische samenhang ten opzichte van de Romaanse talen. Maar dit bijna Germaanse bijwoord heeft niet het vermogen geërfd van de Germaanse talen om de correlatieve bijwoorden zoals ‘zoveel’ in het Nederlands, *soviel* in het Duits, *so much / so many* in het Engels, te verbinden. Zeker, *tant* of *autant* kunnen allebei worden beschouwd als correlatieve bijwoorden die overeenkomsten vertonen met de verschillende gebruikswijzen van *combien* als vraagwoord en in het bijzonder bij ‘vraag en antwoord’. Maar het mechanisme van de correlatie tussen *combien* en *tant / autant* ‘zoveel’ is niet zo transparant als het etymologisch gerelateerde koppel *quant / tant* in het Oud- en het Middelfrans. Dit verlies van transparantie is niet alleen het resultaat van de verbreking van het etymologisch verband. Het is ook het gevolg van het schrappen van het interne rijm dat vroeger een sterke cohesie verleende aan de woordgroep die bestond uit de van elkaar gescheiden elementen *quant* en het correlatief *tant*. Overigens, het bijwoord *aussi bien* dat op het eerste gezicht als het correlatief van *combien* zou kunnen doorgaan, wordt vaker verbonden met *comment*, zoals we kunnen zien in het volgende voorbeeld: *Comment s’est passé l’examen? – Aussi bien que la dernière fois* ‘Hoe was het tentamen? – Even goed als de vorige keer’.

De toenemende isolatie van *combien* – gescheiden van zijn etymologische correlatief *aussi bien* en gehecht aan de correlatief *tant / autant* – werd versterkt door de neiging van *comment* om zich te beperken tot een puur vragende functie. Terwijl in de meeste Romaanse talen de reflectie van *quomodo* zowel vraag, uitroep als vergelijking

kan uitdrukken (in een onderschikkend voegwoord), heeft het Frans een secundair onderscheid gecreëerd. Het heeft *comme* gereserveerd voor de uitroep en heeft tegelijkertijd *comment* geschapen om de vragende functie uit te drukken.

De distributie van de functies van het uitroepende bijwoord *comme* en het vragende bijwoord *comment* kent echter enkele uitzonderingen. Zo kan *comment* de uitroepende functie op zich nemen, in het bijzonder in een zin zonder werkwoord die de strekking van de vorige zin met nadruk hervat: *Et comment!* ‘En hoe!’. Overigens is de symmetrie tussen *comment* en *combien* ook duidelijk met betrekking tot de uitroepen zonder werkwoord. Men kan inderdaad de uitroepende uitdrukking *ô combien!* beschouwen als een parallel van *et comment!*, maar dan wel in een eleganter register. Misschien zijn de nevenschikkende voegwoorden *et* in *et comment!* en het vocatieve partikel *ô* in *ô combien!* wel allebei paretymologische herinterpretaties van de interjecties *eh!* en *oh!?*

Een ander geval van overlapping tussen het vragend gebruik van *comment* en het uitroepend gebruik komt voor in de informele taal: *comment (que) t’es fichu!* ‘Wat voor kleren heb je me nu toch aan!’. Dus de scheiding tussen het vragend bijwoord *comment* en het uitroepend bijwoord *combien* is tegenwoordig relatief geworden. In het hedendaagse Frans zijn *comme*, *comment* en *combien* nog deels verbonden. De distributie van de gebruikswijzen brengt aan het licht dat de uitroep als een gemeenschappelijk platform functioneert waar vraag en uitroep elkaar overlappen. De niet uitgebreide vorm *comme* kan inderdaad alleen uitroepend of vergelijkend zijn en neemt in het hedendaagse Frans nooit een vragende functie op zich, zoals *ut!* en *quam!* in het Klassiek Latijn. In *combien?!* worden de vragende en uitroepende functies samengevoegd, maar de functie is nooit vergelijkend. En *comment* kan alleen een vraag zijn. Maar door de zeldzame uitroepende gebruikswijzen (die steeds zeldzamer worden) wordt het uitroepend gebruik beschouwd als gemeenschappelijk voor *comme*, *comment* en *combien*. In deze distributie van functies bestaat de combinatie van de vragende en de vergelijkend functies, met uitsluiting van de uitroepende functie (zoals in het geval van *quemadmodum* in het Klassiek Latijn), niet in het hedendaagse Frans.

Om het ontstaan van de gebruikswijzen van het uitroepende *combien* in plaats van het Middelfranse uitroepende bijwoord *quant* beter te begrijpen, is het belangrijk om de coëxistentie van de vragende, de uitroepende en de vergelijkende functies van *comme*, *combien* en *comment* in een historisch perspectief te stellen. Zie onderstaand overzicht:

	Vraag	uitroep	vergelijking
Koinè	πως ;		ώς καθώς όπως
Klassiek Latijn	quī?	ut, quam	ut, quam (na bijv. naamwoorden of bijwoorden in de vergrotende trap)
	quomodo?	quomodo	quomodo
	quemadmodum?		quemadmodum
Romaanse talen	reflecties van quomodo?		reflecties van quomodo
	reflecties van quid?! (verward met de reflecties van quam!)		

Frans	—	comme!	comme
	comment?	comment! (in <i>et comment!</i> en in <i>comment [que] t'es fichu!</i>)	—
	Combien?!		

Deze tabel brengt aan het licht dat de koine en het Klassiek Latijn de afzonderlijke gebruiken van $\pi\acute{\omega}\varsigma$ op verschillende wijzen indelen, en dat geldt ook voor $\acute{\omega}\varsigma$ van *quī?* en *ut*, en van *quam*. Het contact tussen de koine, dat een strikte scheiding handhaaft tussen de vragende / uitroepende functies enerzijds en de vergelijking anderzijds, en het klassiek Latijn, dat een onderscheid maakt tussen de uitroepende / vergelijkende functies en de vragende functie, verklaart dat de blokkeringen die de samensmeltingen hebben verhinderd tussen vraag, exclamatie en vergelijking, konden worden overwonnen. Maar het contact van het Vulgair Latijn of het Laatlatijn met de koine heeft de grens verhoogd tussen de uitroepende / vergelijkende functies en de vragende functie. Dit verklaart het succes van *quomodo* dat erin is geslaagd de drie functies te cumuleren: de vragende, de uitroepende en de vergelijkende.

Conclusie

In het moderne Frans is de polyvalentie van *quomodo* enigszins verzacht. Alleen vanuit een etymologisch en diachronisch perspectief is het mogelijk de gemeenschappelijke eigenschappen van *comme*, *combien* en *comment* waar te nemen. Zolang de volgorde nasale klinker + nasale medeklinker werd getolereerd door het Franse fonetische systeem (dat wil zeggen tot het einde van de 16e eeuw), was het verband tussen *com* [kō^m], *comment* [kō^mmã] en *combien* [kō^mbje] nog transparant. Maar zodra de klinker [õ] van *comme* en *comment* zijn nasaliteit had verloren, kon er een scheiding gecreëerd worden tussen *combien* met zijn nasale [õ] en het koppel *comme* / *comment* met een orale klinker [o]. Het is waar dat we hierboven hebben opgemerkt dat *combien* en *comme* de neiging vertoonden om te convergeren op grond van hun etymologische verwantschap. We hebben tevens geconstateerd dat *combien* en *comment* symmetrische uitbreidingen zijn.

De fonetische erosie was echter zo sterk dat de groep die bestaat uit *comme* en *comment* duidelijk samenhangender is dan het symmetrische paar *comment* / *combien*. Bovendien kan de nauwe band van *comme* en *comment!* de recente neiging van *comment* verklaren om zich de uitroepende functie van *comme!* toe te eigenen. Wil dit dus zeggen dat het mooie systeem dat werd gevormd door de parallelle en complementaire ontwikkeling van *combien* en *comment* zich in een ontmantelingsproces bevindt in het moderne informele Frans?

Noten

1. Het contrast tussen de gebruikswijzen van de reflecties van *quantum* in de Romaanse talen behalve het Frans wordt duidelijk uitgedrukt in Rohlfs (1971: 299). Rohlfs had al in 1970 deze hypothese voorgesteld over de Germaanse herkomst van *combien*.
2. Zie Marchello-Nizia (1979: 171) over de uitroep in het Middelfrans.
3. Zie Sandfeld (1936: 77-78) en Hollerbach (1994: 250).

Bibliografie

- Ernout, A. & A. Meillet (1959). *Dictionnaire étymologique de la langue latine: histoire des mots*. 4ème éd., Paris: Klincksieck.
- Ernout, A. & F. Thomas (1953). *Syntaxe latine*. 2ème éd., Paris: Klincksieck.
- Gamillscheg, E. (1957). *Historische französische Syntax*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Hofmann, J.B. & A. Szantyr (1965). *Lateinische Syntax und Stylistik*. München: C.H. Beck.
- Hollerbach, W. (1994). *The Syntax of Contemporary French: A Pedagogical Handbook and Reference Grammar*. Lanham, MD-New York-London: University Press of America.
- Le Bidois, G. & R. (1967-1971). *Syntaxe du français moderne*. 2ème éd., Paris: A. et J. Picard.
- Marchello-Nizia, C. (1979). *Histoire de la langue française aux XIVe et XVe siècles*. Paris: Bordas.
- Prieto, P. & G. Rigau (2007). The Syntax Prosody Interface: Catalan interrogative sentences headed by 'que'. *Journal of Portuguese Linguistics, Vol 6, No 2*, 29-59.
- Riegel, M., J.C. Pellat & R. Rioul (1996). *Grammaire méthodique du français*. 2ème éd., Paris: Presses Universitaires de France.
- Rohlf, G. (1970). Französisch *combien*: ein Germanismus? *Travaux de linguistique et littérature*, 8, 1, 247-248.
- Rohlf, G. (1971). *Romanische Sprachgeographie: Geschichte und Grundlagen, Aspekte und Probleme mit dem Versuch eines Sprachatlas der romanischen Sprachen*. München: C.H. Beck.
- Sandfeld, K. (1936). *Syntaxe du français contemporain: II. Les propositions subordonnées*. Paris: Droz.
- Schwyzer, E. (1950). *Griechische Grammatik*. München: C.H. Beck.
- Soutet, M. (2008). La notion de micro-système: réflexion sur le fonctionnement sémantique et historique des morphèmes *combien*, *comme* et *comment*. *Communication de conclusion de la journée d'étude du groupe GRAMM (Paris IV – Sorbonne) (9 juin)*.

OVER ‘ER’ IN HET HEDENDAAGSE STANDAARDNEDERLANDS

MIEKE DANIELS-WATERMAN

האוניברסיטה העברית בירושלים

HEBREEUWSE UNIVERSITEIT VAN JERUZALEM

In this paper I discuss two aspects of the lexeme ‘er’: its apparently unavoidable omnipresence and its function with regard to the information structure of sentence patterns and/or text units wherein it appears. This tiny and very frequently occurring lexeme is so deeply embedded in the language that it seems to be inevitable. Here it is argued that the use of ‘er’ is not inevitable or a necessary evil one can’t get round. I assert that the use of the nonobligatory ‘er’ is a choice of the speaker and that its presence affects the informational value of sentence patterns and/or text units as well as the message being conveyed.¹

De complexe ‘er’ situatie

Hoewel ‘er’ qua omvang één van de meest bescheiden woorden van de Nederlandse taal is, blijkt het aantal linguïstische beschrijvingen van het woordje [...] omgekeerd evenredig met die bescheiden gestalte. (Grondelaers et al.: 2001)

Met deze woorden beginnen Grondelaers en medeauteurs de inleiding van hun artikel.

Volgens de meeste grammatica’s komen er verschillende soorten ‘er’ voor in het hedendaagse Standaardnederlands.² In de *E-ANS 1.2* wordt ‘er’ vanuit de traditionele woordsoortenclassificatie ondergebracht bij de bijwoorden.³ In paragraaf 8.6.1.2 onderscheidt men daar vier hoofdgebruikswijzen waarbij de volgende voorbeelden worden gegeven:

1. De locatieve gebruikswijze: ‘(Woont hij in Den Haag?) Hij woont **er** al jaren.’
2. De presentatieve gebruikswijze: ‘**Er** huilt een baby.’
3. De prepositionele gebruikswijze: ‘Dat ongeluk is al zo lang geleden gebeurd, ik denk **er** nooit meer aan.’
4. De kwantitatieve gebruikswijze: ‘(Heeft u ook rozen?) Ik heb **er** nog tien.’

In andere spraakkunsten en artikelen komen we vijf en meerdere hoofdcategorieën van ‘er’ tegen, met of zonder verdere subcategorisatie.⁴ De gebruikswijzen van kwantitatief ‘er’ en van locatief ‘er’ leveren doorgaans geen problemen op, wordt er geredeneerd. Het eerste ‘er’ treedt het meest op in de standaardtaal met een hoeveelheidsaanduiding en verwijst naar een contextuele of een situationele bekende telbare zelfstandigheid. Als in de tekstuele omgeving een expliciete of een impliciete plaatsaanduiding voorkomt, veroorzaakt het locatieve ‘er’ ook geen moeilijkheden.

Over het algemeen stelt men dat de verschillende soorten ‘er’ ook gecombineerd en ook in samenvallend kunnen voorkomen en dat er tussen locatief ‘er’ en presentatief ‘er’ overeenkomsten bestaan, namelijk: het zelfstandige gebruik en het feit dat ze semantisch gezien een situatiekader introduceren voor de predicatie. In deze gevallen

wordt voor locatief 'er' en presentatief 'er' samen ook wel de overkoepelende term situerend 'er' gebruikt.⁵ Hieruit blijkt dat het locatieve gebruik eigenlijk helemaal niet zo probleemloos is.

In de vakliteratuur krijgen echter het presentatieve 'er' en het prepositionele 'er' veel vaker dan de locatieve en de partitieve typen aanvullende en/of uitleggende benamingen. Al naar gelang de theoretische invalshoek van de onderzoekers (zie noot 4) vinden we onder de noemer van het presentatieve 'er' een uitgebreide lijst met onder andere de volgende termen: expletief, repletief, opvullend, voorlopig subject, existentieel, tempusdragend, plaatsonderwerp, getalsonderwerp, 'er' in vraagwoordvragen, niet-referentieel, referentieloos, niet-anaforsch, niet-anaforsch presentatief, introducerend, 'er' in passieve constructies, 'er' in pseudo-passieve of in onpersoonlijke zinnen/constructies, dummy subject, optioneel dummy element, dummy-adverbial, semantisch leeg suppletief pronomen, situerend, introducerend-lokaliserend, low situation deixis, bijwoordelijke bepaling. Hier moet nog een onderscheid worden gemaakt tussen het presentatieve 'er' op de eerste zinplaats en het presentatieve 'er' buiten de eerste positie, met een vooropgeplaatst adverbiaal adjunct. Onder de noemer van het prepositionele 'er' vinden we onder andere de volgende benamingen: pronominaal of voornaamwoordelijk, voorlopig voorzetselvoorwerp, prepositioneel clitic, niet-locatief. Al met al een ingewikkelde toestand.

Kan men wel van het woord 'er' spreken of hebben we hier te maken met meer woorden 'er' en met homoniemen? Bennis (1982: 1) stelt in zijn reactie op Kirsners *The Problem of Presentative Sentences in Modern Dutch*: 'De hypothese dat er sprake is van homonymie wordt aangehangen door de meeste Nederlandse grammatici.' Een andere vraag die ook vaak wordt gesteld is: tot welke woordsoort moet 'er' worden gerekend? Is het een bijwoord of is het een voornaamwoord? Sommige gebruikswijzen hebben een bijwoordelijk karakter, andere een voornaamwoordelijk.⁶ Al deze vragen zijn gegrond, want zoals we al zagen is het inderdaad zeer problematisch gebleken om 'er' binnen het traditionele woordsoortenkader te plaatsen.

Theoretische benadering en methode

Ik pas de structurele-functionele theorie toe binnen het kader van de tekstlinguïstiek.⁷ Deze aanpak verruimt de horizon van taalkundig onderzoek en nadert raakdisciplines zoals narratologie (verhaalanalyse) en literatuur. Deze specifieke benadering houdt zich niet bezig met prescriptief taalgebruik, dat wil zeggen met juist of onjuist taalgebruik of met het voorschrijven van taalregels. Integendeel, het betreft een descriptieve en synchronische analyse van concrete taalgegevens zoals die voorkomen in geattesteerde gesproken of geschreven teksten. Elke taaluiting (signifiant) – van fonologische elementen tot aan complexe syntactische constructies en zinspatronen – wordt gezien als een taalteken (signifié) dat wordt onderzocht naar zijn functie. Elk verschil in de uiting brengt niet alleen een verschil in functie met zich mee, maar ook een verschil in de informatiegeleding en in de communicatieve boodschap, zoals bijvoorbeeld in het minimale paar 'Jan hoort dat een buurman zingt' tegenover 'Jan hoort dat er een buurman zingt'.

Taalelementen worden beschouwd als componenten van een informatie-unit, gewoonlijk bestaande uit twee basisconstituenten:

1) het thema, het segment dat dient als uitgangs- en oriëntatiepunt met/zonder oude informatie of informatie bekend uit de co(n)text en het minste bijdraagt tot de communicatieontwikkeling in de tekst;

2) het rhema, dat nieuwe en meer prominente informatie brengt met betrekking tot het thema en dat het meeste bijdraagt aan de communicatieontwikkeling in de tekst.

Maar vaak en meestal is de informatiegeleding complexer (Daneš 1987; Firbas 1992). Elke tekst wordt gezien als een macrosyntactische eenheid die cohesief en coherent is opgebouwd door met elkaar verbonden tekstblokken (De Beaugrande 1982; Daneš 1989; Halliday-Hassan 1976, 1990; Harweg 1974; Weinrich 1977).⁸ De tekstblokken zijn weer onderverdeeld in diverse kleinere tekstuele componenten die pragmatisch werk verrichten met betrekking tot de interne informatiedistributie en -organisatie binnen de tekst (Daneš 1974a).⁹ De informatiestructuur van de verschillende tekstuele onderdelen, zoals constituenten, componenten, alinea's, episoden, secties en paragrafen – al naar gelang de tekstsoort (Habscheid 2011) alsook de informatiegeleding van thema en rhema en het markeren van focus, vallen onder de subtekstuele noemer (Palkova-Palek 1978).

Grammaticale en syntactische vraagstukken kunnen dan ook alleen binnen het kader van de tekst en vanuit het algehele tekstsysteem worden geanalyseerd en opgelost. De functie of waarde van subtekstuele constituenten wordt bepaald door zowel de locatie binnen de tekst als door de cotextuele omgeving, dat wil zeggen de relatie tot de andere tekstelementen binnen een tekstunit (Harweg 1974; Weinrich 1977; Hartmann 1979).

Bovendien onderstreept deze benadering het facultatieve voorkeursgebruik. Het is de taalgebruiker zelf die keuzes maakt om bepaalde taalelementen en constructies wel of niet te gebruiken. De gebruiker beslist tevens over de organisatie van de tekst in informatie-eenheden al naar gelang de mate en de rangorde waarin hij saillante en minder saillante informatie wil verstrekken en de manier waarop hij zijn boodschap wil inkleden (Daneš 1974; Luelsdorff 1994). De hiervoor aangewende strategieën verschillen van taal tot taal en worden dienovereenkomstig niet door universele maar door taalspecifieke grammaticale categorieën en constructies uitgedrukt (Grimes 1975; Hopper 1979; Reinhart 1984; Thompson 1987).

In dit artikel heb ik deze specifieke analyse in praktijk gebracht. Ik buig me in mijn onderzoek over de vraag of 'er' een voorkeursgebruik is ondanks het feit dat het zodanig verankerd is in de taal dat het lijkt alsof het niet te omzeilen is. Tevens onderzoek ik of 'er' (een) informatieve functie(s) op zich neemt binnen het zinspatroon en binnen de teksteenheid waarin het voorkomt.

De volgende aspecten vallen niet onder de scope van deze bijdrage:

a) de absoluut noodzakelijke en verplichte gebruiken van 'er', zoals onder andere bijvoorbeeld het obligatoire 'er' in werkwoordelijke constructies waar 'er' een integrale constituent is van een vaste uitdrukking zoals in 'eruitzien', en niet refereert aan iets concreets. (E-ANS: 8.6.4);

b) de diachronische ontwikkeling van 'er' tot de huidige status in het hedendaagse Standaardnederlands;

c) de belangrijke kwestie betreffende de hoge frequentie van 'er' bij moedertaalsprekers;

d) ten slotte stel ik me niet ten doel een comparatieve studie te maken van de bevindingen van 'er' in de verschillende teksttypen. Dat komt impliciet naar voren in de gevolgtrekkingen die kunnen worden gemaakt uit de analyse van 'er' in de afzonderlijke corpusteksten.

Het onderzoekscorpus

Het corpus waarop ik mijn onderzoek baseer, omvat het volgende materiaal:

Fictie:

- Jeugdliteratuur – korte verhalen van Toon Tellegen: *Bijna iedereen kon omvallen*, 2007 (TT).
- Literatuur voor volwassenen in romanvorm van Rik Launspach: *1953 – De Storm* –, 2009 (DS).

Non-fictie:

- Wetenschappelijke teksten over taalkundige onderwerpen in *Internationale Neerlandistiek* jaargang 48, nummer 2, mei 2010 (IN).
- Journalistieke teksten: online artikelen uit *NRC Handelsblad*, met name de categorie nieuwsberichtgeving, 2011 (NRC).
- Internettaal: onmiddellijke online reacties van het lezerspubliek op de nieuwsberichtgevingen. Dit kan volgens mij worden beschouwd als emotioneel taalgebruik, 2011 (LP).

Dit corpus is met opzet samengesteld uit een verzameling uiteenlopende teksten met de bedoeling een aprioristische aard van de gegevens zoveel mogelijk te vermijden. Dus geen zelfgemaakte voorbeelden om mijn argumentatie te bewijzen, maar analyse van de concrete gegevens zoals die voorkomen in het gevarieerde materiaal dat bestaat uit een verscheidenheid aan teksttypen. Toch is dit heterogene corpus homogeen in de zin dat het allemaal zeer recente teksten betreft, met name het hedendaagse Standaardnederlands over de periode van 2007 tot 2012.

Analyse van ‘er’

In dit artikel bespreek ik voorlopig vijf zinspatronen. In een volgende publicatie zal ik de resterende zinspatronen behandelen. Uit mijn onderzoek kwam naar voren dat ‘er’ in deze vijf zinspatronen is op te delen in twee hoofdtypen. In het ene type functioneert ‘er’ als een rhematiserend of focaliserend element met tekstorganisatorische en/of narratologische functies. Het lexem ‘er’ blijkt een element te zijn dat als oriëntatiepunt fungeert en de uiting in de tekstuele situatie verankert. Dit kan een locatieve, temporele of existentiële situatie zijn, of een combinatie hiervan.

In het andere type functioneert ‘er’ als een voorlopig en/of een herhalend rhema en is in deze hoedanigheid een *linker* die cohesie schept en één informatie-eenheid creëert. Het lexem ‘er’ is in dit type altijd onbeklemtoond en vaak clitisch.

Uit de zeer vele gegevens die ik inmiddels heb verzameld uit de afzonderlijke corpusteksten, analyseer ik hieronder een aantal ‘er’ manifestaties. Deze analyses dienen als representatieve voorbeelden voor mijn onderzoeks- en werkmethode. Onder de geanalyseerde voorbeelden heb ik steeds en alleen onder het eerste voorbeeld van de categorie in cursief en tussen haakjes toegevoegd:

- a) de ‘er-loze’ pendant – waar mogelijk –, waardoor een minimaal paar ontstaat;
- b) indien een ‘er-loze’ pendant niet mogelijk is, een ‘er-loze’ geparafraseerde alternatieve constructie. Deze parafrasen zijn eventuele mogelijke omschrijvingen in plaats van de ‘er’ constructies, uiteraard met verschil in betekenis, met verschil in de informatiegeleding en met verschil in de informatieve boodschap.

I. Rhematiserend of focaliserend ‘er’ met tekst-organisatorische en/of narratologische functies

‘Er’ in beginpositie

(1) Daarna probeerden de andere dieren de reiger te laten omvallen. Ze kietelden hem, maakten onverwachte geluiden vlak achter zijn oren [...] en gingen zo hard mogelijk op zijn tenen staan. Maar de reiger viel niet om. ‘**Er** zijn dagen’, mompelde de mol, die een gang onder de voet van de reiger groef, ‘dat alles instort. Wat je ook doet’. ‘Ja’, zei de mier. ‘Zulke dagen zijn **er**’. Toen de zon achter de horizon verdween, gingen de dieren naar huis. (TT, p. 6)¹⁰

(‘Je hebt dagen’, mompelde de mol, [...]. ‘Ja’, zei de mier. ‘Zulke dagen heb je’.)

De inhoud van dit verhaaltje van Toon Tellegen is als volgt: de reiger wil heel graag, net zoals andere dieren, kunnen omvallen. De andere dieren helpen hem daarbij, echter zonder resultaat.

In dit dialogische teksteem zien we twee manifestaties van ‘er’ gedistribueerd in twee zinspatronen: #Er+zijn+dagen# en #zulke+dagen+zijn+er#. ¹¹ Deze zinspatronen verschijnen in een dialoog die is ingeklemd tussen narratieve tekstgedeelten. De dialoog, bestaande uit de allocutie van de mol en de reactie van de mier, vormt een subtekstuele cohesieve unit. De cohesie wordt gerealiseerd door middel van herhaling van identieke taalelementen.

Ogenschijnlijk lijken het twee dezelfde uitingen met twee gelijksoortige ‘er’ verschijningen: ‘Er zijn dagen’ en ‘zulke dagen zijn er’. Maar we hebben te maken met twee totaal verschillende zinspatronen, met voor elk zinspatroon een afzonderlijke informatiestructuur en boodschap. Dit wordt heel duidelijk als we de taalelementen omzetten in algebraïsche formules: er = a; zijn = b; dagen = c; zulke = d. Voor het eerste zinspatroon krijgen we de formule: (a+b+c). Voor het tweede zinspatroon, de formule: (d+c+b+a).

Het eerste zinspatroon toont een ‘er’, dat de uiting verankert in de existentiële en temporele situatie. ‘Er’ in deze beginpositie is kataforisch, vooruitwijzend naar het meervoudige zelfstandige naamwoord ‘dagen’, dat door ‘er’ wordt geïntroduceerd als nieuwe rhematische informatie in de predicatieve constructie of nexus ‘er zijn dagen’. Bovendien dient ‘er’ hier ook om een nieuw dialogisch tekstgedeelte in te luiden en functioneert zodanig als een demarcatie tussen de twee textemische gedeelten: het narratieve teksteem en het dialogische teksteem.

Op narratologisch niveau scheidt ‘er’ hier tevens een anticiperende houding en verwachting bij de lezer/toehoorder: wat komt er nu na ‘er zijn’? De aandacht van de lezer/toehoorder wordt gescherpt.¹² Hier moet worden opgemerkt dat het geenszins een algemene, generieke en neutrale uitspraak over ‘dagen’ betreft. Het is een filosofische opmerking met een beperkend en selectief karakter, die de entiteit ‘dagen’ uit de tekst naar boven heft als gemarkeerde niet alledaagse tijdsaanduidingen uit een oneindige hoeveelheid dagen. Dit wordt door de toegevoegde informatie uit de bijzin ‘dat alles instort’ aangescherpt. De gebruikelijke leergangen zouden volgens hun theorieën dit ‘er’ dan ook kunnen rangschikken onder de noemer kwantitatief of partitief.

Het tweede zinspatroon toont een anaforisch ‘er’ in de eindpositie, terugwijzend naar de eerder genoemde en al bekende entiteit ‘dagen’. Het thematische karakter van ‘dagen’ wordt echter geneutraliseerd door de toevoeging van het aanwijzend

voornaamwoord ‘zulke’, waardoor de constituent ‘dagen’ wordt gefocaliseerd. Fonologisch heeft dit ‘er’ een sjwa-realisatie [ər] en is het een enclitisch element dat wordt ingeslikt en bijna niet te horen is. Het staat in oppositie tot het eerste ‘er’, gerealiseerd als [ér]. Tevens creëert ‘er’ in het tweede zinspatroon geen anticiperende houding. Integendeel, dit anaforische en enclitische ‘er’ sluit het sterk cohesieve dialogische tekstgedeelte af en functioneert als een slotsignaal.

Heel duidelijk is hier te zien dat initieel ‘er’ en finaal ‘er’ twee verschillende talige manifestaties zijn met aparte eigenschappen. Het onderscheid uit zich niet alleen op microsyntactisch niveau binnen de predicatieve constructies met de individuele informatiestructuren. Ook op macrosyntactisch niveau functioneren deze twee ‘er’ voorkomens niet hetzelfde en hebben ze verschillende tekstuele functies.

(2) Op een ochtend liep de mier door het bos. Wat is mijn hoofd toch zwaar, dacht hij. Hij moest tijdens het lopen zijn hoofd met zijn rechtersvoerpoot ondersteunen. Maar daardoor kon hij niet goed lopen. Onder de wilg bleef hij staan en zuchtte. **Er** lag daar een steen. Daar ging hij op zitten. Hij ondersteunde zijn hoofd met zijn beide voorpoten. Wat is het zwaar, dacht hij. [...]. Dat komt omdat ik alles weet. En dat weegt heel zwaar. (TT, p. 28)

(Onder de wilg bleef hij staan en zuchtte. Daar lag een steen. Hij ging op de steen/erop zitten).

Met deze tekst begint Tellegen dit verhaal. In het zinspatroon #er+lag+daar+een+steen# komen we een mooi voorbeeld van initieel ‘er’ tegen dat wordt voorafgegaan door een expliciete plaatsaanduiding ‘onder de wilg’. Maar het locatieve karakter van ‘er’ bestaat hier niet of nauwelijks, ondanks de voorafgaande plaatsaanduiding. Het element ‘daar’ neemt hier de locatieve functie op zich. ‘Er’ verankert de predicatie in de tekst.

Zo op het oog lijkt dit zinspatroon op het eerste uit het vorige voorbeeld. Maar er zijn duidelijke verschillen: allereerst de aanwezigheid van het element ‘daar’, ten tweede de combinatie onbepaald lidwoord en zelfstandig naamwoord ‘een steen’, en ten derde een werkwoord met een statisch karakter in plaats van het koppelwerkwoord ‘zijn’. Deze verschillen markeren niet alleen een onderscheid in de opmaak van het zinspatroon maar ook een onderscheid in het functionele en narratologisch gedrag. ‘Er’ dient hier als een presentatieplatform voor introductie van het rhematische lexem ‘steen’. Door middel van het gebruik van ‘er’ plus het toegevoegde bijwoord ‘daar’ schuift de auteur het gespecificeerde element ‘steen’ nog meer op naar de allerlaatste positie in de constructie. Daardoor creëert hij een narratieve spanning. In tegenstelling tot de twee vorige voorbeelden hebben we hier niet te maken met een inleiding van een nieuw tekstgedeelte of met een demarcatiesignaal. Het zinspatroon met ‘er’ is een onderdeel van een cohesieve narratieve eenheid en is een integrale component van een tekstunit die de eerste handeling vertegenwoordigt in de encenering van het plot van het verhaal: ‘Onder de wilg bleef hij staan en zuchtte’.

Men beweert dat taalhistorisch gezien ‘er’ in het moderne Nederlands een verzwakte vorm is van ‘daar’ en dat het verzwakte element ‘er’ in de loop der tijden en ontwikkelingsfasen andere en nieuwe functies op zich heeft genomen.¹³ Het verschil in de functies tussen het verzwakte ‘er’ en de plaatsbepaling ‘daar’ komt in dit voorbeeld wel heel mooi tot uiting.

Hieronder volgen enkele voorbeelden uit de non-fictie teksttypen van het onderzoekscorpus die ook kunnen worden ingedeeld onder de classificatie initieel ‘er’.

Voor het vaststellen van de exacte tekstuele organisatorische functies geldt voor onderstaande voorbeelden alsook voor alle verdere voorbeelden in alle volgende paragrafen in deze verhandeling het volgende: het is absoluut noodzakelijk elk voorbeeld apart in de co(n)text te onderzoeken. Ook het verwachtings- en/of spanningcreërend effect, in meer of mindere mate afhankelijk van het teksttype, waardoor de aandacht van de lezer/hoorder wordt geprikkeld en gescherpt, kan alleen worden geanalyseerd binnen de structuur van de desbetreffende tekst.

Het onderstreepte tekstgedeelte duidt de door 'er' gepresenteerde en gerhematiseerde elementen aan. In de voorbeelden heb ik alleen de rhematische kernelementen onderstreept binnen de grotere rhematische tekstgedeelten die ook bepalingen, prepositionele constructies en bijzinnen bevatten.

(3) **Er** is genoeg zwart geld op de Albert Cuyp om je marktkraam te betalen! (LP, juni 2011)

(4) **Er** ontbreken in dit bericht de juiste onkosten van zo'n standplaats op de markt. Gaat het om 50 euro per dag of misschien wel 85 euro. (LP, juni 2011)

(5) **Er** zijn twee soorten corpora die de vertaalwetenschap met name interesseren: parallelle en vergelijkbare corpora. (IN, p. 20)

(6) **Er** blijkt inderdaad een significant verschil te zijn tussen vertaald en origineel Engels [...] (IN, p.22)

(7) **Er** verschenen rimpels in het voorhoofd van de olifant en nog lang zaten zij zwijgend bij elkaar in het huis van de waterslak op de bodem van de rivier. (TT, p. 22)

(8) **Er** is een aantal sectoren: het leger, politie, justitie en dus ook het gevangeniswezen, die gaan over de veiligheid van de burgers en dus mogen die nooit in handen komen van bedrijven die economische belangen prioriteit geven. (NRC, 2011)

(9) **Er** is een Amsterdammer heengegaan. (NRC, 2011)

Onder deze paragraaf rangschik ik ook de zinspatronen die met een bijwoordelijke bepaling beginnen en 'er' verdrijven van de beginpositie, echter wel als een subpatroon van initieel 'er'. Zie voorbeelden (10) – (14):

(10) Zo verdwijnt **er** weer een echt Amsterdams plekje naar de Filistijnen. De Albert Cuyp is een Amsterdams multicultureel instituut. (LP, 2011)

(11) Door de Deltawerken en het afsluiten van de meren is **er** nauwelijks nog getijdenbeweging en is het koraal daar uitgestorven. Het gele of witte koraal kan ongeveer twintig centimeter groot worden. (NRC, 2011)

(12) Toen Gül in april naar Nederland kwam ontstond **er** heibel rondom uitspraken van Geert Wilders. De PVV-leider zei eerst dat de Turkse president niet welkom was. (NRC, 2012)

(13) Het was laat in de zomer. De bladeren verkleurden al en **er** hing een zoete geur van hars en dennennaalden in het bos. (TT, p. 12)

(14) Voortdurend was **er** lawaaï op de gang, gestamp en gekraak boven haar hoofd en was de badkamer bezet. (DS, p.353).

Men beweert doorgaans dat ‘er’ in beginpositie onbepaalde constituenten introduceert.¹⁴ In alle voorbeelden in deze bijdrage en zo ook in al de gegevens die ik tot nu toe heb verzameld, introduceert en presenteert ‘er’ juist zeer specifieke constituenten door middel van toevoeging van onder meer: bijvoeglijke naamwoorden, telwoorden, hoeveelheidsaanduiding, focuswoorden, opsommingen, negatie en bepalingen en combinaties hiervan, waardoor de zogenaamde onbepaalde constituenten worden omgezet in expliciet omschreven constituenten.

‘Er’ in passieve zinspatronen

(15) Het onderwerp van de gesprekken werd gevormd door de ervaringen van de geïnterviewden in Nederland en met de Nederlandse taal. Vragen die in de meeste interviews aan de orde kwamen waren de volgende: [...]. **Er werd bewust voor dit soort persoonlijke vragen gekozen** om het gebruik van modale partikels te stimuleren. (IN, p. 34)

(We hebben bewust voor dit soort persoonlijke vragen gekozen om het gebruik van modale partikels te stimuleren).

Dit voorbeeld komt uit een artikel van Van Balen, Caspers & Van der Wouden die een onderzoek beschrijven over het gebruik van modale partikels bij niet-moedertaalsprekers.

Jespersen stelt in zijn *Philosophy of Grammar* (1992) dat men bewust kiest voor de passieve constructie met de bedoeling ‘*the point of view*’ en ‘*the centre of interest*’ te verschuiven. Dit strookt met het feit dat we in de wetenschappelijke taal vaak passieve constructies tegenkomen wegens de voorkeur voor onpersoonlijk taalgebruik. Het accent ligt immers op de informatieoverdracht en niet op de wetenschappers die het onderzoek hebben uitgevoerd (Wilkinson 1992). In de thematische progressie van het tekstgebeuren (Daneš 1974a) neemt de passieve constructie dan ook een speciale plaats in en wordt beschouwd als een gemarkeerde informatie-eenheid in tegenstelling tot de ongemarkeerde thema-rhema tweedeling met vermelding van agens.

Het zinspatroon met ‘er’ en de mogelijke alternatieve parafrase in cursief, staan hier in paradigmatische oppositie tot elkaar. Het eerste is een passieve constructie met ‘er’ zonder persoonlijk agens die eventueel kan worden gesubstitueerd door de geparafraseerde cursieve actieve constructie zonder ‘er’ met een persoonlijk agens.

‘Er’ in passieve constructies heeft niet weinig benamingen gekregen. Men spreekt onder andere over een ‘onpersoonlijk passief’, een ‘onechte lijdende vorm/passief’, een ‘pseudo-passief’, een ‘pseudo-passief zonder onderwerp’, of een ‘pseudo-passief zonder grammaticaal onderwerp’.¹⁵ Mij gaat het niet zozeer om de benamingen als wel om de functie van ‘er’ in dit specifieke zinspatroon en om de functie van dit zinspatroon zelf binnen het tekstgebeuren. In voorbeeld (15) is geen participerende actor/agens aanwezig. Deze is buiten beeld en volgens Kirsner (1976a: 389; 1979: 177) hebben we hier een constructie met ‘high participant not in focus’.

Gebaseerd op mijn analyse van de informatiegeleding van het passieve zinspatroon #er werd... gekozen# beweer ik het volgende: door middel van het gebruik van passief 'er' wordt de handeling/gebeurtenis/actie/activiteit op de voorgrond geplaatst en niet de uitvoerder ervan. Of in de lijn van Kirsner: high activity/action/event/act in focus. Dit is het geval in bovenstaand voorbeeld (15). De auteurs (die alle drie moedertaalsprekers en taalkundigen zijn!) hebben, zoals Jespersen al stelde, bewust (en/of intuïtief) afgezien van zowel vermelding van een agens alsook van een ongemarkeerde beschrijving, anders hadden zij niet gekozen voor gebruik van het passieve 'er' patroon en hadden in plaats daarvan bijvoorbeeld de hierboven gecursiveerde alternatieve parafrase kunnen kiezen die een ongemarkeerde themarhema informatiegeleding heeft en een ongemarkeerde boodschap overbrengt.

Bovendien heeft dit specifieke passieve 'er' patroon een meerwaarde en functioneert tegelijkertijd op twee niveaus. Op niveau van het zinspatroon drukt het gedeelte #bewust voor dit soort persoonlijke vragen#, dat letterlijk wordt omarmd door de twee constituenten van de passieve constructie 'werd gekozen', de nieuwe en belangrijkste informatie uit en is rhematisch, terwijl 'er' het segment #werd ...gekozen# in de tekstuele situatie verankert. Op macrottekstueel niveau brengt het passieve zinspatroon #**er werd .....gekozen**# saillante informatie binnen het grotere informatieblok, – paragraaf 3.2 met als titel 'De interviews'. Het verschaft uitleg over de aard en de reden van de gerichte persoonlijke vragen die volgens de auteurs van essentieel belang zijn voor het uitvoeren van het onderzoek en waarop het onderzoek in feite berust. In de thematische progressie van het tekstgebeuren wordt via dit informatief gemarkeerde passieve 'er' patroon de aandacht gefocust op dit cruciale aspect van het onderzoek.

Hieronder nog enkele voorbeelden:

(16) De boktor zat in een stoel voor zijn raam en zuchtte. Hij was moe en wilde juist een uurtje gaan slapen, toen #**er op zijn deur werd geklopt**#. "Wie is daar?", vroeg hij. "Ik", zei een stem. "De krekel". De deur ging open, maar **er** kwam niets zichtbaars binnen. (TT, p. 10)

In bovenstaand voorbeeld komt de narratieve spanning en het creëren van afwachting van 'wat gaat er nou gebeuren' heel duidelijk naar voren.

(17) Hoewel ze besepte dat #**er op haar werd gewacht**# daar beneden, in die halve cirkel van kleine gebouwtjes, bleef ze nog even staan. (DS, p. 15)

(18) Iemand hoest, #**er wordt iets gefluisterd**#, je hoort het geluid van bewegende lichamen [...] er kraakt een stoel. (DS, p. 174)

(19) Duidelijk is, dat #**er sterk vanuit de traditionele bijwoordclassificatie wordt gedacht**# en dat van daaruit wordt geprobeerd de buitenbeentjes te categoriseren, zoals dat in wezen ook in de ANS gebeurt. (IN, p. 9)

(20) #**Er wordt dus met alle energie gelobbied**# voor strengere wetgeving en hogere straffen. (LP, 2011)

'Er' in narratieve vragende zinspatronen

Firbas (1976) analyseert het niet-dialogische vragende zinspatroon, met of zonder inleidend vragend voornaamwoord, als een strategie die wordt aangewend om de taaluiting een gemarkeerde communicatieve status te verlenen binnen de tekst, tevens een band creërend met het lezerspubliek en/of de toehoorders waarbij echter geen actieve reactie wordt terugverwacht. De taalgebruiker heeft de mogelijkheid om een vraagzin samen te stellen met 'er' of zonder 'er'. Kiest hij voor de vraagzin met 'er', dan wil hij de communicatieve boodschap op een bepaalde manier overbrengen. Zoals passief 'er' functioneert ook 'er' in vragende zinspatronen tegelijkertijd op twee niveaus, zowel op microsyntactisch als op macrotekstueel niveau. Echter, de narratieve vragende zinspatronen met 'er' komen in het uitgebreide onderzoekscorpus in veel mindere mate voor dan 'er' in beginpositie en 'er' in passieve zinspatronen. Het is opmerkelijk dat ik bijna geen voorbeelden ben tegengekomen met het vragend voornaamwoord 'wie', waaruit kan worden opgemaakt dat de taalgebruiker deze minder bezigt dan blijkt uit de behandeling ervan in de grammatica's en leergangen.

In onderstaande voorbeelden (21) – (28) zien we drie verschillende patronen:

a) nexus vraagzinnen met het koppelwerkwoord 'zijn' zonder vragend voornaamwoord, waar de gerhematiseerde elementen verschijnen na 'er', voorbeelden (21), (25) en (26);

b) x-vraagzinnen (Jespersen 1992) of pronominale vraagzinnen met de inleidende vragende voornaamwoorden 'wat' en 'wie', die voor 'er' verschijnen, voorbeelden (22), (23), (24), (27) en (28). De vraag is geconcentreerd op de inleidende vragende voornaamwoorden. Deze dragen de focus van de vraag en kunnen dientengevolge worden beschouwd als gemarkeerde en rhematische elementen (Jespersen 1984).¹⁶

c) een vraagzin beginnend met een finiete werkwoordsvorm, waar het rhematische element verschijnt na 'er', zoals in voorbeeld (27) 'En zouden **er** ook andere doosjes bestaan, voor treurige dagen?'

De rhematische elementen zijn onderlijnd. Het verdient vermelding dat in deze zinspatronen voor de overgrote meerderheid geen agens aanwezig is, waardoor de aandacht wordt toegespitst op de actie, handeling, gebeurtenis of activiteit. Waar wel een agens aanwezig is zoals in (21), wordt deze uitgedrukt door onder andere het persoonlijke voornaamwoord 'je' dat in het Nederlands is afgezwakt tot een onpersoonlijke algemene niet direct gerichte adressering.¹⁷ Net zoals bij 'er' in beginpositie verschijnt ook bij de vragende patronen met 'er' veel informatie in de cotext waardoor de rhematische elementen met een onbepaald lidwoord nauwkeuriger worden omschreven en nader worden gespecificeerd en dus beslist niet als onbepaalde constituenten kunnen worden beschouwd.

(21) Is **er** een kwestie in het nieuws die je graag in een bredere context geplaatst ziet? Tip dan de redactie via pagina drie. (NRC, 2011)

(*Wil je een kwestie in het nieuws (nieuwskwestie) graag in een bredere context geplaatst zien?)*

(22) Wat gebeurt **er** als Griekenland failliet gaat? (NRC, 2011)

(23) Wat zou **er** dan gebeuren als het over zes uur écht vloed werd? (DS, p. 123)

(24) Inderdaad, niet mekkeren. Je krijgt het bestuur dat je verdient door het foute stemgedrag. Wat gaat er nu trouwens wel goed met die bestuurders? (LP, 2011)

(25) Is er een verschil in moeilijkheid tussen modale partikels onderling? (IN, p. 32)

(26) Ook is nog niet uitgemaakt wat het beste beschrijvende kader is voor partikels. Moeten ze beschreven worden in puur pragmatische termen, of is er ook een semantische kern? (IN, p. 57)

(27) De eekhoorn bleef nog lang op de tak voor zijn deur zitten en dacht aan dat doosje. Hoe zou die avond daar nu in zitten? Zou hij niet verkreukelen of verbleken? [...] Zou hij niet kunnen vallen of breken, of weggrollen? Wat zou er trouwens nog meer in dat doosje zitten? Avonturen die de mier alleen had beleefd? Ochtenden in het gras aan de oever van de rivier, als de golven glinsterden? Brieven van verre dieren? [...] En zouden er ook andere doosjes bestaan, voor treurige dagen? (TT, p. 73)

(28) Wie was er geïnteresseerd in het verleden? Het ging om het hier en nu. (DS, p. 437)

II. ‘Er’ als voorloper of herhalend rhema

Voorzetselconstituent in de cotext

(29) “Nu ga ik erover nadenken hoe ik onhoorbaar kan lopen,” zei de egel. “Ik ritsel altijd zo.” (TT, p. 14)

(“Nu ga ik nadenken hoe (op welke manier) ik onhoorbaar kan lopen,” zei de egel).

(30) Hij bakte een taart die zo klein was dat hij zijn ogen er vlakbij moest houden om hem te zien. (TT, p. 116)

(31) Ze wijzen erop dat de beschrijving van partikels erbij wint wanneer die functioneel worden bestudeerd in de context waarin ze voorkomen. (IN, p.15-16)

(32) Diewer had er zeker geen bezwaar tegen als ze zo zoetjesaan weer eens aan de slag gingen? (DS, p. 36)

(33) “Als wij er niet in slagen de dijk dicht te krijgen, is dit hun laatste nacht.” (DS, p.178)

(34) Het is toch logisch dat dit zou gebeuren. Ze moeten alles kapot maken. Omdat het in de stadsdelen financieel heel slecht gaat proberen ze overal geld te halen ook al moeten ze over lijken gaan. Het is te gek voor woorden. Stoppen! Als de marktkooplui stoppen met die verhoging komen ze erop terug. (LP, 2011)

(35) De Guardia Civil heeft in het zuidoosten van Spanje drie Nederlanders opgepakt voor grootschalige hasj-smokkel. Zij worden ervan verdacht 1700 kilo hasj naar Nederland te hebben willen vervoeren. (NRC, 2011)

‘Er’ in voorbeelden (29) – (35) wordt in de *E-ANS 1.2* (8.6.4.) gecategoriseerd als ‘prepositioneel er’. Op grond van de door mij toegepaste analyse rangschik ik deze ‘er’ soort onder de noemer ‘voorlopig of herhalend rhema’. De analyse maakt duidelijk dat ‘er’ hier functioneert als een beknopt voorlopig rhema of als een beknopt herhalend rhema binnen de zinspatronen waarin het voorkomt. Voor het gemak van de lezer heb ik de rhematische elementen in bovenstaande voorbeelden onderstreept.

De analyse van voorbeeld (29) en de alternatieve gecursiveerde pendant zonder ‘er’ tonen verschillende informatiegeledingen. Het cursieve ‘er’-loze voorbeeld is opgebouwd uit twee informatie-eenheden, die volgens de klassieke ontleding een samengestelde zin vormen, bestaande uit een hoofdzin en een ondergeschikte bijzin. De bijzin wordt geïntroduceerd door het onderschikkend vragend voegwoord ‘hoe’. De samengestelde zinsdelen kunnen elk apart worden ontleed in een informatiegeleding van thematische en rhematische elementen. Zo ook de grotere matrix van de samengestelde zin. In voorbeeld (29) echter wordt door het gebruik van ‘er’ één informatie-eenheid gecreëerd. Het lexeme ‘er’ is een endoforische *linker* met cohesieve kracht en scheidt een interne samenhang binnen de informatie-eenheid door kataforisch te refereren naar de expliciet genoemde rhematische elementen binnen het patroon zelf. De informatie-eenheid kan worden opgedeeld in een tweedeling van thema en rhema, waarbij ‘er’ als een beknopt rhema fungeert dat naderhand wordt gespecificeerd door ‘hoe ik onhoorbaar kan lopen’. Deze tweedeling is uiteraard weer verder te ontleden in subgeledingen. ‘Er’ met een prepositie in de cotext kan een proclisis zijn en een constituent van de prepositionele samenstelling, zoals in voorbeelden (29), (31), (34) en (35). Wanneer de taalgebruiker additionele informatie toevoegt wordt de samenstelling gescheiden, voorbeelden (30), (32) en (33). In voorbeeld (34) zien we dat de endoforische *linker* ‘er’ als een beknopt herhalend rhema terugverwijst en refereert naar het eerder genoemde rhema. In voorbeeld (30) neemt ‘er’ als een herhalend rhema een middenpositie in tussen het rhema ‘taart’ en de terugverwijzing ‘hem’.

Hoeveelheidsaanduiding in de cotext

(36) Ik heb wederom verschillende leerboeken bekeken, waarvan ik er drie kort noem om vervolgens in paragraaf 2 wat uitvoeriger te kijken naar de methode *Help!* (IN, p. 42)

(Ik heb wederom verschillende leerboeken bekeken. Drie noem ik kort om [...])

(37) De uitvaartsector in België maakt zich grote zorgen over de daling van het aantal sterfgevallen. [...]. Tot en met september lieten dit jaar 74.326 Belgen het leven. In dezelfde periode vorig jaar waren dat er 76.291. ‘De afgelopen 10 jaar lag de sterfte nog nooit zo laag als in 2011’, aldus Dexters, die betrokken is bij Funebra, de beroepsvereniging van begrafenisondernemers in België. (NRC, 2011)

(38) Zou ik dan misschien niet de schildpad zijn? dacht de schildpad. Maar wie zou ik dan zijn...? Als ik nou eens denk: ik schuifel dus ik ben de schildpad... Hij

schuifelde wat heen en weer. Nee, dacht hij. Dat is niets. Er schuifelen **er** trouwens zoveel. (TT, p. 48)

(39) Het is inderdaad waar dat de standhouders voor 2,5 dagen betalen en **er** 3 kunnen staan. Op zich oneerlijke concurrentie dus, en dan te zwijgen over de kooplui die er een uitkering bij hebben. Op zich gewoon keihard straffen deze praktijken. (LP, 2011)

Bij ‘er’ in de huidige paragraaf is een interessant verschijnsel waar te nemen. Dit endoforische ‘er’ functioneert tegelijkertijd als een beknopt voorlopig rhema en als een beknopt herhalend rhema. Dat wil zeggen, het verwijst zowel terug naar een eerder genoemd expliciet rhema alsook vooruit naar een expliciet rhema dat naderhand in de tekst wordt genoemd, zoals in voorbeeld (36), waar ‘er’ refereert naar ‘verschillende leerboeken’ en naar het zelfstandig gebruikte hoofdtelwoord ‘drie’.¹⁸ Dit verschijnsel komt voor in alle voorbeelden met hoeveelheidsaanduidingen die ik heb verzameld uit het onderzoekscorpus. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de tweerichtingverwijzing naar de rhematische antecedenten een kenmerkende eigenschap is van dit specifieke type ‘er’. Men kan tevens beweren dat de cohesiegraad in deze zinspatronen en/of tekstgedeelten van een hoger gehalte is dan die in de zinspatronen met een voorzetselconstituent. Bovendien draagt de thema-rhema progressie geen eenvoudig lineair karakter zoals in het cursieve alternatieve voorbeeld tussen haakjes, maar is co-referentieel en in veel gevallen zelfs multireferentieel, zoals in voorbeeld (37).¹⁹ Met andere woorden het gebruik van dit ‘er’ beïnvloedt niet alleen de thematische structuur maar ook de thematische progressie in de zinspatronen waarin ‘er’ voorkomt.

Slotopmerkingen

Alhoewel het niet-verplichte ‘er’ onomzeilbaar lijkt, komt uit deze bijdrage naar voren dat we hier wel degelijk te maken hebben met een keuze van de taalgebruiker die zelf bepaalt op welke wijze hij de uiting wil formuleren. Uit de descriptieve-synchronische analyse van de concrete gegevens in het corpusmateriaal blijkt dat het lexem ‘er’ de informatiedeling van zinspatronen, dat wil zeggen de thematische structuur alsook de communicatieve boodschap, beïnvloedt. Ik heb aangetoond dat de taalgebruiker zijn boodschap ook door middel van een uiting zonder ‘er’ kan overbrengen. Dus wanneer hij een uiting met ‘er’ prefereert, kiest hij daarbij voor de specifieke informatieve boodschap die wordt gegenereerd door aanwezigheid van dit lexem. Ik heb verder aangetoond dat de vijf geanalyseerde zinspatronen zijn op te delen in twee categorieën. In de ene categorie is er sprake van een rhematiserend of focaliserend ‘er’ met tekstorganisatorische en/of narratologische functies. Het lexem ‘er’ verricht in dat geval werk op twee niveaus: zowel op microsyntactisch niveau als op het niveau van de macrotekstuele structuur. In de tweede categorie is ‘er’ een beknopt voorlopig en/of herhalend rhema. Het lexem ‘er’ functioneert dan als een endoforische *linker* met cohesieve kracht waardoor een sterke samenhang wordt gecreëerd binnen de informatie-eenheid. Uiteraard moet de vraag worden gesteld waarom het gebruik van ‘er’ in het hedendaagse Standaardnederlands zo diep is ingeworteld. Deze belangrijke en boeiende kwestie met betrekking tot de hoge frequentie en het veelvuldige gebruik van ‘er’ valt echter niet binnen de opzet van deze verhandeling maar is zeer zeker een monografisch onderzoek waard.

Noten

1. Met de term *speaker* wordt de taalgebruiker in het algemeen bedoeld. De taalgebruiker bepaalt zelf op welke wijze de talige boodschap wordt geformuleerd.
2. Nederlands in deze bijdrage wil zeggen het Nederlands Nederlands in tegenstelling tot het Belgisch Nederlands. Ik laat regionale variaties en gebruikswijzen buiten beschouwing.
3. Er bestaat een tendens het 'bijwoord' als een soort prullenmand te beschouwen waarin allerlei elementen kunnen worden gestopt die geen duidelijke categorische afbakening hebben.
4. Voor de verschillende gebruikswijzen van 'er' en de verscheidenheid aan theoretische benaderingen, zie onder anderen: Barbier 1993; Bech 1952; Bennis 1977, 1982; Blom 1976, 1992; Grondelaers 2009; Grondelaers et al., 2001, 2002, 2007, 2008; Janssen 1977; Jordens 1974; Kirsner 1976a, 1976b, 1979; Klooster 1992; Leys 1979; Model 1991; Paardekooper 1986; Schermer-Vermeer 1985, 1987, 1988; De Schutter 1974, 1989, 1992; Swiggers 1987; Van den Toorn 1959; Vandeweghe 2004; Van de Visser 2002; Van der Wouden 1995, 2009. Deze lijst is niet exhaustief.
5. Deze tekst tussen noot 4 en noot 5 is afkomstig uit de *E-ANS*, paragraaf 8.6.3.1.
6. Zie onder andere het werk van Bech (1952): *Über das niederländische Adverbialpronomen er*.
7. Voor verdere uitleg over deze specifieke aanpak en werkmethode van de 'Jerusalem School of Linguistics' zie Swiggers (2005) in: *Haim B. Rosen. Bio-Bibliographical Sketch* en het artikel van Shisha-Halevy (2006): *H.J. Polotsky Structuralist*.
8. Fleischman (1990) geeft een goed en duidelijk overzicht over dit topic. Elk type tekst, gesproken of geschreven, elk genre en elk register is valide en geldig voor taalkundig onderzoek.
9. Zie ook de introductie van Luelsdorff en het artikel van Hajičová in *The Prague School of Structural and Functional Linguistics*, 1994.
10. In de voorbeelden heb ik alle 'er' verschijningen vet afgedrukt.
11. Een textem is een subtekstuele component met een eigen grammaticaal systeem. Bijvoorbeeld narratieve en dialogische tekstgedeelten zijn basistextemen die weer kunnen worden onderverdeeld in verfijningen. Zie voor verdere uitleg hierover, Shisha-Halevy 1998; een zinspatroon is een syntactische constructie met een vaste rangschikking en opeenvolging van taalelementen (Shisha-Halevy 1995).
12. Ik was zeer blij verrast toen ik tijdens een privébezoek aan Amsterdam in december 2011 de bibliotheek van de UvA bezocht en daar de term '*expectancy monitor*' tegenkwam in de artikelen van Grondelaers en van Van der Wouden over de woordvolgorde in presentatieve zinnen met 'er', in het tijdschrift *Nederlandse Taalkunde* 2009. Deze artikelen zijn niet online beschikbaar en ik was dan ook niet op de hoogte hiervan toen ik in begin november 2011 in mijn lezing over 'er' aan de Hebreeuwse Universiteit tot een gelijksoortige conclusie was gekomen, echter vanuit een andere invalshoek.
13. *E-ANS* 8.6.1.1.: 'Taalhistorisch gezien zijn in het moderne Nederlandse *er* twee woorden samengevallen: een verzwakte vorm van 'daar' (in sommige gevallen is *er* dan ook door *daar* te vervangen) en een woord dat teruggaat op een genitiefvorm van een persoonlijk voornaamwoord.'
14. Zie onderzoekers in noot vier.
15. Voor uitgebreide uitleg over deze passieve constructies zie onder andere het artikel van Duinhoven (1988): Passief en zinsfasering in *Forum der letteren*, alsook Kirsner 1976a, 1976b en 1979.
16. In een volgend artikel zal ik over deze specifieke zinspatronen verder uitweiden en het minimale paar met of zonder 'er' analyseren, zoals bijvoorbeeld 'Wie was 'er' geïnteresseerd in het verleden?'(28) dat in oppositie staat tot 'Wie was geïnteresseerd in het verleden?'.
17. Zo ook andere algemene onbepaalde voornaamwoorden. In de vele voorbeelden van dit zinspatroon die ik heb verzameld komt zelden een agens voor.
18. Zowel het eerder genoemde rhema als het rhema dat naderhand in de tekst wordt genoemd heb ik in de voorbeelden onderstreept.
19. De begrippen thema, rhema en thematische progressie/thema-rhema-progressie zijn bedacht door de School van Praag binnen de theorie van het Functioneel zinsperspectief (FSP). Zie voor uitleg van terminologie en begrippen o.a. Firbas 1992 en Luelsdorff 1994.

Bibliografie

- Barbier, I. (1993). On the syntax of Dutch 'er'. In R. L. Lippi-Green & J. C. Salmons (eds.). *Germanic Linguistics: Synchronic and Diachronic*. Philadelphia: Benjamins, pp. 65-84.
- Beaugrande, R. de (1982). The Story of Grammars and the Grammar of Stories. *Journal of Pragmatics*, 6, 382-422.

- Bech, G. (1952). *Über das Niederländische Adverbialpronomen 'er'*. Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague, 8. Copenhague: Nordisk sprog-og kulturforlag.
- Bennis, H. (1977). Het kwantitatieve *er* in komparatief konstrukties. *Spektator*, 6-7/8, 384-387.
- Bennis, H. (1982). Robert S. Kirsner. The Problem of Presentative Sentences in Modern Dutch. *Glott*, 1, 1-9.
- Blom, A. (1977). Het kwantitatieve *er*. *Spektator*, 6-7/8, 387-395.
- Blom, A. (1992). Het woordje *er* in het tweede-taalonderwijs. In Th. Hermans, Th.A.J.M. Janssen & P.G.M. de Kleijn (reds.). *Colloquium Neerlandicum 11 (1991)*. Woubrugge: IVN, pp. 67-77.
- Coppen, P.A., W. Haeseryn & F. de Vriend (2007). *De Elektronische ANS (E-ANS)*, versie 1.2. Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Cornelis, L. (1995). Problemen met het passief. *De Nieuwe Taalgids* 88, 124-136.
- Daneš, F. (1974). Functional Sentence Perspective and the Organization of the Text. *Papers on Functional Sentence Perspective*. Prague: Academia, pp. 106-128.
- Daneš, F. (1987). On Prague School Functionalism in Linguistics. In R. Dirven & V. Fried (eds.). *Functionalism in Linguistics*. Amsterdam: Benjamins, pp. 3-38.
- Daneš, F. (1989). Functional Sentence Perspective and Text Connectedness. In M. Conte, J. Petöfi & E. Sözer (eds.). *Text and Discourse Connectedness. Proceedings of the Conference on Connexity and Coherence, 1984*. Amsterdam: Benjamins, pp. 23-33.
- Duinhoven, A.M. (1988). Passief en zinsfasering. *Forum der Letteren*, 29/1, 268-287.
- Firbas, J. (1976). A Study in the functional Sentence Perspective of the English and the Slavonic Interrogative Sentence. *Brno Studies in English* 12, 9-57.
- Firbas, J. (1992). *Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fleischman, S. (1990). *Tense and Narrativity. From Medieval Performance to Modern Fiction*. Austin: University of Texas Press.
- Grimes, J. (1975). *The Thread of Discourse*. The Hague: Mouton Publishers.
- Grondelaers, S. (2009a). Woordvolgorde in presentatieve zinnen en de theoretische basis van multifactoriële grammatica. *Nederlandse Taalkunde* 14/3, 282-299.
- Grondelaers, S. (2009b). Presenteren, signaleren, of decontextualiseren? *Er*-initiële zinnen doen het allemaal. *Nederlandse Taalkunde* 14/3, 307-312.
- Grondelaers, S. & M. Brysbaert (1996). De distributie van het presentatieve *er* buiten de eerste zinsplaats. *Nederlandse Taalkunde*, 1/4, 280-305.
- Grondelaers, S., D. Speelman & A. Carbonez (2001). *Regionale variatie in de postverbale distributie van presentatief er*. Publicatiedatum 14 juni 2001, artikelnummer 01.04, geraadpleegd oktober 2011 op www.neerlandistiek.nl.
- Grondelaers, S., M. Brysbaert, D. Speelman & D. Geeraerts (2002). 'Er' als accessibility marker: on- en offline evidentie voor een procedurele interpretatie van presentatieve zinnen. *Gramma/TTT*, 9, 1-22.
- Grondelaers, S. & D. Speelman (2007). A Variationist Account of Constituent Ordering in Presentative Sentences in Belgian Dutch. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 3/2, 161-193.
- Grondelaers, S., D. Speelman & D. Geeraerts (2008). National Variation in the Use of *er* "There". Regional and Diachronic Constraints on Cognitive Explanations. In *Cognitive Sociolinguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter, pp. 153-204.
- Grüttemeier, R. et al. (red.) (2010). *Internationale Neerlandistiek*, 48/2. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Habscheid, S. (Hrsg.) (2011). *Textsorten, Handlungsmuster, Oberflächen. Linguistische Typologien der Kommunikation*. Berlin: De Gruyter, pp. 33-47
- Hajičová, E. (1994). Topic/Focus and Related Research. In *The Prague School of Structural and Functional Linguistics*. Amsterdam: Benjamins, pp. 245-275.
- Halliday, M. & R. Hasan (1976). *Cohesion in English*. London: Longman.
- Halliday, M. & R. Hasan (1990). *Language, Context, and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Hartmann, P. (1979). Text und Satz. In J. Petöfi (ed.), *Text versus Sentence: Basic Questions in Text Linguistics*. Hamburg: Buske.
- Harweg, R. (1974). *Pronomina und Tekstkonstitution*. München: W. Fink.
- Hopper, P. (1979). Aspect and Foregrounding in Discourse. In T. Givon (ed.), *Discourse and Syntax*. New York: Academia Press, pp. 213-244.
- Janssen, Th.A.J.M. (1977). Het vragend voornaamwoord ‘wie’ en het existentiële ‘er’. *Tabu*, 7, 41-45.
- Jespersen, O. (1984). *Analytic Syntax*. (Reprint from 1937). Chicago: Chicago University Press.
- Jespersen, O. (1992). *The Philosophy of Grammar*. (First published in 1924, London: Allen & Unwin). Chicago: Chicago University Press.
- Jordens, P. (1974). Das Deutsche *es* und die Niederländischen Entsprechungen *er/het*. Eine kontrastive Analyse. In H. Pörnbacher (ed.), *Festgabe des Deutschen Instituts der Universität Nijmegen, Paul B. Wessel zum 65. geburtstag*. Nijmegen: Dekker & Van de Vegt, pp. 157-189.
- Kirsner, R. (1976a). On the Subjectless “Pseudo-Passive” in Standard Dutch and the Semantics of Background Agents. In Ch. N. Li (ed.), *Subject and Topic*. New York: Academic Press, pp. 385-415.
- Kirsner, R. (1976b). De ‘onechte lijdende vorm’. *Spektator*, 6/1, 1-18.
- Kirsner, R. (1979). *The Problem of Presentative Sentences in Modern Dutch*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company. North-Holland Linguistic Series 43.
- Klooster, W. (1992). Over *er*. In H. Bennis & J.W. de Vries (red.), *De binnenbouw van het Nederlands*. Dordrecht: ICG Publications, pp. 191-207.
- Launspach, R. (2009). *1953 – De Storm*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Leys, O. (1979). De bepaling van het voornaamwoordelijk bijwoord en de systematisering van het ndl. *er*. *De Nieuwe Taalgids*, 72, 240-246.
- Luelsdorff, Ph. (1994). *The Prague School of Structural and Functional Linguistics*. Amsterdam: Benjamins.
- Model, J. (1991). *Grammatische Analyse: Syntactische verschijnselen in het Nederlands en het Engels*. Dordrecht: ICG Publications.
- NRC Handelsblad nrc.nl*. Het online krantenoverzicht. Rubriek nieuws en bijbehorende online reacties van lezers op de nieuwsrubrieken. Geraadpleegd april – december 2011, januari – juni 2012 op www.kranten.com.
- Paardekooper, P. (1986) *Beknopte ABN-syntaxis*. Eindhoven: Uitgave in eigen beheer.
- Palkova, B. & B. Palek (1978). Functional Sentence Perspective and Textlinguistics. In W. Dressler (ed.), *Current Trends in Textlinguistics*, Berlin: W. de Gruyter, pp. 212-227.
- Reinhart, T. (1984). Principles of Gestalt Perception in the Temporal Organization of Narrative Texts. *Linguistics*, 22, 779-809.
- Rosén, H. (2005). The Jerusalem School of Linguistics and the Prague School. In P. Swiggers (ed.), *Haaim B. Rosén. A Bio-biographical Sketch*. Leuven: Centre International de Dialectologie Générale, pp. 33-61.

- Schermer-Vermeer, E. (1985). De onthullende status van *er* in de generatieve grammatica. *Spektator*, 15/2, 65-84.
- Schermer-Vermeer, E. (1987). ER in de ANS. *Forum der Letteren*, 28/4, 120-125.
- Schermer-Vermeer, E. (1988). Het partitieve *er*. *Nederlands van Nu*, 36, 5-8.
- Schutter, G. de (1974). *De Nederlandse zin. Poging tot beschrijving van zijn structuur*. Brugge: De Tempel.
- Schutter, G. de (1989). Presentatieve constructies in het Nederlands. Honderd jaar Enquête Willems. *Taal en Tongval, Themanummer 2*, 83-94.
- Schutter, G. de (1992). Partitief of kwantitatief *er*, of over de verklaring van syntactische variatie. *Taal en Tongval*, 44, 15-26.
- Shisha-Halevy, A. (1995). Structural Sketches of Middle Welsh Syntax (I): The Converter Systems. *Studia Celtica*, 29, 127-223.
- Shisha-Halevy, A. (1998). *Structural Studies in Modern Welsh Syntax*, (1998). Münster: Nodus Publikationen.
- Shisha-Halevy, A. (2006). H. J. Polotsky Structuralist. *Lingua Aegyptia*, 14, 7-14.
- Swiggers, P. & K. van den Eynde (1987). Over ER. *Forum der Letteren*, 28/4, 129-132.
- Swiggers, P. (2005). *Haaim B. Rosén. A Bio-biographical Sketch*. Leuven: Centre International de Dialectologie Générale, pp. 5-17.
- Tellegen, T. (2007). *Bijna iedereen kon omvallen*. De Volkskrant: Stichting schatkist van de jeugdliteratuur.
- Thompson, S. (1987). 'Subordination' and Narrative Event Structure. In R. S. Tomlin (ed.). *Coherence and Grounding*, Amsterdam: Benjamins, pp. 435-454.
- Toorn, M. van den (1959). De herkomst van het enklitisch pronomen *ie*, resp. *die/tie*. *De Nieuwe Taalgids*, 52, 85-90.
- Vandeweghe, W. (2004). Presentatief ER en de definitie van 'subject'. In J. de Caluwe, G. de Schutter, M. Devos & J. van Keymeulen (reds.) *Taeldeman, man van taal, schatbewaarder van de taal. Liber amicorum J. Taeldeman*. Gent: Academia Press, pp. 1019-1027.
- Visser, M. van de (2002). On *er*. Distribution of multiple R-words in Dutch sentences. *Linguistics in the Netherlands*, 175-185.
- Weinrich, H. (1977). *Tempus: Besprochene und Erzählte Welt*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Wilkinson, A. (1992). Jargon and the Passive Voice: Prescriptions and Proscriptions for Scientific Writing. *Journal of Technical Writing and Communication*, 22/3, 319-325.
- Wouden, T., van der (1995). Het partitieve *er*. *Tabu*, 25/4, 205-208.
- Wouden, T., van der (2009). Er staat op de laatste plaats van het middenveld een onbepaalde zelfstandignaamwoordgroep. *Nederlandse Taalkunde*, 14/3, 300-306.

A STRUCTURAL ANALYSIS OF THE PARTICLE 'HOOR'

ORIT ESHEL

האוניברסיטה העברית בירושלים

HEBREEUWSE UNIVERSITEIT VAN JERUZALEM

This article presents a number of patterns in which the discourse particle 'hoor' appears and briefly discusses their functions. Applying structural analysis, I suggest that 'hoor' appears after rhemes, marking them as focused. Different text-types and different positions of the pattern within the text make for different functions of the pattern.

Introduction

A few years ago, while studying for a master's degree in linguistics, I arrived in Amsterdam for a one year's student exchange programme. I managed to find my way with the Dutch language within a relatively short time but I quickly realized that in order to understand spoken language, there is one more elusive thing one has to learn – all the little words thrown in abundance before, within and after utterances. Being a student of structural linguistics, I had at my disposal research tools which I wished to apply in order to understand what these small words mean, where they appear and how they affect the utterances around them.

In the procedure of structural analysis, the corpus – the body of texts chosen, as homogenously as possible – is first of all scanned for the specific elements under investigation. All examples are taken into consideration. They are then examined in terms of two relationships: a) the syntagmatic axis, the immediate environment of the element; b) the paradigmatic axis or commutation – whether other elements can appear in the same slot, and if so, which ones? In the case of the particle *hoor*, that means ascertaining the exact slot of the particle within a pattern. If the particle *hoor* appears in dialogue, then we check in what part of the dialogue. Does it appear in the allocutive part or does it appear in the responsive/reactive part? In a similar manner, if the particle *hoor* appears in a narrative text, we must pay attention to its position. We also check whether other elements, such as *zeg* and *hè*, appear in the same slot as *hoor*. The analysis is done through examining minimal pairs: at least two examples having one or a minimal difference. This examination allows us to determine the syntagmatic and paradigmatic axis. Then we can establish patterns in which the element *hoor* appears and specify which slots appear in the pattern and in what order, if pertinent.¹ We also specify the possible content of each slot (that is, what elements are in commutation). After having determined the consistent environments and commutations and the patterns, we begin to investigate the value (the function) of the element, here the particle *hoor*. According to the structural method as applied at the Jerusalem School of Linguistics, language elements are components of information structure.² Therefore I will not use terms such as grammatical subject and predicate, but prefer the term 'information unit' instead. The information unit usually consists of two components: 1) the theme, that is the old or known information by co(n)text;³ 2) the rheme, which gives the newer, heavier or more prominent information. The relationship between the theme and the rheme is called nexus.⁴ This term also indicates a clause, an information unit

consisting of theme and rheme and will also be used as such in the present article.⁵ These terms help in defining the slots in the patterns which I will present below.

The corpus for my investigation of the particle *hoor* consists of the following sources:

- a) real life evidence;
- b) literary fiction: Arnon Grunberg's *Blauwe maandagen* [BM], Kluun's *Komt een vrouw bij de dokter* [K];
- c) journalistic writing, especially the following interviews: an interview with the author Jan Wolkers by M. Coenen and an interview with the author Harry Mulisch by B. Haveman [LL];
- d) blogs (entries and comments): Charlotte's Web [C], Majestic Moose [MM].

Previous discussion

Words like *hoor* and for example also *zeg*, *hè*, and *toch*, are usually referred to as discourse markers or discourse particles.⁶

- Kirsner & Deen (1990: 2) claim that *hoor* appears in dialogue and always follows an utterance. This utterance can be a single word up to a full sentence and is followed by a pause. The authors discuss the core semantics of *hoor* along with its pragmatic effects (Kirsner & Deen 1990: 8).⁷
- According to Kirsner & Van Heuven (1996:134):

[Both] *hoor* [and *hè*] claim that there is some personal relationship between speaker and hearer and both instruct the hearer to pay particular attention to the material immediately prior to the particle.

- Buitenhuis (1993) adds a few more functions of *hoor*: urging, correction, reassurance, warning and simple emphasis through interaction with hearer.⁸
- The *E-ANS* (version 1.2, paragraph 11.3.3) treats *hoor* along with *zeg* as an interjection that always appears after the sentence, although it does allow an extension – it is not specified what kind of extension or information appears after *hoor*. These interjections are used in informal conversations of an intimate and confidential nature. It is specified that *hoor* is a meaningful but unnecessary emotional interjection which has an amplifying value, softening imperatives, giving a nuance of confidentiality and intimacy.⁹ Furthermore the *E-ANS* asserts that the use of these interjections is subtle and depends on the intonation.

Previous research was thus conducted in the field of discourse analysis and focused on semantics and pragmatics as well as on intonation patterns. The present study adds to this foundation by providing consistent patterns in which *hoor* participates. Moreover, it treats *hoor* as a particle taking part in the narrative.

Patterns

In what follows I shall give a list of patterns wherein *hoor* appears.¹⁰ For each pattern, I shall state the environment where it is found, i.e. text-type and position in the text, and

the contents of the theme and rheme slots. I shall briefly discuss the function of the pattern and give one or two examples for each pattern.

{theme + rheme + hoor} pattern

In this pattern, *hoor* is preceded by a nexus, in which a theme is followed by a rheme. Almost any nexus can appear here (verbal, adverbial, nominal). Function wise, this is a pattern where a nexus is focused by *hoor*. Due to the nature of Dutch, very often the nexus will be verbal (i.e. the rheme is a verb) but it is not necessarily so.

In example (1), taken from a blog featuring photography, the rheme is adverbial, but one can also argue for an adjectival rheme here.

(1) (MM, 1.9.2005) [Title: *Huis te koop* 'house for sale' and a picture]

Comment of a blog reader on the picture: Bootje voor de deur, lekker **hoor**. En het verkeer moet wel afremmen, dus weinig geluidsoverlast van te hard rijdende auto's.

(A boat in front of the door – nice *hoor*. And the traffic must slow down, so [only] a little noise pollution from cars driving too fast.)

Three distinct functions can be noted for the three patterns presented in this section, according to where *hoor* appears in different positions in the dialogue or in a monologic part of a dialogue. Example (2) shows this pattern in initiation of a dialogue. It puts forward the subject of the discussion, most often previously known to the speaker. This pattern appears in the allocutive part of the dialogue, i.e. where the speaker addresses the hearer, and also opens the dialogue. It is therefore, defined as dialogue initial. Examples such as (3) appear, according to my findings, in the middle of answers, always in the responsive/reactive part of the dialogue, and are therefore defined as being in the middle position. Example (4) shows the pattern in a final position of a chunk of conversation or an answer, wrapping up the dialogue, or the current part of it, focusing speaker's 'bottom line'.

Dialogue opening: allocutive part of the dialogue

In this position, the theme is a pronoun and the rheme is verbal or adverbial. I have not found examples of negated nexus in this position, but I do not rule out negation being possible in this position.

This pattern occurs in the opening of dialogue. It initiates or reinitiates the conversation by immediately focusing the attention of the hearer to the topic the speaker brings up, without any need for further explanations. In other words, *hoor* marks the nexus 'Hij is eruit' as a topic (topicalization). This is also seen by the fact that the theme is mostly (or maybe always) an anaphoric pronoun, known from the previous co(n)text. After *hoor*, explanation or expansion of that topic may appear. i.e. another nexus, providing further information.

(2) (Blog, C, 22.4.2005)

Vanmorgen om halfzeven ging de telefoon.

'Hij is eruit, **hoor!**' sprak vriendin C. opgewekt.

'Hoe ging het?' vroeg ik slaperig.

(This morning, at half past six, the phone rang.

'He's got out, *hoor!*' said friend C., excited.

'How did it go?' I asked sleepy.)

Reactive/responsive part of the dialogue

I have found this pattern in interviewee's responses in journalistic interviews. The interviewee stresses information, as opposed to what might have been indicated by his previous statement. Thus the theme is a first person pronoun, and the rheme is verbal or adverbial. I have found affirmative as well as negated nexus in the examples. *Hoor* functions here as focusing its preceding nexus, often combining with *maar #maar* nexus *hoor#* which adds to the contrastive meaning.

(3) (journalistic interview with author Harry Mulisch, LL: 37)

Maar je denkt weleens: God, dat kan mij ook overkomen [Nobel prize]. Waarom niet? Ik ben er niet zo gefixeerd op **hoor**. Want het legioen mensen dat hem niet heeft gekregen is zeer repectabel.

(But sometimes you think: God, that can also happen to me [winning a Nobel prize]. Why not? I am not so fixated on it, *hoor*. Because the legion of people who did not get it is very respectable.)

Final Position of a dialogic chunk or of a dialogue

This pattern appears at the end of conversations, or at the end of a section of a conversation. One of the speakers wraps up the conversation, summing up his personal opinion and marking it as the bottom-line of the conversation. According to my findings, this pattern is also very common in interviews, where the interviewee having been asked a question, gives his response, as long as it may be. At the end of his response appears a nexus followed by *hoor*, marking the bottom-line of his response which is the information that is most important for him to convey.¹¹ The theme in this pattern is a pronoun or a specific noun, and the rheme can be verbal, nominal or adverbial, the nexus being both affirmative and negative.

In the following example (4), the interviewee, the author Jan Wolkers, responds to a question. At the end of his 'monologue' he concludes his response with the particle *hoor*, signaling that this is the 'bottom-line' of his answer.

(4) (Journalistic interview, LL, 28)

- Vonden uw kinderen het isolement niet erg?

Wolkers: Nou...érg! Als je hier op het eiland in een stadje woont [...] (lacht). Ze hebben het goed doorstaan, **hoor**.

(- Didn't your children find the isolation bad?)

Wolkers: Well...bad! When you live here on the island in a small town [...] (laughs). They survived it well *hoor*.)

See also the next example taken from a real-life conversation. People conduct a short conversation about the Jordaan neighbourhood in Amsterdam. Someone says that it is a very nice and cool neighbourhood. And then a woman, who is known to always have the last word, says:

(5) De Jordaan is een leuke buurt **hoor**.

(The Jordaan is a nice neighbourhood *hoor*.)

The speakers in this conversation have already agreed on the subject, but the person who concludes with the particle *hoor* stresses that this is the bottom-line, her undisputed opinion.

Table [1] summarizes these patterns:

{ theme + rheme <i>hoor</i> }				
	form			function
	theme	rheme		
generally	pronoun, noun	any	<i>hoor</i>	<i>focus</i>
dialogue opening	pronoun			<i>topicalization</i>
middle position	1st person pronoun	negated		<i>contrary to possible implication</i>
final position	pronoun/noun ^{spec}	Affirmative or negated		<i>bottom-line</i>

Further investigation is required to determine whether other particles are in commutation in this pattern.¹²

{rheme + hoor + theme} pattern

This pattern is found in the reactive part of the dialogue or a blog, or in reactions to objects, sights or happenings in the ‘real-world’. In contrast to the first pattern discussed above, in this pattern the rheme appears first and is followed by a theme. *Hoor* appears after the rhematic element, focusing the speaker’s reaction. The theme is specific, the noun being accompanied by a definite article or by a deictic element. Or the noun is zeroed¹³ but still specific as it is easily identified co(n)textually by the hearer/reader. In this pattern *hoor* commutates with other particles such as *hè* and *zeg*. The different particles make for different functions: *hè* marks its preceding nexus or rheme as a question or as a rhetorical question. *Zeg* expresses the speaker’s reaction without expecting the hearer’s response, or without trying to convince him. *Hoor* puts the speaker’s reaction in focus, maybe even convinces or imposes this reaction on the hearer.

{rheme + hoor/(zeg/hè) + specific theme}

In this pattern, the nexus is mostly affirmative.¹⁴ The rheme is an adjective or an adverb which is followed by *hoor* (or *zeg*, *hè*) and after it appears the specific theme. This is achieved by use of demonstrative pronouns, by *zo ’n* (such a) or by nouns expanded with a relative clause. While in the previous pattern a nexus is focused by *hoor*, in this pattern it is the rheme that is focused. All the following examples are comments on blog posts, either to a photo or to a post, but they also occur in dialogues. The examples in this section show minimal pairs, i.e. the same pattern but with different particles: *hè*, *zeg* in the slot of *hoor*.

- (6) (Blog, MM, 25.4.2005) [a photo of Vondelpark full with people on a sunny day]
 Ongelofelijk *hè*. De eerste straaltjes zon en heel Mokum snelt naar het Vondelpark. Incl. ikke..
 (Unbelievable *hè*. The first rays of sun and all of Amsterdam hurries to the Vondelpark. Me included...).

(7) (Blog, MM, 10.6.2005) [A hyper-link to a character test is given]
 Leuk zeg, zo'n testje even tussendoor, bedankt voor de link!!
 (Nice *zeg*, such a test in between things, thanks for the link!!)

(8) (Blog, MM, 6.3.2005)
 Erg, erg mooi **hoor**, die winteravond –foto's ! [sic]
 (Very, very nice *hoor*, these winter-evening pictures)

In the next example, before *hoor* appears the nexus 'dat is handig' (that is handy), which consists of a theme *dat* and a rheme *handig*. Still, I see examples such as this, as part of this pattern since a nexus such as 'dat is handig' functions as the rheme, the information said about the theme 'zo'n magnetron' (such a microwave) which appears after *hoor*. These kind of nexus-rhemes often contain a deictic element (cataphoric to the theme), a copula and an adjective or an adverb.

(9) (Literary, BM 256)
 Heb jij wel een magnetron?
 Nee, ook niet.
 Dat is handig **hoor**, zo'n magnetron. Zeker als je alleen bent. Ben je alleen?
 (Do you have a microwave? No, I have not. It is handy *hoor*, such a microwave. Especially, when you live alone. Do you live alone?)

{rheme + *hoor*/(*zeg/hè*) + (zero-theme)}

As mentioned before, the theme in this pattern can be zeroed, since it is so specific. In this rheme slot appear adjectives and adverbs. The nexus is mostly affirmative. Examples (10) and (11) again show a minimal pair, showing the same pattern with both *zeg* and *hoor*.

(10) (Blog comment, MM, 1.7.2005) [Photo of a Ferris wheel against the backdrop of the sky]
 Reaction: Dramatisch zeg. Zeker net WOTW gezien.
 (Dramatic *zeg*. I guess [you have] just seen War of the Worlds)

(11) (Blog comment, MM, 3.3.2005) [Photo of a person snowboarding above people sitting on a bench]
 Help! Gaaf **hoor**.
 (Help! Cool *hoor*.)

Table [2] summarizes this pattern:

{rheme <i>hoor</i> theme }		
rheme	particle	Theme
adjective	<i>zero</i>	zero
adverb	<i>hoor</i>	theme is co(n)textually known. In blog
interjections	<i>zeg</i>	reactions, reacting to photos etc.
[a nexus functioning as rheme]	<i>hè</i>	noun ^{specific} (<i>dat/deze/die/zo'n</i>)

Narrative hoor

The occurrence of *hoor* in the narrative has not yet been discussed. I retain the term ‘narrative *hoor*’ for the use of *hoor* in written monologic texts, which have a dialogic or a communicative nature. Thus, narrative *hoor* is found in texts such as literary fiction, blog entries and journal columns.

{nexus + hoor}

In this pattern, a nexus followed by *hoor* appears in the middle of a monologic text. I found this pattern in blog entries, in journal columns, and in a long answer in a dialogue. The writer/speaker interacts with the reader/listener through *hoor* and focuses the reader’s attention on the information he deems important.

(12) (Blog, C, 28.5.04)

Mijn log was stuk. ’t Is echt waar. Daardoor kon ik niet loggen, eventjes. Er is meer aan de hand, **hoor**. Dat had u goed geraden. Of gelezen. Ik ga het u in elk geval allemaal niet vertellen. Speculeert en fantaseert u er allemaal maar lustig op los, wie het meest originele verhaal verzint, krijgt een prijs.

(My blog wasn’t working. It’s true. That is why I couldn’t blog for a while. There’s more to it, *hoor*. You could have guessed that. Or read. Anyway, I am not going to tell you everything. You can speculate and fantasize anything you’d like, the person who comes up with the most original story, gets a prize.)

In this example, *hoor* focuses the attention to ‘er is meer aan de hand’ (there’s more to it). The blogger is also creating with *hoor* a connection with her readers prompting a more personal style.

{rheme + hoor + theme}

We also find instances where *hoor* appears in the middle of a nexus after the rheme in narrative texts, in a manner which is similar to the dialogic examples seen on pages 125 and 126. This pattern functions as a comment of the author to a dialogue or to an event in the narrative. In the next example the blogger is making a comment, a complaint, on a friend’s remark. This comment ‘onhandig **hoor**, mensen die om het minste of geringste beledigd zijn’ is not a part of the dialogue she is recounting in the blog entry. It expresses her feelings about it. The comment may be directed at the blog’s readers in a way not unlike a comment made in a ‘real-life’ spoken conversation.

(13) (Blog, C, 20.7.2004)

‘Zo nu ga ik weg’, zei M. toen ik had neergelegd. ‘Ik ga ergens anders werken, maar dat kan jou niet schelen, want je vindt mij toch niet gezellig.’ ‘Wehel??,’ zei ik. Onhandig **hoor**, mensen die om het minste of geringste beledigd zijn’.

(‘I am going now,’ said M. when I laid down the phone. ‘I am going to work somewhere else now, but it won’t matter to you, because you don’t feel pleasant with me.’ ‘Well...’ I said. Problematic *hoor*, people who are insulted by the slightest remark’.)

{{(en) ja hoor}

This pattern is found not only in blog entries and in journalistic writing in the narrative, but also in literary genres where the narration is in the first person, often reflecting the narrator’s thoughts and comments. *Ja hoor* functions as a presentative¹⁵, lending a dramatic effect to the narration. The next example is taken from a blog entry. The

blogger tells a story about a persistent saleswoman who insists on showing her merchandise, including belts:

(14) (Blog, C, 2.3.2005) Parmantig ging ze ons voor in haar zalmroze Esprit-kleertjes. Wij sloften braaf achter haar aan. En ja **hoor**. Een heel rek vol met riemen. Nu moesten we wel even kijken, anders zouden we onszelf nooit meer serieus kunnen nemen als winkelaars.

(She walked in front of us, self-assured in her salmon coloured Esprit clothes. Obediently, we made our way behind her. And yes *hoor*. An entire rack full of belts. Now we had to look around a bit, or else we could never take ourselves seriously as shoppers anymore.)

‘En ja *hoor*’ here is rather ironic, because one may well expect a rack full of belts in a clothes shop, especially when already previously mentioned. The focusing force of *hoor*, along with the presentative function created by *en* and *ja*, affirms the previously mentioned information. This inserts drama to the story and introduces a narrative peak, even if ironic. The next example also shows the same function, without the irony, or with a lesser degree of it.

(15) (Literary, K: 69)

Ik kijk verschrikt naar Carmen. Ja **hoor**, daar komen de tranen weer.

(I look scared at Carmen. Yes *hoor*, here come the tears again.)

Conclusion

Hoor is a particle that appears in dialogues as well as in monologues and in narrative texts with a dialogic character. It always follows the rheme of a nexus. We found two major patterns: one in which *hoor* follows a whole nexus {theme + rheme + *hoor*}, and the second in which it follows a rheme and precedes a theme {rheme + *hoor* + theme}. The function of *hoor* is focusing. In the first pattern it focuses the entire nexus and in the second pattern, it focuses the rheme alone. Its function can be described as marking the nexus or the rheme as superordinated, i.e. sticking out above the rest of the text or the textual/dialogic chunk.¹⁶ This creates different effects in different positions. For example, as we have seen in (2), *hoor* topicalizes, marking the topic of a conversation or a conversation chunk. At the end of a chunk or a conversation, *hoor* marks the speaker’s bottom-line.

A broader article would treat *hoor* from the point of view of juncture, i.e. the degree of linkage or delimitation of elements, making up the texture of the narrative or dialogue. From this perspective, it seems that *hoor* has a high degree of delimitation – which can take the form of a complete delimitation occurring at the end of a conversation, or in utterances such as *dag hoor*, where *hoor* does not commute with *zeg*, for example. In other cases, in the middle of a text, the particle *hoor* marks a delimitation and so frames what precedes it, marking it as superordinated, while also being a link, allowing expansion of the subject under discussion.

This is in comparison to *hè*, which signals the rheme or nexus as a question or rhetorical question, being both a delimitation and a link. *Zeg* appears mostly after rhemes and expresses the speaker’s opinion or surprise, not imposing it on the hearer. Therefore its delimitation is lower.

Notes

1. A pattern is a linguistic sign, made up of at least two elements which together are a signifier (form) to a permanent signified (function). Haiim Rosén, one of the founders of the Linguistics Department at the Hebrew University, an Indo-Europeist and a Semitist, defined pattern as a common concatenation mode (1977:198-200). He points out three ways to utilize the patterns we find: (a) in the syntactical analysis of the native speaker; (b) in teaching the language; (c) in translating. He stresses that we cannot present our students (language learners) our abstract formulas [the patterns] but we can and must conclude from these formulas what we teach our students. See also: A pattern is an ordered and bounded sequence of paradigms/categories (Shisha-Halevy 1995).
2. Information Structure, Functional Sentence Perspective (FSP) or Communicative Dynamism (CD), are terms introduced by scholars of the Prague School of Linguistics. See for example Daneš (1974).
3. Co(n)text: cotext refers to the textual environment, while context refers to the 'real-world' environment.
4. See Jespersen (1924:114-126).
5. For definitions of theme, rheme and nexus as used by the Jerusalem School of Linguistics see Shisha-Halevy (1998: 235).
6. For definitions and discussion especially concerning Germanic languages, including bibliography, see: Weydt and Ehlers (1987); Weydt (1989) for various aspects of particles in diverse languages; For Dutch particles: Van der Wouden (2002), De Vriendt (1992) and Foolen (1993). For a survey of major approaches to discourse markers see Schiffrin (2001). Note that Schiffrin posits initialness as a criterion for discourse marker (p. 58). I find that non-initial elements such as *hoor* and *zeg* otherwise fulfill the conditions and functions she refers to.
7.

<u>Semantic cores</u>	<u>Pragmatic mechanisms</u>
NONQUESTION →	a. response expected, not information
INVOLVEMENT →	b. emphasis → countering adversative expectation
DOMINANCE →	c. 'parenting' versus putdown
FRIENDLINESS →	d. counters assumption of unfriendliness
→	e. cushions bad news
→	f. cognitive weakening → white lies + unfriendly context
→	g. irony
8. Cited in Kirsner (2003: 63-64).
9. Here they also discuss the opposition of *hoor* with *hè* that shows impatience.
10. I shall not discuss a very central pattern which includes only one word such as *ja/nee/sorry*, or an utterance like '*zegt-u-het-maar*' followed by *hoor*. I shall also not address the issue of imperatives followed by *hoor*. A broader article will address these.
11. The same happens also with *ja/nee hoor* in interviews, but in initial position – the interviewee first answers the question with *ja* or *nee* followed by *hoor*. Afterwards, he can explain or expand his answer, but the so-called bottom-line is the affirmation or negation of the nexus, signalled by *ja* and *nee* respectively. For example:
(Journalistic interview, LL:25) Hebt u nog contact met de kinderen uit uw eerste huwelijk?
Wolkers: Ja *hoor*. Zij kwamen hier regelmatig op bezoek [...]. (Are you still in contact with the children from your first marriage? Wolkers: Yes *hoor*. They used to come here to visit regularly [...]).
12. *Zeg* is possibly in commutation with *hoor* in this pattern. However, I have not found in the corpus examples of *zeg* with a 1st person pronoun as theme. This is important, since in this case *zeg* and *hoor* are not in commutation, since they do not appear in the same environment
13. 'Zero [is] the structurally significant (hence, meaning-carrying) signalling of absence of a linguistic element, form or paradigm, postulated in the presence of commutation i.e. opposition) with a non-zero element, form or paradigm. In the absence of such commutation, 'nil' signalling is established' (Shisha-Halevy 1998: 237).
14. Negation is expressed lexically in the adjective/adverb as in example (6): *ongelofelijk*.
15. 'Presentative [is] a grammatical element introducing a noun, pronoun or nexus into discourse, in a combination of existential statement and deixis marking' (Shisha-Halevy 1995: 215).
16. Superordination is '[t]he marking of a nexus (clause, e.g. verb clause) as hierarchically of higher rank than its preceding or following environment' (Shisha-Halevy 1998: 236).

Bibliography

- Buitenhuis, P.A. (1993). *Hoor in vijf gedaanten. Onze Taal*. 62.1, 6.
- Charlotte's Web, <http://charlottesweb.nl/web/index.php>. [C], blog, laatst geraadpleegd juli 2011.
- Coenen, M. (2005). Het alfabet van het leven. In *De Leeslijst – Tien Nederlandse Klassiekers*. Amsterdam: De Volkskrant/Meulenhoff, pp. 18-29.
- Coppen, P.A., W. Haeseryn & F. de Vriend (2007). *E-ANS 1.2*. Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Daneš, F. (1974). Functional sentence perspective and the organization of the text. In F. Daneš (ed.), *Papers on Functional Sentence Perspective*. Prague: Academia. pp. 106-28.
- Foolen, A.P. (1993). *De betekenis van partikels: een dokumentatie van de stand van het onderzoek, met bijzondere aandacht voor maar: een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren*. Nijmegen: Universiteit Nijmegen.
- Grunberg, A. (2004). *Blauwe maandagen*. Amsterdam: Singel Pocket.
- Haveman, B. (2005). De Gothe van het Leidseplein. In *De leeslijst – tien Nederlandse klassiekers*. Amsterdam: De Volkskrant/Meulenhoff, pp. 35-44.
- Jespersen, O. (1924). *The Philosophy of Grammar*. London: Allen and Unwin.
- Kirsner, R.S. (2003). On the interaction of the Dutch pragmatic particles *hoor* and *hè* with the imperative and infinitivus pro imperativo. In A. Verhagen & J. van de Weijer (eds.), *Usage-based approaches to Dutch*. Utrecht: LOT, pp. 27-56.
- Kirsner, R.S. & J.Y. Deen (1990). *Het mes snijdt aan twee kanten: On the semantics and pragmatics of the Dutch sentence-final particle hoor*. In M. Lacy (ed.), *The Low Countries: Multidisciplinary Studies*. Publications of the American Association for Netherlandic Studies 3. Lanham, Md.: University Press of America, pp. 1-11.
- Kirsner, R.S. & V.J. van Heuven (1996). Boundary tones and the semantics of Dutch final particles *hè*, *hoor*, *zeg* and *joh*. In C. Cremers & M. den Dikken (eds.), *Linguistics in the Netherlands*. Amsterdam: Benjamins, pp. 133-146.
- Kluun (2003). *Komt een vrouw bij de dokter*. Amsterdam: Podium.
- Majestic Moose, www.majesticmoose.net. [MM], blog, laatst geraadpleegd juli 2011.
- Rosén, H. (1977). *Good Hebrew: Studies in Syntax (Ivrit Tova: Iyunim Betaxbir)*. Third Edition, Corrected And Expanded. Jerusalem: Kiryat Sefer.
- Schiffrin, D. (2001). Discourse markers: Language meaning and context. In D. Schiffrin, D. Tannen & H. Hamilton (eds.), *Handbook of Discourse analysis*. Oxford: Basil Blackwell, pp. 54-75.
- Shisha-Halevy, A. (1995). Structural Sketches of Middle Welsh Syntax (I): The Converter Systems. *Studia Celtica*, 29, 127-223.
- Shisha-Halevy, A. (1998). *Structural Studies in Modern Welsh Syntax*. Münster: Nodus Publikationen.
- Vriendt, S. de (1992). 'Kom', 'kijk', 'zeg' als interjectie. In *Studia Neerlandica et Germanica*. Wrocław, pp. 513-520. Reprinted in S. De Vriendt (1995). *Van geen kleintje vervaard: Essays over Nederlandse taalwetenschap*. Brussel: VUB Press, pp. 151-159.
- Weydt, H. (Hrsg.) (1989). *Sprechen mit Partikeln*. Berlin: De Gruyter.
- Weydt, H. & K.H. Ehlers (1987). *Partikel-Bibliographie: internationale Sprachforschung zu Partikeln und Interjektionen*. Frankfurt: Lang.
- Wouden, T. van der (2002). Partikels: naar een partikelwoordenboek voor het Nederlands. *Nederlandse Taalkunde*, 7, 20-43.

TELBARE, NETTE EN MORSIGE NAAMWOORDEN

FRED LANDMAN

אוניברסיטת תל-אביב

UNIVERSITEIT VAN TEL AVIV

I develop in this paper a semantic theory of the mass-count distinction in which the interpretation structures for mass nouns cannot be counted because they are built from overlapping building blocks. The theory leads naturally to three kinds of structures, one count and two mass. The latter two naturally fit prototypical mass nouns like 'meat' and mass nouns like 'furniture'. I give semantic definitions of two features: count/mass and neat/mess and show by discussing various phenomena in Dutch, that these distinctions are semantically robust and active.

Samenvatting

Ik bespreek in dit artikel een semantische theorie over telbare en niet-telbare naamwoorden, waarin ik stel dat de interpretatiestructuren voor niet-telbare naamwoorden niet telbaar zijn omdat ze zijn opgebouwd uit elkaar overlappende bouwstenen. De theorie leidt op natuurlijke wijze naar drie soorten structuren, één telbare, en twee niet-telbare: één voor prototypische niet-telbare naamwoorden zoals *vlees*, en één voor niet-telbare naamwoorden zoals *meubilair*. Ik geef semantische definities van twee contrasten: *telbaar/niet-telbaar* en *net/morsig* en laat zien, door een bespreking van verschillende verschijnselen in het Nederlands, dat deze contrasten semantisch robuust en actief zijn.

Interpretatiestructuren

Telbare naamwoorden zoals *meisjes* en *knikkers* kan je tellen, niet-telbare naamwoorden zoals *zout* en *vlees* kan je niet tellen:

- (1) a. ✓ één *meisje*/ ✓ twee *meisjes*/ ✓ drie *meisjes*,...
b. # één *zout*/ # twee *zout*/ # drie *zout*,...

In de semantiek worden telbare naamwoorden geïnterpreteerd in Boolse telstructuren, bestaande uit enkelvoudige en meervoudige objecten, waar de enkelvoudige objecten beschouwd worden als de semantische bouwstenen. We tellen meervoudige objecten (zoals *de meisjes*) in termen van hun semantische bouwstenen (*Lien*, *Coba* en *Dora*). (Voor een overzicht van de formele theorie, zie Landman 1991, 2000, 2004).

Waarom kunnen wij niet-telbare naamwoorden zoals *zout* en *vlees* niet tellen? Blijkbaar is er iets mis met hun semantische bouwstenen. Maar wat? Daar bestaan verschillende theorieën over.

Een populaire theorie zegt dat de structuren voor niet-telbare naamwoorden geen semantische bouwstenen hebben. Neem een telbaar naamwoord zoals *meisjes*. Je kan *meisjes* verdelen in *meisjes* en *meisjes*, maar je kan niet *blijven* verdelen, en waar het verdelen ophoudt vind je semantische bouwstenen (*Lien*, *Coba* en *Dora*). Bij niet-

telbare naamwoorden zoals *zout* en *modder* kan je door blijven delen, je komt niet bij semantische bouwstenen. (Deze theorie wordt bijvoorbeeld verdedigd door Harry Bunt in Bunt 1985.)

Deze theorie is problematisch om verschillende redenen. Ten eerste is er een klasse van niet-telbare naamwoorden, zoals *meubilair* en *keukengerei*, die zonder twijfel bouwstenen hebben, zoals beargumenteerd door Gennaro Chierchia in Chierchia 1998. Als (2b) waar is, is (2a) ook waar; maar de waarheid van (2c) garandeert noch de waarheid van (2b), noch van (2a).

- (2) a. Ik heb het meubilair verplaatst.
 b. Ik heb de meubels verplaatst.
 c. Ik heb twee laatjes in het dressoir omgewisseld.

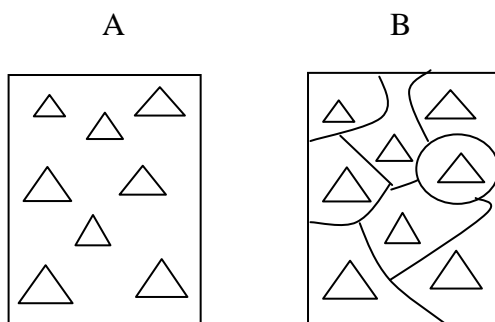
Dit laat zien dat *de meubels* de bouwstenen van *meubilair* zijn, en niet de delen van meubels zoals *laatjes*.

Ten tweede gebruiken we prototypische niet-telbare naamwoorden zoals *zout* ook in situaties waar wat er is, niet verdeeld kan worden in *zout* en *zout*:

- (3) Er ligt *zout* onder het objectief van de microscoop
 [ter waarde van één [niet-telbaar] molecuul].

Als wij om semantische redenen moeten aannemen dat wat er onder het objectief ligt nog steeds deelbaar is in *zout* en *zout*, moeten wij een semantische wereld van fictief *zout* aannemen. Het is onwaarschijnlijk dat dat nodig is.

Om een ander voorbeeld te geven, kijk naar mijn *driehoekjesbehang* in A:

We kunnen het verdelen in stukken die zelf kunnen gelden als *driehoekjesbehang*, maar de stukken in B kunnen zelf niet meer verdeeld worden in twee stukken die allebei gelden als *driehoekjesbehang*. En de vraag is: waarom kunnen we *driehoekjesbehang* niet tellen in termen van de bouwstenen in B?

We komen in de richting van het antwoord dat ik ga geven, als we kijken naar hoe we tellen met problematische telbare naamwoorden, zoals de kleren die ik kocht bij *Combinaties Voor Elke Gelegenheid*. Ik heb de volgende *combinaties*:

- (4) *Mijn combinaties*
1. De broek en het overhemd (voor informele gelegenheden);
  2. De broek, het overhemd en de das (voor informele gelegenheden met Europeanen);
  3. De broek, het overhemd, en het colbert (voor formele gelegenheden);

4. De broek, het overhemd, de das en het colbert (voor formele gelegenheden met Europeanen);
5. De broek, het overhemd, de das, het colbert en het vest (voor het geval ik uitgenodigd word om te dineren aan het Hof).

En ik heb een bijpassende keppel voor het geval een religieuze ceremonie deel uitmaakt van deze gelegenheden. Alles tezamen heb ik *tien combinaties*! (Feitelijk zijn er meer combinatiemogelijkheden, maar daar heb ik geen gelegenheid voor). Nu gaan we tellen. Eerst bij de douane:

- (5) *Douanebeambte*: Wat zit er in die koffer?
Ik: Mijn combinaties.
Douanebeambte: Hoeveel combinaties?
Ik: Tien.
Douanebeambte: Het spijt me meneer, maar u mag maar vijf combinaties het land binnenbrengen.
Ik: Goed, dan laat ik de keppel achter.

(5) is onnatuurlijk: dit soort tellen is niet meer dan een grap. Echt tellen is wat we vinden in (6):

- (6) De keppel en het vest vloeken een beetje, dus ben ik maar over *negen* combinaties echt tevreden.

We tellen combinaties op precies dezelfde manier als we kostuums zouden tellen die elkaar niet overlappen, dat wil zeggen, we tellen als in (6), en niet als in (5). Overlap maakt verschil bij het tellen. Als we mijn koeien tellen en we tellen jouw koeien, en we willen het juiste aantal vinden, dan moeten we de overlap van *mijn koeien* en *jouw koeien* – de koeien die wij samen hebben – maar één keer tellen. Hetzelfde geldt voor de overlap tussen *mijn combinaties* en *jouw combinaties*, als wij combinaties delen. Maar de overlap tussen mijn verschillende combinaties wordt *niet* meegeteld: voor het tellen bestaat *deze* overlap niet.

Wat we hier in het extreme geval van *combinaties* zien geldt algemeen: in de interpretatiestructuren van telbare naamwoorden overlappen de semantische bouwstenen elkaar niet, of wordt de overlap in context ontoegankelijk of irrelevant gemaakt.

We zagen eerder dat de interpretatiestructuren voor niet-telbare naamwoorden net zo goed semantische bouwstenen kunnen hebben als de structuren voor telbare naamwoorden. We zien nu dat het essentieel is voor het tellen dat de semantische bouwstenen in de interpretatiestructuren van telbare naamwoorden elkaar niet overlappen.

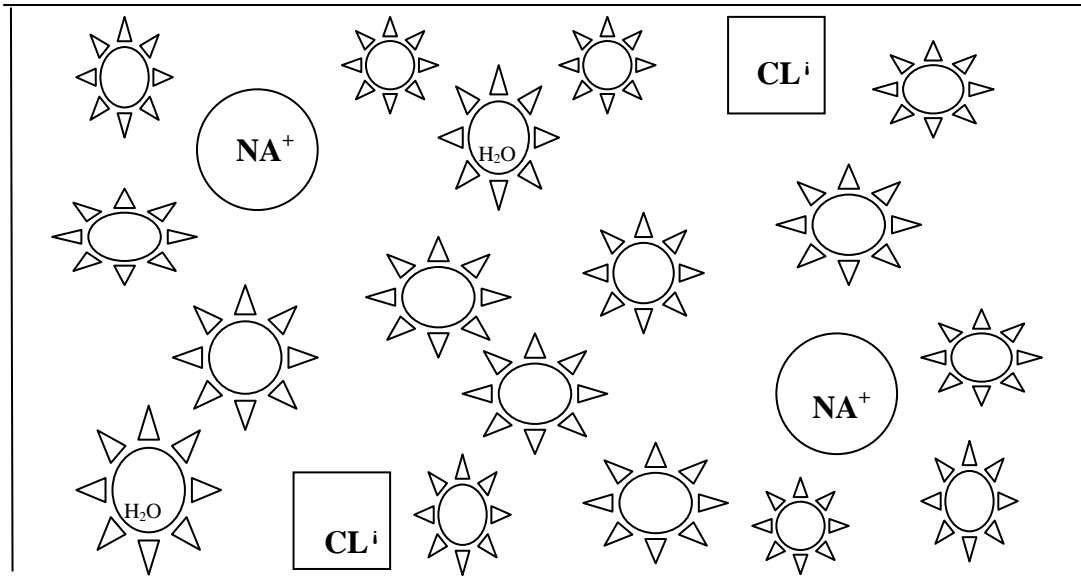
Wat als de bouwstenen elkaar overlappen? Dan tel je verkeerd.

En dat is mijn antwoord op de tel-vraag: waarom kan je niet-telbare naamwoorden niet tellen? Omdat de semantische bouwstenen in de interpretatiestructuren van niet-telbare naamwoorden overlappen.

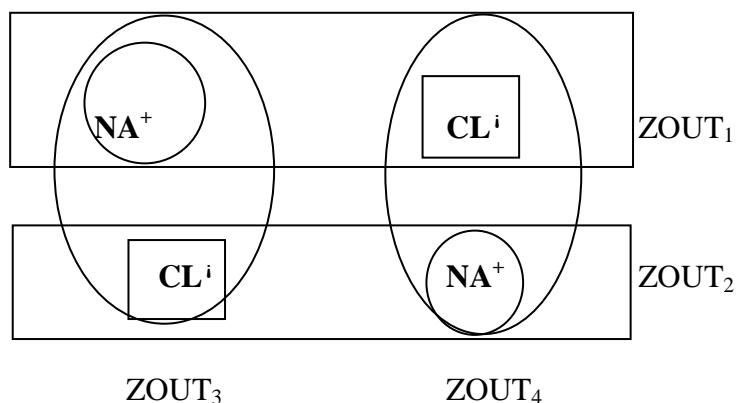
Kijk naar (7) met het niet-telbare naamwoord *zout*, in een situatie waarin het zout is opgelost in water:

- (7) Er zit *zout* (natriumchloride) in het water [ter waarde van twee moleculen].

Het zout bestaat uit zoutbouwstenen ter waarde van twee moleculen. Maar welke twee? $ZOUT_1+ZOUT_2$ of $ZOUT_3+ZOUT_4$?

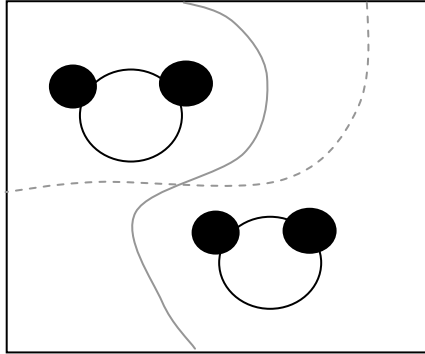
Mijn antwoord is: alle vier!

In het telbare perspectief moeten we een keuze maken tussen twee varianten met elk twee elkaar niet-overlappende bouwstenen. In het niet-telbare perspectief maken we deze keuze niet en we beschouwen het zout als tegelijkertijd bestaande uit beide varianten.

Dit is een voorbeeld ter inspiratie. Meer algemeen is het geval van *driehoekjesbehang*. We zagen een verdeling in stukjes driehoekjesbehang die zelf niet meer te verdelen waren in twee stukken die elk kunnen gelden als driehoekjesbehang. We noemen de stukjes 'minimale stukjes' (met betrekking tot een verdeling). Elk minimaal stukje bevat een driehoekje en ruimte. Omdat er genoeg ruimte is die verdeeld moet worden, zijn er *talloze* verschillende verdelingen in zulke minimale stukjes driehoekjesbehang. In mijn voorstel zijn de bouwstenen van *driehoekjesbehang* al die minimale stukjes driehoekjesbehang in al die verschillende verdelingen. Omdat die verschillende verdelingen dezelfde stof verdelen, is er een grote hoeveelheid overlap tussen de bouwstenen van driehoekjesbehang.

Dit voorbeeld is ook instructief voor 'echte' niet-telbare substantie-naamwoorden zoals *water*. We zijn geneigd, bij het verdelen van water, om te denken dat we 'in het

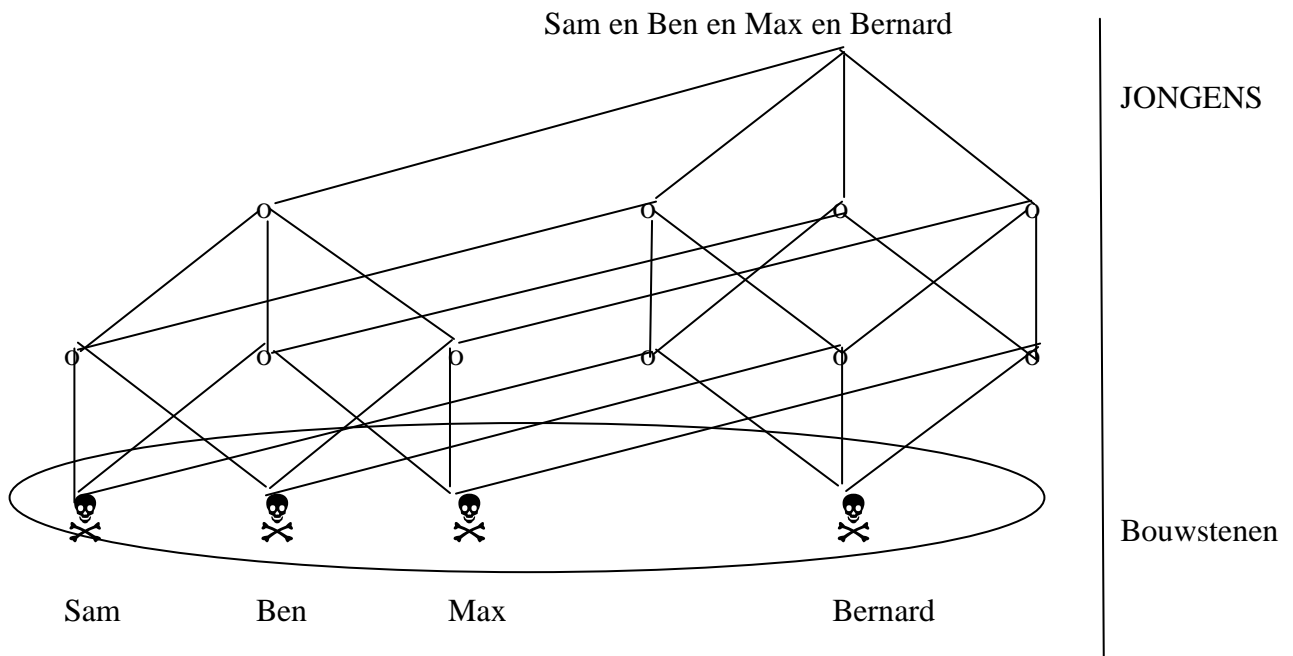
echt' watermoleculen verdelen. Maar dat is niet zo: de ruimte in en tussen de moleculen is deel van wat we verdelen. Dit betekent dat het niet een abstract Mickey Mouse-achtig molecuul is dat geldt als waterbouwsteen, maar een molecuul met wat ruimte. En die ruimte kan op verschillende manieren verdeeld worden, wat leidt tot verschillende verdelingen (partities) met tezamen elkaar overlappende bouwstenen.

Tellen is tellen van bouwstenen. Als je niet-telbaar zout, water of driehoekjesbehang toch telt, tel je overlappende bouwstenen zonder de overlap weg te kunnen werken, en tel je gegarandeerd verkeerd!

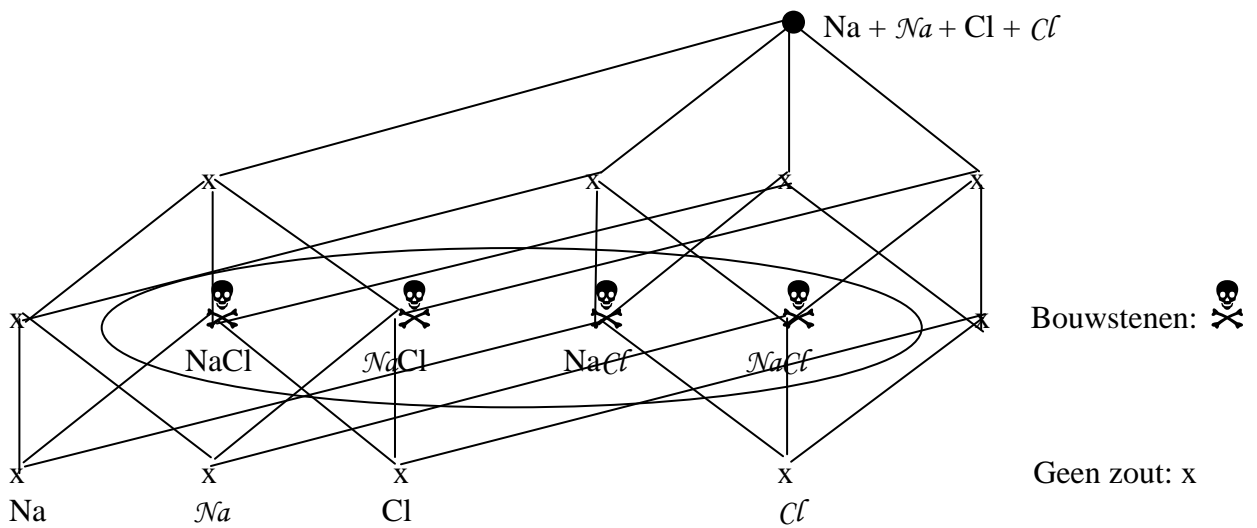
In Landman 2011 werk ik de formele theorie achter deze structuren uit. De theorie generaliseert de wiskundige theorie van Boolese tel-structuren minimaal tot structuren met overlappende bouwstenen. De theorie heeft een hoogst interessant gevolg: zij staat drie soorten structuren toe, één telbare en twee niet-telbare.

Telbaar: *jongens*

De structuur is opgebouwd uit elkaar niet-overlappende minimale bouwstenen.

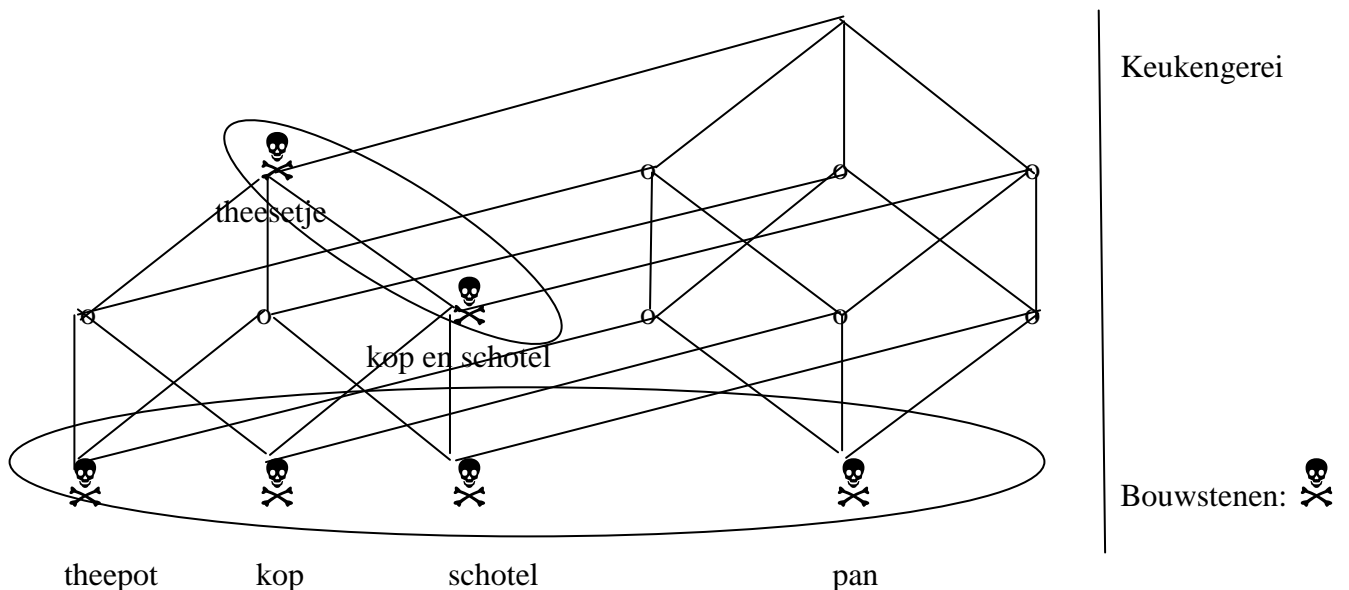
Niet-telbaar: zout

De zoutbouwstenen bestaan uit twee niet-overlappende zoutvarianten: $\text{NaCl} + \mathcal{N}a\mathcal{C}l$ en $\mathcal{N}a\text{Cl} + \text{Na}\mathcal{C}l$. De bouwstenen tezamen overlappen: NaCl en $\mathcal{N}a\mathcal{C}l$ overlappen bij voorbeeld in hun Na -ion. En als we tellen, moeten we het zout in het water beschouwen als bestaand uit vier moleculen, wat onzin is, want er zijn uiteindelijk maar twee moleculen.

Niet-telbaar: keukengerei

De theorie staat niet-telbare structuren toe die opgebouwd zijn uit minimale en niet-minimale bouwstenen. In zulke structuren is het mogelijk dat de bouwstenen overlappen, maar de *minimale* bouwstenen niet (net als de bouwstenen in het geval van telbare naamwoorden). Ik stel voor dat dit de juiste interpretatiestructuren zijn voor naamwoorden als *meubilair* en *keukengerei*.

De bouwstenen zijn wat we intuïtief in de context als één willen tellen. Het verschil met telbare naamwoorden is dat Max en Ben tezamen niet zelf gelden als *jongen* en als één,

maar dat de kop en schotel wel zelf geldt als *keukengerei*, en ook kan gelden als één, bijvoorbeeld op een inventaris waarop alles staat wat apart verkocht wordt en een eigen prijs heeft. Het verschil met niet-telbare naamwoorden zoals *zout* en *vlees* is dat de *minimale* bouwstenen elkaar niet overlappen, de overlap is slechts verticaal: een meervoudig object en zijn delen gelden tegelijkertijd als één.

En het tellen gaat weer mis: het theesetje is opgebouwd uit vijf bouwstenen: de theepot, de kop, de schotel, de kop en schotel en het theesetje zelf. Dat is natuurlijk onzin!

Wat we zien is dat de theorie twee natuurlijke semantische contrasten produceert: het contrast *telbaar/niet-telbaar* en het contrast dat ik *net/morsig* zal noemen:

- Een naamwoord is *telbaar* als de interpretatiestructuren geen overlappende bouwstenen hebben, *niet-telbaar* als deze wel overlappende bouwstenen hebben.
- Een naamwoord is *net* als de interpretatiestructuren geen overlappende *minimale* bouwstenen hebben, *morsig* als deze wel overlappende minimale bouwstenen hebben.

<i>vlees/zout</i>	<i>meubilair/keukengerei</i>	<i>meisjes/knikkers</i>
Niet-telbaar		Telbaar

<i>vlees/zout</i>	<i>meubilair/keukengoed</i>	<i>meisjes/knikkers</i>
Morsig	Net	

De hypothese is dat deze twee contrasten semantisch robuust en actief zijn: binnen één taal en ook cross-linguïstisch vormen semantische verschijnselen clusters rond deze twee natuurlijke semantische grenzen.

Er zijn, zoals bekend, talloze verschijnselen die een verschil maken tussen de klassen telbare en niet-telbare naamwoorden, zoals:

	Niet-telbaar	Telbaar
1. Meervoud:	✓ <i>zout/#zouten</i> ✓ <i>meubilair/#meubilaars</i>	✓ <i>meisje/✓meisjes</i>
2. Telwoorden:	# <i>één zout/#twee zout</i> # <i>één meubilair/#twee meubilair</i>	✓ <i>één meisje/✓twee meisjes</i>
3. Quantoren:	# <i>ieder vlees</i> # <i>ieder meubilair</i>	✓ <i>ieder meisje</i>

In wat volgt bestuderen wij enkele verschijnselen die verschil maken tussen de klassen nette en morsige naamwoorden.

De individuele classificeerder *stuks*

Jennie Doetjes observeert in Doetjes 1997 dat *stuks* in het Nederlands gebruikt kan worden met (wat ik hier noem) nette naamwoorden, maar niet met morsige naamwoorden (Doetjes maakt zelf geen terminologisch onderscheid tussen de twee

klassen). *Stuks* gedraagt zich in dit opzicht precies zo als *individuele classificeerders* in het Chinees (zie daarvoor Rint Sybesma 2009).

(8) Telbaar:

- a. Hoeveel *hemden* neem je mee op vakantie? Drie *stuks*.
- b. Hoeveel *kroketten* heb je gegeten? Zes *stuks*.

(9) Niet-telbaar maar net:

- a. Hoeveel *meubilair* heb je besteld? Drie *stuks*.
- b. Hoeveel *keukengerei* heb je aangekruist in de catalogus? Acht *stuks*.
- c. Hoeveel *vee* heb je gekocht? Drie *stuks*, twee schapen en een koe.

(10) Niet-telbaar maar morsig:

- a. Hoeveel *kaas* heb je gekocht? #Drie *stuks*.
- b. Hoeveel *vlees* heb je gegeten? #Drie *stuks*.

Stuks kan ook attributief voorkomen, maar dat is het meest natuurlijk in de context van lijstjes:

(11) *In het 'boodschappenmandje' van een Online Warenhuis:*

U heeft drie *stuks* meubilair, zes *stuks* keukengerei, twaalf *stuks* fijne vleeswaren, en zes *stuks* sportartikelen aangekruist.

In het enkelvoud komt *stuk* voor in *per stuk*:

- (12) a. De *bloemen* worden niet *per stuk* verkocht, maar *per tien stuks*.
- b. Het *keukengerei* wordt niet *per stuk* verkocht, maar *per tien stuks*.
- c. #Het *vlees* wordt niet *per stuk* verkocht, maar *per tien stuks*.

Een waarschuwing is op zijn plaats. Zoals makkelijk geconstateerd kan worden door op het internet te zoeken, wordt door mensen werkzaam in de horeca en in het bijzonder de cateringindustrie geen zorgvuldig onderscheid gemaakt tussen de individuele classificeerder *stuks* en het meervoudige naamwoord *stukken* (wat zelf als niet-individuele classificeerder gebruikt kan worden). Dit betekent dat je op het internet data kan vinden die de bevindingen in (8)-(10) tegenspreken. (13a) is een compilatie, maar er zijn verschillende vergelijkbare voorbeelden te vinden.

- (13) a. Een bittergarnituur bestaat uit zes *stuks* worst, zes *stuks* kaas en zes *stuks* bitterballen.

Ik laat in het midden of dit taalkundige innovatie of slordigheid is. Voor Jennie Doetjes, voor mij en mijn informanten is (13a) ongrammaticaal, en moet je (13b) zeggen:

- (13) b. Een bittergarnituur bestaat uit zes *stukjes* worst, zes *stukjes* kaas en zes *stuks* bitterballen.

Ik laat deze 'innovatie' verder buiten beschouwing.

Semantisch maakt de individuele classificeerder *stuks* een telbare interpretatie uit de interpretatie van een net naamwoord, door in de bouwstenen een telbare variant te selecteren of te creëren, een variant zonder overlap. Hoe? Dat hangt af van de semantiek

van het nette naamwoord. Voor sommige nette naamwoorden, zoals *vee*, zijn de *minimale* bouwstenen *conceptueel* niet-overlappend: het is zonder meer duidelijk wat de minimale bouwstenen van *vee* zijn, de dieren. In dat geval selecteert *stuks* de minimale bouwstenen. Maar voor andere nette naamwoorden, zoals *keukengerei*, kun je binnen de verzameling bouwstenen in context kiezen welke variant van niet-overlappende bouwstenen je wilt nemen voor de interpretatie van *stuks* (bijvoorbeeld de theepot, de kop en schotel en de pan). De interpretatie die *stuks* (in context) kiest is telbaar: *stuks vee* en *stuks keukengerei* zijn telbare naamwoorden.

Distributieve bijvoeglijke naamwoorden

Roger Schwarzschild (2009) en Susan Rothstein (2010) merken op dat distributieve bijvoeglijke naamwoorden onderscheid maken tussen nette en morsige naamwoorden. Met andere woorden, deze bijvoeglijke naamwoorden beschouwen telbare naamwoorden en niet-telbare nette naamwoorden als één klasse.

Distributieve bijvoeglijke naamwoorden, zoals *klein*, *groot*, *rond*, *vierkant*, maar niet *lawaaig*, *succesvol* staan voor telbare naamwoorden geen collectieve lezingen toe, maar distribueren naar de bouwstenen. Het verschil is te zien in (14):

- (14) a. De jongens zijn *lawaaig*.
b. De jongens zijn *klein*.

(14a) is ambigu. (14a) kan betekenen dat de individuele jongens lawaaig zijn, maar ook dat de jongens lawaaig zijn als een groep. (14b) is niet ambigu. (14b) kan alleen betekenen dat de individuele jongens klein zijn.

De semantiek van distributieve bijvoeglijke naamwoorden specificiert dat een meervoudig object geldt als *kleine jongens* indien *alle* semantische bouwstenen van dat meervoudige object jongens en klein zijn.

We vergelijken nu morsige en nette niet-telbare naamwoorden.

- (15) a. Het *meubilair* is groot.
b. Het *grote meubilair* is uitgesteld op de derde verdieping.

- (16) a. Het *vlees* is groot.
b. Het *grote vlees* ligt in de andere vitrine.

Voor *meubilair* in (15) vinden we precies wat we vonden voor telbare naamwoorden: (15) heeft geen collectieve lezing; (15) betekent niet dat het meubilair in zijn geheel groot is. (15b) vertelt ons dat de grote meubels, zoals de sofa's en de piano's, op de derde verdieping te vinden zijn.

Dit soort lezing bestaat niet voor morsige naamwoorden, zoals *vlees* in (16). (16a) betekent niet dat alle vlees-bouwstenen groot zijn (het is aannemelijk dat de bouwstenen van het vlees, wat ze ook zijn, klein zijn).

In de semantiek van telbare naamwoorden wordt distributiviteit in het Engels geassocieerd met de semantiek van *each* als in (17):

- (17) a. The boys got a cookie.
b. Each boy got a cookie.

Het probleem is hoe dit te rijmen met niet-telbare nette naamwoorden, want *ieder meubilair* en *ieder vee* is ongrammaticaal. Mijn voorstel is dat de semantiek van distributieve bijvoeglijke naamwoorden gebruik kan maken van een individuele classificeerder zoals *stuks* zonder dat lexicaal te realiseren.

In concreto betekent dit dat de semantiek van *klein* specificiert dat een meervoudig object geldt als *klein vee* of *klein keukengerei* als het geldt als *vee* of *keukengerei* en als een meervoudig object *waarvan alle stuks klein zijn*. Voor *vee* betekent dit dat de individuele dieren klein zijn. Voor *keukengerei* betekent het dat alle stuks keukengerei klein zijn, waarbij het van context tot context kan verschillen wat geldt als stuks keukengerei.

Wat dit betekent is dat distributie niet echt in niet-telbare structuren plaats vindt, maar dat de semantiek van distributieve bijvoeglijke naamwoorden in niet-telbare structuren de telbare semantiek zo te zeggen kan kidnappen via een impliciete individuele classificeerder.

Nette vergelijkingen

We bekijken nu vergelijkingen met *de meeste/het meeste*.

(18) Morsige naamwoorden

- a. Het meeste *vlees* wordt gegeten op zon- en feestdagen.
- b. Meer vlees wordt gegeten op zon- en feestdagen dan op andere dagen.

Vlees is een morsig zelfstandig naamwoord, en de vergelijking in (18) berust op een *maat* als in (19a). (18) heeft geen lezing die aantallen vergelijkt, zoals in (19b):

- (19) a. *meer* = meer in volume/gewicht.... etc.
- b. *meer* = meer in aantal bouwstenen, minimale bouwstenen...

De reden is duidelijk: vergelijking in aantallen vereist tellen, en tellen gaat verkeerd. Voor telbare naamwoorden vinden we het omgekeerde:

(20) Telbare naamwoorden

- a. In de zomer staan de meeste *koeien* buiten.
- b. In de zomer staan *meer* koeien buiten dan binnen.

In dit geval is de enige lezing een lezing die aantallen vergelijkt, zoals in (19b). Hetzelfde geldt voor (21) met de classificeerder *stuks*:

- (21) a. In de zomer staan de meeste *stuks vee* buiten.
- b. In de zomer staan *meer* stuks vee buiten dan binnen.

We kijken vervolgens naar niet-telbare nette naamwoorden:

(22) Nette naamwoorden

- a. In de zomer staat het meeste *vee* buiten.
- b. In de zomer staat *meer* vee buiten dan binnen.

(22) vormt hier een natuurlijke klasse met de telbare naamwoorden: de meest prominente lezing is de lezing waarin *aantallen* vergeleken worden (19b).

Ook hier zien we, als we wat doorvragen (zie Landman 2011) dat de generalisatie luidt dat de vergelijking is in termen van *stuks vee*, *stuks meubilair* en *stuks keukengerei*, zodat de semantische analyse gebaseerd kan worden op hetzelfde idee als die van distributieve bijvoeglijke naamwoorden: de tel-betekenis van *de meeste* vergelijkt het vee dat buiten staat met het vee dat binnen staat *in termen van de aantallen stuks van elk*. Dit betekent voor *vee* dat we aantallen dieren vergelijken, maar voor *keukengerei* dat we aantallen *stuks keukengerei* vergelijken, waarbij het van de context afhangt wat we tellen als *stuks keukengerei*.

Besluit

We hebben in detail drie semantische verschijnselen bestudeerd waar niet-telbare nette naamwoorden één klasse vormen met telbare naamwoorden, tegenover morsige naamwoorden. Daarmee heb ik laten zien dat het onderscheid *net/morsig* inderdaad semantisch robuust en actief is.

Ik eindig met een observatie die laat zien dat, naast de bekende criteria van tellen en meervoud, nog *andere* verschijnselen niet-telbare nette naamwoorden en morsige naamwoorden als één klasse beschouwen, tegenover telbare naamwoorden.

Vergelijking in termen van aantallen is de enige mogelijke lezing voor telbare naamwoorden zoals *koeien* en *stuks vee* in (20) en (21), en zonder meer de meest prominente lezing voor nette naamwoorden zoals *vee* in (22).

Maar nette naamwoorden staan wel degelijk lezingen met een *maat*-vergelijking toe. Neem aan dat in ons dorp het vee bestaat uit koeien en kippen. De koeien worden buiten gehouden; de kippen hebben minder geluk, die zitten in legbatterijen. Er zijn meer kippen dan koeien in het dorp, maar in termen van biomassa is er meer koe in het dorp dan kip. We vergelijken (23a) met (23b):

- (23) a. ✓Wat biomassa betreft, wordt het meeste vee in ons dorp buiten gehouden.
b. #Wat biomassa betreft, worden de meeste stuks vee in ons dorp buiten gehouden.

(23b) is gek, omdat het niet duidelijk is wat de uitdrukking *wat biomassa betreft* te maken heeft met de rest van de zin, omdat de rest van de zin duidelijk *aantallen stuks vee* vergelijkt. (23a) is helemaal niet gek, de uitdrukking *wat biomassa betreft* maakt een *maat*-vergelijking prominent en net als bij *morsige* zelfstandige naamwoorden is een *maat*-vergelijking mogelijk voor *vee*.

De semantische theorie postuleert twee natuurlijke contrasten – *telbaar/niet-telbaar* en *net/morsig*. In de voorgestelde theorie zijn de contrasten niet zomaar naamkaartjes, ze zijn gedefinieerd in termen van overlap van bouwstenen en overlap van minimale bouwstenen. En het zijn deze semantische contrasten en niet de naamkaartjes *telbaar/niet-telbaar* en *net/morsig*, die gebruikt worden in de semantische analyse van de verschijnselen (uitgewerkt in Landman 2011) waarvan ik hier enkele details gesuggereerd heb. Ik heb laten zien dat beide contrasten semantisch robuust en actief zijn.

Bibliografie

- Bunt, H. (1985). *Mass Terms and Model Theoretic Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chierchia, G. (1998). Plurality of mass nouns and the notion of *semantic parameter*. In Susan Rothstein (ed.), *Events and Grammar*. Dordrecht: Kluwer, pp. 52-103.
- Doetjes, J. (1997). *Quantifiers and Selection*. Academisch proefschrift. Leiden: Universiteit Leiden.
- Landman, F. (1991). *Structures for Semantics*. Dordrecht: Kluwer.
- Landman, F. (2000). *Events and Plurality*. Dordrecht: Kluwer.
- Landman, F. (2004). *Indefinites and the Type of Sets*. Oxford: Blackwell.
- Landman, F. (2011). Count nouns – mass nouns – neat nouns – mess nouns. In B. H. Partee, M. Glanzberg & J. Skilters (eds.), *Formal semantics and pragmatics. Discourse, context and models*. The Baltic International Yearbook of Cognition, Logic and Communication, Vol. 6. Manhattan, KS: New Prairie Press, pp. 167. doi:<http://dx.doi.org/10.4148/biyclc.v6i0.1579>.
- Rothstein, S. (2010). Counting and the mass-count distinction. *Journal of Semantics*, 27, 343-397.
- Schwarzschild, R. (2009). Stubborn distributivity, multiparticipant nouns and the count/mass distinction. Te verschijnen in *Proceedings of NELS 39*.
- Sybesma, R. (2009). *Het Chinees en het Nederlands zijn eigenlijk hetzelfde*. Houten: Het Spectrum.

WAT MIST BIJ ‘MISSEN’: EEN LEXICOLOGISCH ONDERZOEK

MARLEEN MERTENS
UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DI PADOVA

The definition of the verb missen given by the ‘official’ Van Dale Dictionary has been found by the present study to be incomplete and dissatisfactory. In order to investigate the many meanings of the verb, I created a corpus making use of the Corpus of the Institute for Dutch Lexicology. In order to explore the most recent uses of the verb this corpus was integrated by ‘googeling’ various forms of its conjugation and by consulting a small group of native speakers. The result is a division in nine main transitive meanings the most frequent of which is ‘to be a pity not to have something’. This is in contrast with the opinion of the native speakers according to whom the first meaning of missen is ‘to feel pain because of the absence of someone’. The semantic component ‘pain’ is present to a certain extent in nearly all meanings, but is probably losing importance. Except for the pregnant meaning of ‘missing someone’, the sentences containing this verb have a negative sense, e.g. not be able to hear or see. In the meanings afstaan (to hand over / to give away) and verliezen (to lose) the meaning is modulated by the modal verbs willen, kunnen and moeten. The intransitive use of missen is not yet considered standard, but is gradually becoming common usage in the Netherlands.

Inleiding

Het werkwoord *missen* intrigeert me al lang. Ik had gemerkt dat een Nederlandse vriendin van me, die net zoals ik al heel lang in Italië woont, het gebruikt op een manier die mij fout in de oren klinkt. Ik vroeg me af of zij zich schuldig maakt aan het gebruik van een italianisme of dat het hier gaat om een verschil in taalgebruik tussen Nederlanders en Vlamingen.

Een snelle blik in Van Dale (2005, elektronische versie) maakte me niet wijzer zodat ik ten slotte zelf het werkwoord aan een lexicologisch onderzoek heb onderworpen.

Van Dale

Van Dale onderscheidt acht overgankelijke en drie onovergankelijke betekenissen van ‘missen’, die verder in dit artikel ter sprake zullen komen. Bij de definities én de voorbeelden in het woordenboek zijn heel wat bedenkingen te maken. Ik geef hier integraal het eerste deel van het artikel met het transitieve gebruik weer:

I overgankelijk werkwoord

1. (iets of iem.) niet treffen, niet raken

het schot miste

de kans missen: niet de gelegenheid hebben

de trein, de bus missen: te laat komen om nog mee te kunnen gaan

- geen woord missen*: zeer nauwkeurig luisteren
zijn doel, zijn uitwerking missen: niet het beoogde effect hebben
voor open doel missen: de gelegenheid laten voorbijgaan om anderen vrij gemakkelijk te overtuigen
dat kan niet missen: dat leidt stellig tot het doel
2. een fout maken, zich vergissen
 (spreekwoord) gissen is *of* doet missen
  3. verliezen, kwijtraken
zij moesten hun kind missen: het stierf
hij kan het best missen: hij heeft geld genoeg
hij kan wel wat missen: hij is royaal, goedgeefs
  4. niet hebben wat men nodig heeft of zou willen hebben
 synoniem: ontberen
hij mist zelfs het hoognodige
ik kan het boek nog niet missen
 iem. kunnen missen als kiespijn
  5. merken dat iets of iemand niet is waar men verwachtte of hoopte
«aan een boom zo vol geladen, mist men vijf zes pruimen niet» (H. van Alphen)
ongaarne had hij een deel van de volledige werken gemist
  - 5a. niet vinden, niet weten waar iets of iem. gebleven is
ik mis al een paar dagen mijn paraplu
waar heb je toch gezeten? ik heb je wel een week lang gemist
  6. (mbt. iets dat men tevoren wel had of dat men nodig heeft) niet hebben
hij miste de moed zijn hart uit te storten
  7. de afwezigheid (van iets of iemand) gewaar worden of (m.n.) pijnlijk voelen
«missen is het zwaarst verlangen» (L. Gruwez)
«missen is bewaren wat je mist» (V. Vroomkoning)
Als hij maar eenmaal weg is, dan zul je hem wel missen
als men zo verkouden is, mist men dadelijk zijn zakdoek
hij mist zijn dagelijkse wandeling, nu het park gesloten is
  8. niet zien, niet meemaken
 synoniem: mislopen
ik had het voor geen geld willen missen
je hebt wat gemist!/: het was de moeite waard om het te zien (Van Dale 2005)

Om maar een paar onnauwkeurigheden te noemen: het lijkt me dat ‘geen woord missen: zeer nauwkeurig luisteren’ niet onder te brengen is onder de noemer (1) ‘iets of iemand niet treffen, niet raken’. Bij betekenis (3) ‘verliezen, kwijtraken’ geloof ik niet dat ‘missen’ in het voorbeeldzinnetje ‘hij kan wel wat missen’ de betekenis heeft van ‘verliezen’, maar eerder van ‘weggeven, afstand doen van’. En als iemand zegt ‘ik kan het boek nog niet missen’ wil dat zeggen dat die persoon het heeft en dus komt het niet overeen met betekenis (4.) ‘niet hebben wat men nodig heeft of zou willen hebben’. En nog: wanneer wordt de pijngrens overschreden en heeft ‘missen’ niet meer betekenis (4) maar (7) ‘de afwezigheid (van iets of iemand) gewaar worden of (m.n.) pijnlijk voelen – als hij maar eenmaal weg is, dan zul je hem wel missen’?

De definitie van Van Dale overlappen elkaar ten dele maar vooral stemmen de voorbeeldzinnen niet altijd overeen met de definitie in kwestie. Om een beeld te krijgen van de betekenissen van ‘missen’ heb ik zelf een corpus van een vijftigtal voorkomens samengesteld door verschillende vormen van het werkwoord te googelen¹, zodat ik de

meest recente betekenissen op het spoor kwam. Om deze in een breder perspectief te plaatsen heb ik gebruik gemaakt van 478 voorkomens uit het PAROLE Corpus van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie.² De verschillende betekenissen heb ik vervolgens gerangschikt van meest naar minst frequent. In dit artikel ga ik eerst in op de meest voorkomende betekenismomenten die naar voren kwamen uit het Corpus, daarna komen minder vaak gebruikte aan de orde.

Bovendien heb ik enkele zinnen waarin 'missen' naar mijn taalgevoel niet correct gebruikt wordt, aan een groep van een dertigtal Vlaamse en Nederlandse moedertaalsprekers voorgelegd, om eventuele verschillen tussen het gebruik in Vlaanderen en Nederland aan het licht te brengen.³

Op basis van deze gegevens heb ik me aan een nieuwe classificatie van de betekenissen gewaagd.

Een poging tot herdefinitie van het werkwoord 'missen': overgankelijk gebruik

Het werkwoord 'missen' gaat terug tot ongeveer 1200 en is waarschijnlijk afgeleid van het bijwoord *mis*, 'niet raak' (Van Dale). Het is dan ook wellicht uit etymologische overwegingen dat we in het woordenboek Van Dale als eerste betekenis vinden: 'iets of iemand niet treffen, niet raken'. Ik geef er echter de voorkeur aan te beginnen met de meest frequente betekenis en die is niet, zoals de proefpersonen zonder uitzondering spontaan aangaven, 'iemand's afwezigheid pijnlijk voelen' maar 'iets tot zijn spijt niet hebben'.

Iets (tot zijn spijt) niet hebben

237 treffers

'Missen' in deze betekenis komt in het PAROLE Corpus maar liefst 237 keer voor. Het gaat bijna uitsluitend om zinnen met een niet-levend lijdend voorwerp; het gemis van een voorwerp kan wel spijt opwekken, maar doorgaans roept het gemis van een persoon heviger emoties op, zoals we zullen zien.

(1) Kim Gevaert liep in september haar laatste wedstrijd op de Memorial. Mist ze de atletiek niet? Soms wel, maar het is een gezond en normaal gemis. (<http://www.dehardloopkrant.com>)

(2) In het begin miste ik vooral de gele kaas. Nu mis ik niks meer. (1995, Meppeler Courant)⁴

(3) Hij mist een oog. (<http://aghnederland.webs.com/godenengodinnen.htm>)

Ook het onderwerp kan niet-levend zijn, maar het resultaat van de handeling wekt ontevredenheid of spijt op bij diegene die de zin uitspreekt:

(4) Zijn schot mist de juiste richting. Beek speelt teveel de lange bal en zonder aansluiting tussen de linies. (www.groenstarbeek.be)

(5) Ook mist hij [de computer] bij internet sites enkele afbeeldingen, waardoor ik bijv. niet verder in kan loggen [...]. (<http://forum.tipsentrucs.nl/>)

In elf zinnen van het corpus is de emotionele factor ‘spijt’ vrijwel afwezig, dan kan ‘missen’ eenvoudigweg vervangen worden door ‘niet hebben’.

(6) De bomen zijn nog wel hoog maar missen de typische steunlijsten van het laaglandbos. (1993, NRC)

(7) Ze verkopen oude boeken prenten tijdschriften posters en ansichtkaarten Ik loop zelden langs hun kraampjes zonder een paar boeken te kopen die ik miste. (1994, NRC)

Mislopen

79 treffers

De tweede frequentste betekenis van ‘missen’ is die welke Van Dale als achtste en laatste vermeldt: ‘niet zien, niet meemaken’.

In het corpus zijn er 79 voorkomens, wat het tot tweede belangrijkste betekenis maakt. Bij de analyse bleek dat deze uiteenvalt in twee onderverdelingen, aan de ene kant die van ‘niet kunnen horen of zien’, aan de andere ‘niet kunnen meedoen’. Het is echter niet zo dat de personen in kwestie gewoonweg iets ‘niet meemaken’. De semantiek van ‘missen’ bevat een spijt-factor, zodat de definitie accurater wordt als we het werkwoord ‘kunnen’ toevoegen aan de definitie van Van Dale.

➤ *Niet kunnen horen of zien*

46 treffers

In de volgende zinnen gaat het er niet zozeer om dat er iets wordt meegemaakt, maar eerder dat er iets niet gezien of gehoord kan worden. In maar liefst drieëntwintig van de zesenzeventig treffers is de zin negatief maar twee negaties bij elkaar opgeteld maken de eindbetekenis positief, zodat uiteindelijk in zin (8) ‘ze’ juist wel graag alles wil horen en in zin (9) ‘ze’ alles kan zien van de politieke strijd. In tweeëntwintig zinnen komt een van de modale werkwoorden – ‘willen’, ‘hoeven’, ‘zullen’ of ‘mogen’ – voor.

(8) Gaandeweg wordt het stil, ze willen geen woord missen. (1994, NRC)

(9) Ze hoefde niets te missen van de strijd tussen Bush en Clinton. De uitslagen waren te zien op grote televisieschermen. (1992, Jeugdjournaal)

➤ *Niet kunnen meemaken*

33 treffers

In de betekenis van ‘niet kunnen meedoen’ vinden we ‘missen’ opvallend vaak in sportcontexten: veertien van de drieëndertig.

(10) Daardoor mist hij de wereldbekerwedstrijd in Thialf komend weekend. (<http://www.skatepodium.com/>)

Verder worden er concerten, televisieprogramma’s, gelegenheden, telefoontjes of examens gemist:

(11) Hij vergeet zijn wekker te zetten en mist zijn mondeling Nederlands! (<http://www.tv-visie.be/>)

(12) Ik vergeet op vrijdag mijn GSM. Bij thuiskomst merk ik dat ik een 27-tal oproepen gemist heb. (<http://www.sietoebie.be/>)

(13) De shuttel kon vandaag ongestoord opstijgen De spechten hebben gewoon ergens anders een nest gemaakt. Ze missen nu wel hun ruimtereisje. (1995, Jeugdjournaal)

Het aandeel negatieve zinnen is hier kleiner: twaalf van de drieëndertig, terwijl in veertien zinnen de modale werkwoorden ‘moeten’, ‘willen’ of ‘mogen’ voorkomen.

Niet raken

70 treffers

De derde frequentste betekenis van ‘missen’ is wellicht ook het moeilijkst in woorden te vatten. In Van Dale vinden we: ‘iets of iemand niet treffen, niet raken’ met een aantal voorbeelden die op het eerste gezicht niet veel samenhang hebben en waarvan ‘geen woord missen: zeer nauwkeurig luisteren’ duidelijk elders moet worden ondergebracht (zie ‘Niet kunnen horen of zien’). Het is onmogelijk dit ‘missen’ eenduidig te definiëren, we kunnen de schakeringen in betekenis wel rangschikken op een schaal die gaat van letterlijk naar figuurlijk.

➤ *Letterlijke betekenis: niet raken*

19 treffers

De letterlijke betekenis, die ook het dichtst bij de etymologische oorsprong ligt, vinden we terug in de volgende zinnen, waar ‘missen’ kan worden vervangen door ‘niet raken’. Van Dale geeft het voorbeeld:

(14) het schot miste

‘Missen’ wordt hier onovergankelijk gebruikt, weliswaar in een absolute constructie, dus zonder direct object, maar we kunnen ons voorstellen dat het lijdend voorwerp bijvoorbeeld ‘het doelwit’ is. In voorbeeld (15) raken de mannen die capoeira beoefenen elkaar niet:

(15) Indrukwekkend snel molenwiekend met armen en benen draaien ze om mekaar heen, missen ze mekaar steeds weer op een haar na. (1996, Plouvier Bart: De ronde van de maan)

In alle 19 gevallen komt ‘missen’ in deze betekenis voor in een context van sport of oorlog en vuurwapens:

(16) Circle runner: een torpedo die zijn doel gemist heeft en in een boog terugkomt naar het eigen schip. (www.dutchfleet.net/)

(17) Henk Baas had het vizier het scherpst staan en won door alle ringen volledig te treffen. Willem Kloeze miste er twee en kreeg met 95 punten de tweede prijs. (1993, Meppeler Courant)

Net zoals in het voorbeeld van Van Dale wordt ‘missen’ in de volgende zin in een absolute constructie worden gebruikt:

(18) Ze was wel aangewezen als één van de vijf schutters maar voelde zich niet optimaal. Haar vervangster Noor Holsboer, uitblinkster tijdens de wedstrijd, miste als enige HGC-speelster. (1993, NRC)

➤ *Een openbaar vervoermiddel niet halen*

7 treffers

Vreemd genoeg is voor de moedertaalsprekers één van de meest pregnante betekenissen van ‘missen’ het ‘niet halen van een trein of bus’, terwijl deze in het corpus maar zeven keer voorkomt. We kunnen dit interpreteren als een ‘niet in contact komen met’ en hier onderbrengen. Voorbeelden zijn legio op het internet:

(19) De trein is immers in aantocht en anders mist hij hem nog.
(<http://www.spoorwegnostalgie.be/>)

➤ *Figuurlijke betekenis: aan het doel voorbijgaan*

14 treffers

Van Dale legt ‘(iets of iem.) niet treffen, niet raken’ onder andere ook uit als ‘zijn doel, zijn uitwerking missen’. Het gaat hier om een figuurlijke interpretatie: net zoals de bal niet in het fysieke doel terechtkomt, bereikt een bepaalde handeling het beoogde doel niet. De woorden ‘doel’ of ‘uitwerking’ komen heel vaak voor als lijdend voorwerp:

(20) Campagne tegen vuurwerk mist doel. (<http://www.volkskrant.nl/>, 3 januari 2010)

(21) Toch blijft het spookverhaaltje zijn uitwerking missen, en wordt het al vrij snel een sleur en blijft verfrissing uit. (www.moviemeter.nl/)

In de volgende zinnen wordt het lijdend voorwerp niet expliciet ‘doel’ genoemd, maar er is sprake van iets wat iemand wil bereiken:

(22) Vermeule diende ofwel 2.12.30 te scoren of nationaal kampioen onder de 2.16.00 te worden. Dat laatste miste de 31-jarige Zeeuw op vijf seconden. Vorig jaar miste hij in Rotterdam de B-limiet voor de Olympische Spelen op vier seconden. (1993, NRC)

(23) De zekerste manier om je spirituele groei te missen is voort te gaan met op die manier drukte te willen vermijden. (1996, Liekens, Paul, NLP en spirituele ontwikkeling)

➤ *Een mogelijkheid niet te baat nemen*

30 treffers

Sterk verwant met ‘een beoogd doel niet halen’ is de betekenis van ‘missen van een kans of een mogelijkheid’ in de volgende voorkomens:

(24) Nederlaag op eigen veld tegen zwak Drienerlo. Missen van kansen fataal voor hockeyers van Meppel. (1994, Meppeler Courant)

De hockeyers behalen het beoogde doel niet omdat ze de mogelijkheden om te scoren niet uitbuiten. Ook hier komen opvallend veel zinnen uit de sportwereld voor die gaan over het ‘missen’ van de mogelijkheid om een doelpunt te maken en dus te winnen:

(25) Na enkele riante mogelijkheden gemist te hebben, moest scheidsrechter Klaasen uit Zwolle de voetballers uit Assen te hulp komen. (1993, Meppeler Courant)

(26) Krajicek miste in de eerste game drie breekpunten. (1993, NRC)

Deze betekenis van ‘missen’ is geïdiomatiseerd in de uitdrukking ‘de boot missen’:

(27) Hij zegt wel dat kabelexploitanten snel moeten beginnen met het moderniseren van de netten anders missen zij op een vreselijke manier de boot. (1983, Collectie V.d.Veen)

De afwezigheid van een mens (of dier) pijnlijk voelen

32 treffers

Om te achterhalen wat de moedertaalsprekers als hoofdbetekenis van ‘missen’ beschouwen, heb ik hun gevraagd een zinnetje te schrijven dat spontaan in hun hoofd opkwam. Op één na waren zowel Vlamingen als Nederlanders het erover eens dat ‘missen’ in de eerste plaats betekent ‘triest zijn omdat iemand er niet is’. Zoals in:

(28) Toen Wim twee maanden in China moest invallen heb ik hem erg gemist. (moedertaalspreker)

Dit is waarschijnlijk te verklaren door de emotionele lading die het werkwoord in deze betekenis heeft. Toch is het vreemd dat we er ons blijkbaar geen rekenschap van geven dat we ‘missen’ veel en veel vaker in andere contexten gebruiken. Het corpus telt namelijk slechts tweeëndertig voorkomens van dit pijnlijke ‘missen’.

Het lijdend voorwerp – wat gemist wordt – is meestal een mens, soms een dier:

(29) De jongeren komen uit steden waar fel wordt gevochten. Ze missen hun ouders en hebben pijn. (1991, Jeugdjournaal)

(30) Anderen missen de pony die zo ontzettend sterk was en nooit moe werd. (1993, Jeugdjournaal)

In Van Dale staan bij ‘7. de afwezigheid (van iets of iemand) gewaar worden of (m.n.) pijnlijk voelen’ onder andere de volgende voorbeeldzinnetjes:

(31) als men zo verkouden is, mist men dadelijk zijn zakdoek. (Van Dale)

(32) hij mist zijn dagelijkse wandeling, nu het park gesloten is. (Van Dale)

In (31) en (32) ontbreekt de sterke emotie van het ‘pijnlijk voelen’ en is er enkel sprake van ‘spijt’. Deze voorbeelden horen dan ook thuis onder kopje ‘iets tot zijn spijt niet hebben’.

Het onderwerp van ‘missen’ is doorgaans menselijk, maar aangezien in onze maatschappij ook aan dieren gevoelens worden toegeschreven, kunnen die ook iemand missen, zoals in het liedje van Peter Koelewijn:

(33) De hond mist je / Nou jij er niet meer bent (<http://www.peterkoelewijn.nl/>)

Of in dit voorbeeld dat ik met Google heb gevonden, waar de eigenaar van een kat zich afvraagt waardoor de ziekte van zijn kat wordt veroorzaakt:

(34) Niet meer willen eten, mist ze haar broer of komt het door de schildklier?
(<http://www.dekattensite.nl>)

Nodig hebben

21 treffers

Als ‘missen’ de betekenis ‘nodig hebben’ heeft, is het lijdend voorwerp vaak niet-levend, want er is wel sprake van gemis, maar niet van een pijnlijk gemis van een geliefd persoon. Opvallend is dat alle zinnen uit het corpus het modale werkwoord ‘kunnen’ bevatten en in de negatieve vorm staan. Alles welbeschouwd betekent ‘missen’ hier ‘**niet** nodig hebben’, maar net zoals bij ‘niet kunnen horen of zien’ wordt de eindbetekenis positief. Een voorbeeld om dit te verduidelijken:

(35) De landbouw in Staphorst kan deze grond **niet** missen want in de afgelopen jaren is er steeds vaker een aanslag op agrarische grond gedaan. (1993, Meppeler Courant)

(35a) De landbouw in Staphorst heeft deze grond **niet niet** nodig (dus **wel** nodig).

(36) We kunnen de schaapskudden niet missen omdat ze in het belang van Drenthe zijn. (1993, Meppeler Courant)

Met Google vond ik echter dit zinnetje, waarin het werkwoord ook de betekenis ‘nodig hebben’ heeft, maar zonder ‘kunnen’ of negatie.

(37) Te koop aangeboden: 6 Tegels, Groen, wie mist ze?
(<http://www.marktplaza.nl/>)

Persoonlijk vind ik dat een beetje raar klinken, en blijkbaar ben ik niet de enige, want op de site van de Taalunie <http://taaladvies.net/>, waar vragen kunnen worden gesteld over correct taalgebruik, vroeg iemand of ‘missen’ in een dergelijke context kan worden gebruikt. Het antwoord van de taalkundigen van de Taalunie luidt zo:

Het overgankelijke gebruik van ‘missen’ (onder meer in de betekenissen ‘niet hebben wat men nodig heeft of wil’, ‘niet vinden, niet weten waar iets of iemand gebleven is’ en ‘de afwezigheid voelen’) is wel standaardtaal.
(<http://taaladvies.net/taal/advies/vraag/552/>)

Een van de zinnetjes die dit antwoord illustreren is:

(38) Ik mis nog drie plaatjes en dan heb ik de serie compleet.
(<http://taaladvies.net/taal/advies/vraag/552/>)

De moedertaalsprekers aan wie ik het heb voorgelegd, zijn het er unaniem over eens dat dit correct Nederlands is, maar een aantal onder hen gaven aan dat ze eerder zouden zeggen:

(38a) Ik heb nog drie plaatjes nodig en dan heb ik de serie compleet.
(moedertaalspreker)

Is ‘missen’ in dit geval dan het perfecte equivalent van ‘nodig hebben’? Om hier achter te komen heb ik nog een zin voorgelegd aan de moedertaalsprekers. Het gaat om een voorbeeld dat Van Dale bij betekenis (7) plaatst, namelijk ‘de afwezigheid (van iets of iemand) gewaar worden of (m.n.) pijnlijk voelen’.

(39) Als men zo verkouden is, mist men dadelijk zijn zakdoek. (Van Dale)

Net zoals ikzelf vindt de helft van de moedertaalsprekers – zowel Nederlanders als Vlamingen – deze zin vreemd of zelfs onbegrijpelijk, waarbij wordt opgemerkt dat hier ‘nodig hebben’ meer op zijn plaats zou zijn. De andere helft van de moedertaalsprekers heeft geen bezwaar tegen het zinnetje.

De reden waarom veel ondervraagden de zin raar vonden is dat in ‘missen’ de semantische component van ‘spijt’ zit, terwijl die ontbreekt in ‘nodig hebben’. De afwezigheid van een zakdoek brengt geen gevoel van spijt teweeg, ten hoogste een gevoel van ongemak, een ‘lichte’ emotie die voor sommigen dan weer het gebruik van ‘missen’ rechtvaardigt. In ieder geval is het een voorwerp dat je gemakkelijk kan vinden. Dit geldt niet voor een bepaald soort tegels of de plaatjes van een serie, waarvan het helemaal niet zeker is of je eraan kan komen.

De component ‘spijt’ ontbreekt daarentegen geheel in ‘niet kunnen missen’ en het feit dat een deel van de ondervraagde groep geen bezwaar heeft tegen ‘missen van een zakdoek’, duidt er wellicht op dat de semantiek van het werkwoord in die richting verandert.

Afstaan

20 treffers

Alleen het WNT maakt gewag van de betekenis: ‘iets afstaan dat men heeft en het dan vervolgens dus niet meer hebben: iets kunnen missen’ (WNT 1993, vol 9: 861). In Van Dale vinden we bij ‘verliezen, kwijtraken’ de volgende voorbeelden, die ik echter onder het kopje ‘afstaan’ onderbreng:

(40) *Hij kan het best missen.* Hij heeft geld genoeg (Van Dale)

(41) *Hij kan wel wat missen.* Hij is royaal, goedgeefs.⁵ (Van Dale)

Het lijdend voorwerp is hier een persoon of een voorwerp waarvan men gemakkelijk afstand kan doen of dat men van plan is weg te geven. Met andere woorden: men zal er geen spijt van hebben als het weg is.

In alle zinnen uit het corpus wordt ‘missen’ vergezeld van een modaal werkwoord. In negen gevallen vinden we het modale werkwoord ‘kunnen’:

(42) Hij was niet verwend. Hij kon heel goed delen en wat missen. (1993, NRC)

(43) Duizend dollar kon ie wel missen vond ie. (1993, Jeugdjournaal)

(44) [...] zocht ze heel snel alle lakens en handdoeken die ze kon missen. (1996, Steiger, Brad)

In het corpus zijn er zes zinnen waar iemand iets ‘niet wil missen’, dus ‘niet wil afstaan’:

(45) In vele Vlaamse eenheden en districten zou men die Waalse officieren nog niet willen missen want doorgaans zijn ze heel goed voor de manschappen [...] (1997, Louis de Lentdecker)

En er zijn ook twee zinnen in het corpus waarin iemand een persoon – maar het zou ook een voorwerp kunnen zijn – ‘niet kan missen’. De inhoud van voorbeeld (46) wijst erop dat ‘(niet) kunnen / willen missen’ vaak in idiomatische uitdrukkingen wordt gebezigd:

(46) Iemand nog niet voor een miljard kunnen missen is een gezegde, een stijlfiguur (1993, NRC)

Dat zien we ook in deze vaste uitdrukkingen:

(47) Iemand/iets kunnen missen als kiespijn.⁶ (Van Dale)

(48) [...] zoveel profijt hebben van hun ziekte dat ze hem voor geen goud zouden willen missen. (1993, Luijck, Arie)

Ook iets of iemand *node*⁷ (moeten) missen kan als idiomatische uitdrukking worden beschouwd.

(49) Volksdansgroep Banjaluka bracht sfeer met uitheemse dansen. Live muziek hebben we *node moeten missen*. (1993, Meppeler Courant)

(50) [...] laten zien dat het wel in staat was te scoren in tegenstelling tot DVSV dat zijn spitsen Klaas Jan Boers en John Pleister *node miste*. (1993, Meppeler Courant)

Verliezen

10 treffers

In Van Dale staat bij betekenis (3) ‘verliezen, kwijtraken’ als voorbeeld de volgende zin:

(51) Zij moesten hun kind missen: het stierf. (Van Dale)

In werkelijkheid gaat het bij dit betekenismoment niet om ‘missen’ maar om ‘moeten missen’, want als we het modale werkwoord weglaten:

(51a) Zij missen hun kind, het stierf.

krijgt de zin een veel grotere emotionele lading en hoort hij thuis onder kopje ‘de afwezigheid van een mens (of dier) pijnlijk voelen’.

Als ‘moeten missen’ een mens als lijdend voorwerp heeft, kan het een equivalent zijn van tijdelijk verliezen, maar ook van sterven. Zin (51) uit Van Dale is dan ook enigszins tautologisch.

In het corpus gaan drie van de tien voorkomens over het verlies van een persoon:

(52) Hoe het is om een familie-lid van de een op de andere dag te moeten missen? De kinderen lopen zelf ook gevaar [...]. (1993, Jeugdjournaal)

(53) Ze moeten hun vader of vriend een half jaar missen. Over een week vertrekt er nog een groep militairen naar Bosnië. (1992, Jeugdjournaal)

In maar liefst zes gevallen worden delen van het lichaam verloren:

(54) Maar de populaire 66-jarige sociaal-democraat overleefde de aanslag Hij zal enkele vingers moeten missen. (1993, 8 uur journaal)

(55) Een Oostenrijker liep een zware hoofdwond op en zal een oog moeten missen. (1993, 8 uur journaal)

Het is evident dat er spijt doorklinkt in deze zinnen. En toch, ondanks de vreselijke gebeurtenissen die worden beschreven, hebben ze een weinig emotionele, bijna klinische toon.

Zich vergissen

5 treffers

Van Dale vermeldt ‘missen’ in de zin van ‘een fout maken, zich vergissen’ onder kopje (2) ‘een fout maken, zich vergissen’ en geeft als enige voorbeeld het gezegde ‘gissen doet missen’ of ‘gissen is missen’.⁸ Ook de vijf voorbeelden uit het corpus zijn beperkt tot een – steeds negatieve – vaste uitdrukking, met name ‘het kan niet missen’, die in Van Dale verkeerdelijk staat onder overgankelijk (1) ‘niet treffen, niet raken’.

Het woordenboek Hedendaags Nederlands legt de uitdrukking uit als ‘zich vergissen’ en plaatst er de aantekening ‘(Belg., inf.)’ bij (p. 881). De Nederlanders van mijn moedertaalgroep gaven inderdaad aan de uitdrukking niet te kennen, maar ze begrijpen wel wat ermee bedoeld wordt. En toch zijn ten minste vier van de vijf (één is niet localiseerbaar) voorkomens uit het corpus uit Nederland afkomstig:

(56) Een stoomboot. En een wit paard. Dat kan niet missen. Sinterklaas is weer in het land. (1993, Jeugdjournaal)

Niet vinden

4 treffers

Van Dale illustreert ‘missen’ in de zin van ‘niet vinden’ met het volgende voorbeeld:

(57) Ik mis al een paar dagen mijn paraplu. (Van Dale)

De helft van de moedertaalsprekers vindt dat een heel normaal zinnetje, terwijl de andere helft zou zeggen:

(57a) Ik ben mijn paraplu al een paar dagen kwijt.

(57b) Ik vind mijn paraplu al een paar dagen niet meer.

Ook in dit geval is naar mijn mening het ontbreken van de semantische component ‘spijt’ de reden voor de onenigheid van de ondervraagden: het ontbreken van een paraplu kan makkelijk verholpen worden. Deze unieke bal kan daarentegen niet makkelijk vervangen worden:

(58) KNVB mist bal met handtekeningen. 11 juni 2008 16:41. De KNVB is verbolgen over de verdwijning van een bal met de handtekeningen van alle spelers [...] (www.agd.nl/)

Het corpus bevat slechts vier voorkomens van dit ‘missen’, waarvan drie met een niet-levend lijdend voorwerp en het volgende met een menselijk lijdend voorwerp:

(59) Een Nederlandse kampeerder werd al sinds gisteravond gemist en bij een zoekactie is hij vanmiddag dood aangetroffen.⁹ (1992, 8 uur journaal)

Ook bij Taaladvies.net is het volgende voorbeeld met een menselijk lijdend voorwerp te vinden.

(60) Toen we eindelijk in de stad aangekomen waren, misten we iemand van het reisgezelschap. (<http://taaladvies.net/taal/advies/vraag/552/>)

Toch wordt hier niet aangegeven dat de kampeerder of de reiziger pijnlijk gemist wordt, zoals bij ‘de afwezigheid van een mens (of dier) pijnlijk voelen’. Er moet naar hen worden gezocht en er is wel sprake van ongerustheid of spijt, maar niet van verdriet.

Op de vraag hoe hij een ‘pijnlijke afwezigheid’ zou onderscheiden van een ‘gewone tijdelijke afwezigheid’ in een zinnetje als ‘ik mis Janneke’, antwoordde een Nederlander dat hij in het tweede geval het bijwoord ‘nog’ zou toevoegen: ‘ik mis Janneke nog’.

Het zinnetje ‘ik mis Janneke nog’, voorgelegd aan de moedertaalsprekers, bracht een verschil in interpretatie tussen Nederlanders en Vlamingen aan het licht. Terwijl voor de eersten de zin eenduidig is, zijn voor de Vlamingen twee interpretaties mogelijk, naargelang de context. Het kan betekenen dat Janneke nog niet bij de groep is, maar ook dat de pijn om het verlies van Janneke nog levend is. Om deze laatste betekenis uit te drukken zouden de Nederlanders nog een bijwoord toevoegen: ‘ik mis Janneke nog steeds / altijd’.

Onovergankelijk gebruik

Ontbreken

De onovergankelijke vorm van ‘missen’ komt veel minder frequent voor en wordt, zoals uit mijn onderzoek blijkt, niet onverdeeld correct gevonden. Van de eerste twee betekenissen in Van Dale hebben noch ik, noch anderen die ik erover ondervroeg, ooit gehoord. Die zouden beter uit het artikel kunnen worden geschrapt:

II onovergankelijk werkwoord

1. mislukken

dat mist mij nooit

2. (gewestelijk) niet meer wel bij zijn verstand zijn

vader begint te missen

3. [leenvertaling van Fr, *manquer*]

ontbreken
er mist een letter
wat hier mist is discipline
(gewestelijk) *dat mist nooit*
dat gebeurt altijd
(Van Dale 2005)

In de inleiding merkte ik op dat naar mijn gevoel Nederlanders ‘missen’ soms anders gebruiken dan Vlamingen. Dit is het geval met dergelijke intransitieve constructies:

(61) QuarkXPress 5.0 Handleiding mist... - je moet um los kopen!!
(<http://forum.onemorething.nl/>)

Dit intransitieve gebruik van ‘missen’ wordt niet afgekeurd door Van Dale, maar wel door de taalkundigen van de Taalunie die het bestempelen als ‘geen standaardtaal’. Op <http://taaladvies.net/> wordt namelijk de volgende vraag gesteld: ‘Is “missen” in “Er mist een bladzijde” correct, of moet het zijn: “Er ontbreekt een bladzijde?”’ Het antwoord luidt: ‘Hoewel missen vooral in Nederland soms wordt gebruikt in de betekenis ‘ontbreken’, is dit gebruik geen standaardtaal. Ontbreken en mankeren zijn wel standaardtaal.’ En nog volgens deze taalkundigen wordt het gebruik van ‘missen’ in deze betekenis ‘door de meeste taalgebruikers niet aanvaard.’

Om deze laatste uitspraak te toetsen heb ik een van de Taaladvies-zinnetjes voorgelegd aan de moedertaalsprekers:

(62) Er miste die ochtend een doos koekjes en een zak brood uit de keuken.
(<http://taaladvies.net/taal/advies/vraag/552/>)

Geen enkele van de ondervraagde Vlamingen zou ‘missen’ in deze zin gebruiken, terwijl van de Nederlanders slechts drie de zin correct vinden, eentje op het randje af en maar liefst negen van hen liever ‘ontbreken’ zouden gebruiken. De meningen zijn dus duidelijk verdeeld. De Nederlandse taalkundige Riemer Reinsma is categorischer. Volgens hem was dit zinnetje vroeger niet correct, maar is het nu zo ingeburgerd dat het als goed te beschouwen is (persoonlijke mededeling). En tegen alle verwachting in vond ik een voorkomen op een Vlaams forum:

(63) Wanneer ik mijn pc opstart krijg ik al voordat hij bij het bureaublad is de foutmelding dat het bestand system 32/drivers/ntfs.sys mist...
(<http://www.multidesk.be/>)

In het corpus heb ik maar één enkel voorkomen gevonden:

(64) [...] gezellig zo’n nachtje zonder stroom, al blijven ze ook op hun hoede. Die kan nooit missen. (1995, 8 uur journaal)

Misschien is het gebruik wel in opmars, maar nog niet helemaal ingeburgerd; dat zal de toekomst uitwijzen.

Besluit

Mijn analyse heeft aangetoond dat de semantische component ‘spijt’ in bijna alle betekenissen van ‘missen’ aanwezig is, behalve in die welke het dichtst bij de

etymologische oorsprong staat, met name ‘niet raken’. Toch tekent zich wellicht een evolutie af waarbij dit betekenismoment vervaagt, zoals in ‘nodig hebben’ of ‘niet vinden’.

Verder moet bij de beschrijving van ‘missen’ zonder meer rekening worden gehouden met de modale werkwoorden die de betekenis moduleren, zoals ‘moeten’ in ‘verliezen’ of ‘kunnen’ en ‘willen in ‘nodig hebben’.

Door de frequentie-classificatie kwam aan het licht dat wat de proefpersonen intuïtief aangaven als meest pregnante betekenis, met name ‘de afwezigheid van een mens (of dier) pijnlijk voelen’, helemaal niet de meest voorkomende is. De meesten zijn zich er niet eens van bewust dat we ‘missen’ het allervaaft gebruiken om uit te drukken dat we iets niet hebben, terwijl we dat wel zouden willen.

Terwijl het subject altijd menselijk – of uitzonderlijk dierlijk – is, is het object van ‘missen’ in de meeste gevallen niet-levend. Een menselijk object vinden we zoals gezegd slechts bij ‘De afwezigheid van een mens (of dier) pijnlijk voelen’, maar ook sporadisch bij ‘verliezen’ en ‘niet vinden’, waar de semantische component ‘pijnlijk’ echter afwezig is.

Het intransitieve gebruik van ‘missen’ ten slotte komt alleen in Nederland voor, maar is nog omstreden. In de letterlijke betekenis ‘niet raken’ kan het werkwoord ook in een absolute constructie verschijnen.

Noten

1. De sites waaruit ik de voorbeelden heb gehaald heb ik geraadpleegd tussen 1 januari 2009 en 31 augustus 2009. Eventuele schrijf- of taalfouten heb ik niet gecorrigeerd.
2. http://parole.inl.nl/html/index_dutch.html. Het PAROLE Corpus bevat teksten uit boeken, kranten, tijdschriften en teksten bestemd voor TV- journaalen.
3. Met dank aan Ton Anbeek, Riemer Reinsma en de moedertaalsprekers voor hun geduld.
4. Jaartal en bron zoals weergegeven in het PAROLE Corpus.
5. Dit lijkt me geen goede uitleg. Ik stel voor: ‘ook al geeft hij wat meer uit, hij zal er niet arm van worden’.
6. In Van Dale gegeven als voorbeeld van ‘4. niet hebben wat men nodig heeft of zou willen hebben, synoniem: ontberen’.
7. ‘Node: door de noodzakelijkheid gedwongen, niet vrijwillig’ (Van Dale).
8. Hierbij maak ik de kanttekening dat ‘missen’ in dit geval optreedt als respectievelijk infinitief en nominaal predicat en zeker niet als transitief werkwoord.
9. Wellicht wordt ‘gemist’ hier in werkelijkheid verward met ‘vermist’, dat naar mijn mening correcter zou zijn. De actieve zin ‘De politie miste een Nederlandse kampeerder’ lijkt me hoogst onwaarschijnlijk.

Bibliografie

- Boon, T. den & D. Geeraerts (2005). *Van Dale groot woordenboek van de Nederlandse taal*. 14e uitg. Utrecht / Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Sterkenburg, P. van (2002). *Groot woordenboek hedendaags Nederlands*, 3e. uitg. Utrecht / Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Taaladviesnet, <http://taaladvies.net/taal/advies/vraag/552/>, laatst geraadpleegd 5 oktober 2010.
- WNT (1993). *Woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage: Sdu.

LETTERKUNDE

EEN ONTVLAMD BEGEESTEREN: 'JERICHO' VAN GERRIT ACHTERBERG

HERMAN VAN DER HEIDE
UNIVERSITÀ DI BOLOGNA

This article examines the metaphor of the city, and especially the biblical city, in the poetry of the Dutch poet Gerrit Achterberg. Taking its cue from the poem 'Jericho', the opposition between form and content, outside and inside, is elaborated and a mediation through the female is proposed. In poetical and biblical allegory the city signifies woman and the conquest of the city the union of male and female. The female thus constitutes a mediating force between the immunity of the closed city and the external world. The element of fire is predominant in the metaphorical representation of the destructive and revelatory aspects of this force.

Inleiding

Voor een Nederlander met een protestantse achtergrond is een reis naar het heilige land een grote gebeurtenis. Laat ik dus beginnen met enig jeugdsentiment. Ook ik behoort tot die groep van Nederlanders uit een gereformeerd milieu die in hun jeugd veel uit de Bijbel hebben horen lezen en die ook zelf een toegankelijke kinderbijbel bezaten. Eén van mijn eerste leesteksten was de kinderbijbel van Anne de Vries. Die was haast net zo spannend als de andere boeken die ik toen las. Veel jongensboeken in die tijd hadden historische thema's: de zeevaart, Nederland onder de tirannie van de Spanjaarden en natuurlijk dé oorlog. Met rode oortjes lasen we *Engelandvaarders* en *Reis door de nacht*.¹ De hoofdpersonen kwamen uit een gereformeerd gezin en ze waren natuurlijk 'goed'. De mythe van de Nederlanders als uitverkoren volk was nauw verbonden met de verhalen uit het Oude Testament, de oertekst van onze natie. Een bisschoppelijke synode in het Midden-Oosten heeft onlangs bepaald dat de Joden moeten afzien van de 'Bijbelse rechten' op termen als 'het beloofde land' en zich niet langer 'het uitverkoren volk' mogen noemen. 'Wij christenen kunnen niet langer spreken van het beloofde land voor het Joodse volk. Er is niet langer een uitverkoren volk. Alle mannen en vrouwen uit alle landen zijn het uitverkoren volk geworden', aldus de aartsbisschop van de Grieks-katholieke kerk.² Ook de gereformeerde Nederlanders voelden zich uitverkoren, iets waar de predestinatieleer niet vreemd aan was. Het volk van Israël onder het juk van de Egyptenaren stond model voor Nederland in oorlogstijd, zoals in de Tachtigjarige Oorlog het ontstaan van de nieuwe natie verbonden was met de verovering van het land Kanaän. Op de School met de Bijbel hoorden we bij de vaderlandse geschiedenis over het beleg van Nederlandse steden als Leiden, Breda, Zutphen, Alkmaar en Deventer en onze eigen Mozes was Willem van Oranje. De allegorische lezing van het Oude Testament is nog tot op de dag van vandaag in de Nederlandse literatuur te vinden en dit opstel is gewijd aan een dichter die opgroeide in een plattelandsgezin aangesloten bij de gereformeerde variant van de hervormde kerk, de zogenaamde 'gereformeerde bonders', Gerrit Achterberg.

Bij de lezing van het verhaal over het beleg van Jericho luisterde ik aandachtig; ik kende het uit mijn kinderbijbel. Mijn vader las en sprak plotseling een woord uit dat

wijzelf nooit in de mond durfden en mochten nemen, want het was een gevaarlijk en verboden woord. Het werd gebruikt bij de beschrijving van het vrouwelijke personage, Rachab, die de verspieders had verborgen en als enige met haar familie gespaard zou worden bij de vernietiging van de stad. In de volwassenenbijbel werd Rachab een 'hoer' genoemd. Ik schrok, want in mijn kinderbijbel was deze vrouw een heldin die een taverne had of zoiets, maar zeker geen 'publieke vrouw'. Het was voor mij een grote schok, ook dat mijn vader dat zondige woord zomaar durfde uit te spreken. Wat het precies betekende wist ik nog niet, maar dat het heel slecht was om het te zijn was me wel duidelijk. En dat die vrouw gered werd en opgenomen zou worden in de boezem van het uitverkoren volk begreep ik al helemaal niet. Er bleef een mysterieus waas hangen over dat verhaal.

Mozes en het brandende braambos

De stad heeft de man van het platteland die Achterberg was altijd gefascineerd en afgeschrikt. De archetypische stad vond hij in het verhaal van Jozua en het volk van Israël voor de muren van Jericho en de avonturen van de verspieders binnen de muren van die stad.³ Zoals bijna altijd in het werk van Gerrit Achterberg, gaat het gedicht 'Jericho' (*Verzamelde Gedichten*⁴ 119) over seks (liefde?) en dood, Eros en Thanatos. Hij identificeerde zich als lyrisch subject vaak met de helden uit de Bijbel. Hij beschouwde zichzelf als een zondig mens, maar toch uitverkoren, zoals het calvinistisch dogma leert. Mozes was misschien de figuur met wie Achterberg zich het meest identificeerde. De drie 'heilige berg'-gedichten in *Spel van de wilde jacht*, 'Tabor', 'Horeb' en 'Nebo' (VG 873, 894, 903), getuigen van de ontwikkeling van Mozes van jong heethoofd tot uitverkoren leider, die echter niet levend het beloofde land mocht binnengaan. Staande op de berg Nebo zag hij het land Kanaän en de stad Jericho, de eerste hindernis aan de overzijde van de Jordaan. Veel van de grote figuren uit het Oude Testament waren zondaars maar toch door God gekozen voor belangrijke taken. Mozes had in een vlaag van woede zelfs een man gedood, zoals ook Achterberg een moord gepleegd had (of zou plegen). Achterberg wijdde verschillende gedichten aan Mozes en meestal wordt deze grote leider van het volk door hem geassocieerd met het (beloofde) land en de woestijn. Het gedicht met de titel 'Mozes' (VG 349) legt de nadruk op het contrast tussen leven en dood, waarbij het leven wordt aangeduid door verwijzingen naar de vruchtbaarheidscyclus en de dood figureert als Mozes' terugkeer naar de aarde, maar 'zonder graf' ('Mozes' 9), zoals het Bijbelverhaal vertelt.⁵ Zijn graf werd nooit gevonden, zo luidt de bijbeltekst.

Maarten van Buuren wijdde aan dit gedicht een opstel met de titel 'Een zwangere Mozes', hetgeen de curieuze tweeslachtigheid van de Mozesfiguur voor Achterberg al aangeeft⁶ (Van Buuren 1993, 107-117). God verschijnt aan Mozes in de woestijn bij de berg Horeb in het land Midjan waar Mozes heengevlucht was na de moord op een Egyptenaar. De goddelijke aanwezigheid openbaart zich door het vuur: de braamstruik die spontaan vlamvat. Het verbond wordt bezegeld door het vuur. Het primitieve vuur ontstaat door wrijving en in de hete woestijn is een plotseling oplaaiend vuur niet ondenkbaar.

Het is duidelijk dat we het hier echter in overdrachtelijke en psychoanalytische zin moeten zien. In zijn opstel *La psychanalyse du feu* beschrijft de fenomenoloog Gaston Bachelard de complexe positie van de menselijke ervaring van het vuur:

Het vuur is geen wetenschappelijk onderwerp meer. Het vuur is iets dat onmiddellijk in het oog springt en als primair onderwerp heel wat andere verschijnselen verdringt, maar het biedt een wetenschappelijke studie geen enkel perspectief. (Vogelaar 2006)

De subjectieve relatie met het vuur is een archaisch levensgevoel, nauw verbonden met de menselijke hartstochten. Bachelard spreekt over 'het geseksualiseerde vuur' en wijst op de functie van de wrijving en de oplaaierende passie bij de seksuele relatie.⁷ Het pact van Mozes met zijn Heer is getekend door het geseksualiseerde vuur: de paarvorming is vanaf de schepping gegeven. De Duitse filosoof Peter Sloterdijk formuleert het verbond als volgt:

Het braambos in de woestijn brandt niet alleen voor zichzelf, maar van het begin af aan voor zichzelf *en* voor Mozes, zijn agent en gevolmachtigde. Daarom moet deze, als hij het ziet branden, niet de vlammen aanbidden maar een bodeketen smeden: wij, dit vuur en ik die er getuige van ben, horen op dezelfde wijze bijeen als de boodschap en de eerste ontvanger ervan. De vlam en het woord zijn van oorsprong handlangers. (Sloterdijk 2003, 34)

In de vroege gedichten van Achterberg zijn de woestijn en het vuur veel voorkomende elementen. Het eerste gedicht van zijn debuutbundel *Afvaart*⁸ begint met een evocatie van het dolende subject dat een paar vormt met een tweede persoon: 'Over dit land alleen / zwierf ik, maar dit land heeft geen einde / en nu dool ik bij u binnen'. Het gehele werk van Achterberg lijkt te zijn samengebald in deze eerste zinnen. Zowel *Afvaart* (1932) als *Eiland der Ziel* (1939) bevatten gedichten die terugkomen op deze beginsituatie, de hereniging met de vrouw, en de metaforen die overheersen zijn verbonden met het land en het vuur.⁹ Na de verdrijving uit het paradijs en het verlies van zijn eerste binnenruimte, de oorspronkelijke eenheid met het vrouwelijke, begint de regressieve zoektocht naar de verloren geliefde. Achterbergs herformulering van de drievuldigheid, 'Drievoudig verbond' (VG 26), bevestigt de consequentie van de zondeval, het besef van de dood:

Wat is dit een zoete verbintenis
u en de dood en ik.
Dat liefde er niets bij heeft ingeboet,
te geraken tot deze rust.

Nu al de vuren zijn geblust,
gaan we over zachte as
en denken wat geleden moest,
voor ieder tevreden was.

Het betekent een vlucht uit het leven en een aanvaarding van de dood: 'Vaarwel, wereld, dit is de woestijn' ('Vaarwel', VG 87, 1). Het brandende braambos wordt zo het leven in de dode woestijn: 'o zinnen, nimmer uitgebrand, / maar dorst en dorens geven goede pijn' (3-4). De definitie van het 'binnen' uit de eerste 'Strophen' (VG 23) wordt verder uitgewerkt in 'Woestijnstad' (VG 206) uit de bundel *Osmose* (1941). Ook de stad is een binnenruimte, omgeven door 'de laatste muren'. Het gedicht opent met twee retorische vragen:

Wat moest die stad,
als een voor jaren aan mijn hart vervreemd bericht,
betekenen?
Zou zij in deze huizen schuilen?

De zoektocht vangt aan met een verlangen naar de binnenruimte die tegelijkertijd een vereniging met de geliefde betekent. Volgens Sloterdijk, die *De architectura* van Vitruvius aanhaalt waar deze spreekt over de oorsprong van de huizenbouw, staat het 'wilde vuur' aan het begin van de menselijke groepsvorming. Het koesteren van het vuur heeft de aanstoot gegeven tot de architectonische praktijk van de mensen:

In een avontuurlijke speculatie over de oergeschiedenis van de mensheid laat de mentor van de Oud-Europese architecten de koestering van vuurplaatsen, het ontstaan van de taal en de bouw van hutten direct uit elkaar voortvloeien. (Sloterdijk 2003, 556)

Het wilde vuur

Er is veel geschreven over de invloeden van de Bijbel op Achterbergs poëzie, maar ik wil mij hier beperken tot de rol van de Bijbelse stad. Daarbij komt natuurlijk in de eerste plaats Jeruzalem in gedachten, de eschatologische stad van de westerse cultuur. Jeruzalem is naast Rome de eeuwige stad van het Christendom, maar niet alleen van het Christendom, zoals we weten. Voor het Jodendom heeft de stad een andere symbolische betekenis. Jericho heeft een grensfunctie, het staat als symbool voor het eerste conflict tussen het nomadenvolk en de sedentaire, territoriale machthebbers. Het is niet moeilijk om zich Jericho voor te stellen als een 'woestijnstad'. Behalve als titel wordt Jericho in Achterbergs gedicht niet meer genoemd, maar de stad wordt naar een allegorisch niveau getild. Kenners van Achterberg weten dat de 'gij' naar zijn centrale thema verwijst: de gestorven geliefde, met wie hij herenigd wil worden. De Bijbelse intertekst wordt geïmpliceerd door een aantal metaforen of symbolen. Het gedicht bestaat uit één volzin, verdeeld over twee strofen:

JERICHO

Nu zich uit mij verwijderen
de legertochten van den dood,
voor een ontvlamd begeesteren:
de gebieden te overheersen
waarin gij zijt, o lichtgenoot,

worden uit donker opgewekt
zonnen, verzadigd van uw bloed,
vanen van moed ontvouwen zich
om de bazuinen van het woord
tegen de ringmuur van uw oord
te steken, tot hij zwicht. (VG 119)

'Uw oord', de stad Jericho, omringd door een muur. De toverkring waarin de ontmoeting plaats kan vinden. Het beeld van de belegering van een stad voor de verovering van de vrouw is een gemeenplaats in de liefdeslyriek. Het binnendringen in de stad is het zich verenigen met de geliefde. De bruid in het *Hooglied* vergelijkt zich met een stad: 'Ik was een muur en mijn borsten waren als torens. / Toen werd ik in zijn ogen als een, die overgave aanbiedt.' (Hooglied 8:10) Voor Sloterdijk is de betovering van de mens door de mens de hoofdwet van de intersubjectiviteit. Hij verwijst naar het *Symposium* van Plato:

De aantrekkingskracht die tussen de geliefden werkzaam is vindt volgens Plato haar oorsprong in het heimwee naar de ronde totaliteit, waarvan de sporen verwijzen naar de

voorgeschiedenis van het grote paar. Zoals alle mythische gehelen is ook de ronde autarkische oermens aan de dramaturgische drieslag oervolkomenheid, scheidingscatastrofe en hereniging onderworpen. (Sloterdijk 2003: 161)

Jericho is het oord van de hoer Rachab, het rode koord uit haar raam zal haar redden, maar de stad moet zwichten. De muren vallen; Jahweh, de enige, hemelse God neemt bezit van de stad, van het land, van de heidense aardegodin. De fallische bazuin overwint en wordt gestoken tegen de vaginale ringmuur. In zijn interpretatie van dit gedicht noemt Ad Haans het de beschrijving van een verkrachting, een heerser die zich met geweld toegang verschaft (Haans 2007). De mannelijke seksualiteit pendelt tussen een instinctieve drang tot overheersen en de angst om opgeslokt te worden. Het wilde vuur van de begeerte is ook de angst voor de eigen seksualiteit en de macht van de natuur. Niet dan door geweld kan het subject zich het object toe-eigenen.

De stad is een vrouw, de stad is een hoer. Dit geldt voor Babylon, Nineveh, Sodom en Gomorra, Jericho. Sloterdijk beschrijft in zijn trilogie *Sferen* de essentiële plaats die de stad in de wereldcultuur in is gaan nemen. De stad valt op, springt, net zoals het vuur, onmiddellijk in het oog, maar verbergt een geheim. Zij is de confrontatie van een buiten- met een binnenwereld. Ik citeer uit Sloterdijk:

Wanneer de schrijvers van het Oude Testament er maar niet genoeg van kunnen krijgen de stad Babylon als grote hoer te bestempelen, dan zitten ze er met die typering – tenminste als men afziet van de moralistische preektoon – niet ver naast. Prostituees en hoofdsteden hebben met elkaar gemeen dat ze zich opmaken en veel waarde hechten aan hun uiterlijk; ze stellen zich tentoon en leven van het opvallen. Wie wat van hen wil, moet hoe dan ook een prijs betalen. En wie de stad niet met een bepaald doel bezoekt en zich daartoe beperkt, zodat hij ook binnen de muren (zoals Luther in het pauselijke Rome) het stedelijke plaveisel niet echt betreedt, die zal ook meestal genieten van wat het urbane leven te bieden heeft. (Sloterdijk 2003: 585).

Achterberg, de boerenzoon, blijft steeds een buitenstaander, een verspieder voor de muren van Jericho. Zoals Luther door Rome, loopt hij later ‘in doodvakantie’ door de stad Den Haag en schrijft vervolgens de cyclus *Ode aan Den Haag* (VG 818-832), maar in het vroege gedicht ‘Jericho’ is het contact nog een confrontatie op leven en dood. De dood is niet met vakantie, integendeel, hij wordt geconfronteerd met het leven – de vrouw, de stad – om haar te vernietigen. Het gedicht is geschreven in een cruciale periode van Achterbergs leven. In december 1937 wordt de geliefde, zijn hospita in Utrecht, door hem vermoord.¹⁰ ‘Jericho’ staat in *Eiland der Ziel*, een bundel die in 1939 uitkwam, maar gedichten bevat uit een lange periode.¹¹

Het zijn echter niet de triomfantelijke, fallische bazuinen van Gods uitverkoren volk die de ondergang van de stad aankondigen, het zijn de bazuinen ‘van het woord’. Taal en verlangen; de vlam en het woord.¹² In het gedicht wordt de verovering van de stad nog eens overgedaan. Het woord doet op magische wijze de muren vallen tot zij zwichten en de vereniging met het binnen een feit is.

In zijn inleiding bij de verzamelbundel *Voorbij de laatste stad* heeft Paul Rodenko verbanden gelegd tussen de poëzie van Achterberg met Egypte en de oriëntaalse mysteriën, die via de Bijbel, Dante en de romantische en symbolistische poëzie tot hem gekomen zouden zijn (Rodenko 1955). Ook zag hij Achterberg als voorloper van de experimentelen van Vijftig die veelvuldig teruggrepen op primitieve, kinderlijke en occulte kennis. Er zijn zeker gnostische invloeden aan te wijzen bij de dichter en er is vooral een treffende overeenkomst te bespeuren met de neoplatonische stroming, die

zijn uitdrukking vond in het *Corpus Hermeticum* en de neoplatonische Florentijnse school van de vroege renaissance tot aan Giordano Bruno toe.

Het *Corpus Hermeticum* werd abusievelijk toegeschreven aan de Egyptische hogepriester Hermes Trismegistus, die een tijdgenoot was van Mozes, of zelfs nog ouder, en die Mozes zijn geheime kennis zou hebben doorgegeven. In werkelijkheid waren de teksten in de vroege eeuwen van het Christendom geschreven en de hermetische traditie berust dus op een enorme dateringsfout (Yates 1964). De occulte filosofie duikt onder/gaat ondergronds tijdens de Verlichting, maar blijft als een onderstroom doorwerken in de daaropvolgende eeuwen, totdat zij in de laatste decennia van de twintigste eeuw weer de kop opsteekt in een hernieuwde belangstelling voor religie en de New Age filosofie. Het holistische aspect ervan blijft de moderne mens aanspreken. Veel van Achterbergs populariteit schrijf ik toe aan het magische aspect van zijn werk. Vestdijk noemde hem een hermetist (Vestdijk 1960). De grote rol die magie speelde in de neoplatonische en hermetische filosofie stond in scherp contrast met het katholieke dogma en de magiër Bruno eindigde dan ook op de brandstapel.

Wat moeten we nu met magie in onze moderne, ‘verlichte’ tijd? Achterbergs belangstelling voor de natuurwetenschappen en zijn gereformeerde orthodoxie lijken een magische interpretatie van zijn werk in de weg te staan. De Engelse dichter Auden vond magie maar kinderachtig¹³, maar onze Vijftigers, met name Lucebert, vonden in de kinderlijke ervaring juist hun inspiratie: ‘poëzie is kinderspel’ luidt de titel van een bekend gedicht van Lucebert. Het symbolisme verduisterde de ‘innerlijke’ betekenis van het woord en maakte de poëzie weer tot een openbaar geheim. De grote Russische denker, wetenschapper en theoloog Pavel Florenskij, vermoord in een sovjet-goelag in 1937 (december!), schreef het woord een magisch en mystiek karakter toe (Florenskij 2003). Het woord is in ons en buiten ons en het verbinden van de interne en externe manifestaties betekent handelen in de wereld door middel van het woord. Florenskij vergelijkt het woord met het zaad (het semeem), het spreken met het mannelijke principe en het luisteren met het vrouwelijke principe. De taalhandeling wordt vergeleken met de conceptie. We vinden dit idee ook bij vertegenwoordigers van het antieke, mystieke denken en in het modernisme bijvoorbeeld bij Joyce: het woord is vlees geworden. In de moderne taalwetenschap zijn de aanwezige betekenaar en de afwezige betekenis van elkaar gescheiden door een barrière, het bekende dilemma van de semiologie van De Saussure. De radicale aporie van de willekeur van het betekenen wordt daarin niet opgelost en het is bekend dat De Saussure zijn werk niet wilde publiceren zonder eerst uit deze impasse te geraken. De Italiaanse filosoof Giorgio Agamben wijst op de Griekse mythe van Oedipus en de sfinx (Agamben 1977: 163-6). Het raadsel dat de sfinx – het vrouwelijk wezen dat geposteerd is voor de muren van de stad Thebe, overigens ook een stad waar Achterberg een gedicht aan wijdde – opgeeft vormt de verborgen betekenis achter een enigmatische betekenaar. De breuk tussen de aanwezigheid van het symbool en de afwezige betekenis wordt door Oedipus opgelost, maar het resultaat is het prijsgeven van de verborgen betekenis en de sfinx stort zich in het ravijn. De kennis van het geheim was niet essentieel voor de antieke wereld en het raadsel werd gedegradeerd tot een spelletje. De scheuring van de metafysische eenheid van het woord wordt door Oedipus bewerkstelligd en met zijn antwoord op het raadsel staat hij model voor de geciviliseerde held die de interpretatie van het symbolische levert. Zoals we weten zal het slecht met Oedipus aflopen, zoals het slecht afliep met de sfinx.

De stad als immuunsysteem

Met het bouwen van de vroege reuzensteden begint de grote ‘introversie’ (Sloterdijk 2003: 611). De stad is een binnenwereld die de buitenwereld uitsluit. Zij is een gesloten sfeer, waarvan de omtrek de grens vormt. De cirkel wordt afgebakend, begrensd en bepaald door zijn omtrek. Ook het gedicht is een binnenwereld, ‘een kamerruimte’ is een door Achterberg veel gebruikte metafoer; de gedichten zijn ‘de gebieden waarin gij zijt’ (‘Jericho’, 4-5) die soms ook gevonden kunnen worden ‘buiten de oorspronkelijke muren’ (‘Zwevende claim’, VG 871, 11-12). De donkere binnenruimte wordt door het buiten verlicht; een beeld voor de vereniging van de geliefden zijn de vurige zonnen (‘Jericho’, 7).

De hoer Rachab komt in het gedicht ‘Jericho’ niet direct voor, maar het is karakteristiek voor de poëzie van Achterberg dat de uitgewerkte metafoer van het bijbelverhaal ook rekening houdt met de magie van het seksuele contact. Metonymisch maakt de vrouw deel uit van Jericho en daar de thematiek van Achterberg volledig draait om de centrale, verloren geliefde is de poging om die vrouw te herwinnen en de grenzen tussen leven en dood op te heffen ook essentieel voor dit gedicht. Rachab woont op de muur van de stad Jericho en haar huis vormt dus een volmaakte overgang van het binnen naar het buiten. De barrière tussen het beschermde binnen van de stad en de agressie van buiten wordt voor de duur van het vers opgeheven. De scheiding tussen leven en dood bestaat niet meer. Subject en object smelten samen. ‘Van de beeldende elementen is het vuur het meest dialectisch. Alleen het vuur is subject en object’ (Bachelard). Het vrouwelijk principe betekent leven en moet aan de kant van het uitverkoren volk staan. Rachab – in tegenstelling tot de sfinx – ontkomt aan de verwoesting van de stad. Het rode koord – vuur en bloed – dat Rachab uit haar raam hangt is het teken van het verbond en zijzelf is de bemiddelaar – of: de ‘makelaar’, zoals Achterberg de dichter heeft genoemd (VG 888), – van het ‘ontvlamd begeesteren’. Deze oxymoron illustreert de centrale thematiek van Achterbergs werk:

Begrip en lust bewegen naar elkaar.
Hartstocht en rede komen in contact. (‘Dichtkunst’, VG 651, 10-11)

Ook bij hem vormt de afstand tussen de metafoer of het symbool met de betekenis ervan, een onoverbrugbare kloof waar de sfinx zich in stort, maar uiteindelijk moet ook hij zwichten voor de metafysische brug. Subject en geliefde smelten even samen, maar dan moet hij van haar weer afstand doen. Net zo min als Mozes zal Achterberg het beloofde land binnengaan:

Verbouwereerd zie ik de sterren stralen
op landen van belofte, ongemeten,
en wil zonder verwijl daar binnengaan. (‘Nebo’, VG 903, 12-14)

Zijn doodzonde ontnemt hem de geneugten van het vlees. Het binnen wordt als de Ark des Verbonds met het volk meegevoerd en de uitverkoren dichter kan alleen door middel van het vers naar binnen. In het derde bedrijf van *Spel van de wilde jacht* uit 1957 ontmoet hij in het gedicht ‘Isotopen’ (VG 912) zijn ‘lichtgenoot’ in de hal van een hotel in een witte stad. De toverkring is een ‘cyclotron’ geworden: ‘Het cyclotron heeft ons atoom gespleten. / Uw plaatsen trekken weg uit mijn gemoed.’ (1-2). De stad heeft het karakter aangenomen van de hemelse stad Jeruzalem. Het verbond met de Heer en de poëzie hebben hem gered. De ontmoeting vindt in het doodsgedebied plaats:

't Voornaamste is mezelf hier kwijt te raken;
in de woestijn de afvalstof uitbraken;
een ander worden, van zijn vlees en bloed,
pas, portefeuille, pak, horloge, hoed,
stropdas, bretels, lakschoenen, ondergoed,
en zand erover; tot ik voor zijn zaken
een witte stad bereik en zonder wraken
u in de hal van het hotel begroet. ('Isotopen', 9-16)

Het derde bedrijf van *Spel van de wilde jacht* is 'voorbij de laatste stad'. Het raadsel is niet opgelost – 'de adel zit op flatjes in de stad' ('Huisbewaarder', VG 916, 2) – de vrouw is een schim die de trappen afdaald van het verlaten kasteel en achter het paneel kraait een haan, 'een haan van keel' ('Huisbewaarder', 10, 15). Met deze laatste verwijzing naar het vuur – de rode haan – eindigt de reis door de duizend-en-één gedichten van Achterbergs werk. Het vuur is een herinnering geworden, een 'reservoirherinnering', zoals Sloterdijk het verlangen naar de oorsprong noemt (Sloterdijk 2003), en een terugkeer naar de aarde. Mozes werd de dood bespaard en verschijnt bij de verheerlijking op de berg samen met Elia in het licht van de verlosser aan de drie discipelen.¹⁴ Het vuur is licht geworden. De paradox van Achterbergs poëzie wordt nog eens geïllustreerd met het lot van de gasfitter in de sonnettencyclus *Ballade van de gasfitter*: 'Hij rust in God. De aarde dekt hem toe.' (XIV, VG 847, 14) Met de dood is de regressie voltooid. Zand erover.

Noten

1. K. Norel, *Engelandvaarders*, Meppel: Roelofs van Goor, 1945; A. de Vries, *Reis door de nacht*, 1960, 26^e editie: Nijkerk: Callenbach, 2008.
2. Rolf Bos, 'Joden mogen zich niet langer betitelen als het uitverkoren volk', *De Volkskrant*, 24 oktober 2010.
3. Jozua 2: 1-24; 5: 13-27.
4. Achterberg 1963, verder in de tekst aangeduid met VG.
5. Deuteronomium 34: 6.
6. Vergelijk het gedicht 'Sexoïde' (VG 786): 'Ik ben een man geworden met twee lijven, / nl. dat van mij en van mijn vrouw. / Als ik het voor het zeggen hebben zou / moesten zij eeuwig bij elkander blijven (1-4)
7. Le feu sexualisé in: Bachelard 1938 (zie Vogelaar 2006).
8. Aan het eerste gedicht gaat een opdracht vooraf, waaraan Rodenko de titel van zijn bekende bloemlezing *Voorbij de laatste stad* ontleende.
9. Onder andere de gedichten 'Wedergeboorte' (VG 27), 'Het vuur' (VG 52), 'Vaarwel' (VG 87), 'De stad' (VG 93).
10. Het relaas over deze gebeurtenis kan men lezen in de biografie van Wim Hazeu (1988, De Arbeiderspers, Amsterdam).
11. Zijn debuut *Afvaart* verscheen in 1931.
12. *Taal en verlangen* is de titel van het boek van Antoine Mooij over de psychoanalyse van Lacan (Meppel: Boom, 1975). Zie ook Sloterdijk (2003: 34).
13. 'Magic (...) is not art, for magic is a means of ruling children and all who cannot rule themselves, while art, like all kinds of truth, is one of the pleasures of free men', geciteerd door Peter McDonald, 'The dreadful choice', *Times Literary Supplement*, 2 januari 2004.
14. Marcus 9:2-13; Mattheüs 17:1-13.

Bibliografie

- Achterberg, G. (1963, 2000). *Verzamelde Gedichten*. Amsterdam: Querido.
- Agamben, G. (1977). *Stanze. La parola e il fantasma nella cultura occidentale*. Torino: Einaudi.
- Bachelard, G. (1938). *La psychanalyse du feu*. (Vertaald door Annette Bakker 1990). *De psychoanalyse van het vuur*. Amsterdam: Boom. (Voorwoord en conclusie nog eens vertaald door Jacques Vogelaar) in *Raster* 16, 2006, in zijn geheel gewijd aan Gaston Bachelard. Zie onder Vogelaar, J. (2006).
- Buuren, M. van (1993). *Verschuivingen, verdichtingen. Essays*. Amsterdam: Querido.
- Florenskij, P. (2003). *Mysl'i jazyk*. (Vertaald in het Italiaans door Graziano Lingua 2003). *Il valore magico della parola*. Milano: Medusa.
- Haans, A. (2007). 'Over de gedichten van Gerrit Achterberg'. Cultureel Brabant. Laatste geraadpleegd 10 november 2011 op www.cubra.nl.
- Rodenko, P. (1955). Ter inleiding. In Gerrit Achterberg, *Voorbij de laatste stad. Een bloemlezing uit zijn gehele oeuvre samengesteld en ingeleid door Paul Rodenko*. Amsterdam: Ooievaar, pp. 1-7.
- Sloterdijk, P. (2003). *Sferen, I Bellen, microsferologie, II Globes, macrosferologie*. (Vertaald door Hans Driessen). Amsterdam: Boom.
- Vestdijk, S. (1960). Humor van een hermetist. In *Voor en na de explosie, opstellen over poëzie*. Den Haag: Bert Bakker/Daamen.
- Vogelaar, J. (2006). De psychoanalyse van het vuur. (Hervertaling van voorwoord en conclusie). *Raster*, 116. Laatste geraadpleegd 20 oktober 2011 op <http://tijdschrift raster.nl/gaston-bachelard-denker-in-beelden/>.
- Yates, F. (1964). *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*. London: Routledge & Kegan Paul.

GELUK GELD GELOOF

HISTORIE VAN MEJUFFROUW SARA BURGERHART

(1782)

JEANNETTE E. KOCH
UNIVERSITÀ DI NAPOLI L'ORIENTALE

Wolff and Deken published Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart (1782), an epistolary novel, with the intention of educating young women, against the background of daily life in Amsterdam at that time. In this vibrant picture of bourgeoisie daily life, recounted through the correspondence of twenty-four écrivains – protestant, orthodox, liberal believers and free-thinkers –, the reader is taken into several discussions exemplifying the illuminist ideas (or lack of) prevalent among the Dutch bourgeoisie of the time. The novel describes the life of young people, partially suffering from financial misfortune, swayed by their religious faith and trying to find the right way between happiness and virtue – an aspect which seems to reveal the influence of Alexander Pope's Essay on Man. This novel is still read today and no doubt would merit a wider dissemination worldwide. I hope I have been able to present a key for the interpretation of the novel which would prompt colleagues and teachers of Dutch literature in foreign universities to promote reading and, hopefully, to find among their students translators capable of further strengthening the novel's reputation internationally.

Inleiding

In 1782 publiceert het schrijversduo Elisabeth Wolff-Bekker (1738-1804) en Agatha Deken (1741-1804) *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart*,¹ een roman die als waardige representant van de achttiende-eeuwse epistolaire roman ook enige internationale bekendheid zou verdienen.² In hun voorwoord delen de schrijfsters mee waarover volgens hen de roman gaat: hun 'hoofdbedoeling' zou zijn, aan te tonen

Dat eene overmaat van levendigheid, en eene daar uit ontstaande sterke drift tot verstrooiende vermaken, door de Mode en de Luxe gewettigt, de beste Meisjes meermaal in gevaar brengen, om in de alledroevigste rampen te storten, die haar veracht maken by zulken, die nimmer in staat zyn, om haar in goedheid des harten en in zedelyke volkomenheid gelyk te worden; by zulken, die zy in 't licht stonden, by zulken, die het wrede vermaak hebben, om haar, reeds gevallen, dodelyk te grieven, of zich niet verwaardigen, zich immer in te laten met haar, die niet der Ondeugd, maar der Onbedagtheid ten prooije wierden; [...]. (Buijnsters 1980: 108-109)

Deze waarschuwing is verpakt in de bijna 750 pagina's van de oorspronkelijke uitgave, waarin niet minder dan vierentwintig correspondenten aan het woord komen. De centrale figuur is Sara Burgerhart zelf, zij schrijft respectievelijk ontvangt 75 van de 175 brieven. De andere briefschrijvers hebben om verschillende redenen direct of indirect met haar te maken, maar ook wel zijdelings met elkaar en dikwijls dan ook weer over haar. De stilistische aspecten van de roman zijn opmerkelijk en werden in hun tijd als vernieuwend ervaren. Daar komt bij dat iedere correspondent zijn gedachtenwereld in eigen stijl uitdrukt, waardoor men al lezende de briefschrijvers als het ware persoonlijk

leert kennen. Wie het boek vandaag de dag in handen neemt merkt tot zijn verrassing dat het zelfs nu nog, op sommige plaatsen, de karakteristiek kan hebben van een ware ‘pageturner’.

Bij de tijdgenoot viel de roman in goede aarde. De titel ervan had hem in eerste instantie doen denken aan *Clarissa Harlowe. The history of a young Lady* van de hier te lande zeer bewonderde Richardson (Betten 1972), maar hij werd hier niet overgeplant in een Richardsoniaanse wereld van snode landbezitters die rijke huwelijken beraamden en waarin lords elkaar in duel uitdaagden. Integendeel, hij werd hier geconfronteerd met zijn eigen Nederlandse zeden en gewoonten, met onderwerpen waarover hijzelf nadacht en misschien dagelijks discussies voerde. In de context van Sara’s ‘sterke drift tot verstrooiende vermaken’ komt een heel tableau tot leven: lectuur, theater, huiselijke omstandigheden, onderlinge relaties, gedachtenwisselingen over morele en/of godsdienstige onderwerpen... Dat de roman destijds belangstelling wekte, blijkt mede uit beide herdrukken die al gauw op de eerste druk volgden (1783 en 1786).

Maar zouden de schrijfsters werkelijk niet beseft hebben dat de *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* om deze actualiteitswaarde rijker is dan ze zelf in hun voorwoord zeggen? Ze behandelen immers ook hun opvatting over de beste manier van leven – waarbij invloed van de deïst Alexander Pope een rol lijkt te spelen – en bieden een levendige verdediging van wat zij beschouwen als de beste keuze uit het (rijke) aanbod van religieuze gezichtspunten uit hun protestantse wereld.

Pope

Bekend is de tekening van Betje als jong meisje.³ Haar modieuze kleding is koket afgezet met kant en strikjes. De uitdrukking op haar gezicht is niet bepaald vrolijk, vanonder haar brede hoed werpt ze ons een zelfbewuste en tegelijk onderzoekende blik toe. Nadrukkelijk en wat uitdagend laat ze een boek zien waarop schrijver en titel vermeld staan: ‘A. POPE – ESSAY ON MAN – LONDON’. Dit *Essay* kon Betje in de oorspronkelijke taal lezen, ze had een voor die tijd uitzonderlijke talenkennis en een voorkeur voor teksten waar haar leeftijdgenoten nog lang niet aan toe waren (en misschien nooit aan toe zouden komen). Het portret werd ‘wereld’kundig gemaakt in Dyserincks *Brieven van Betje Wolff en Aagtje Deken* en volgens de heer P. Molenaar te Zwolle, destijds de eigenaar van de tekening, stelde het Betje voor ‘op ongeveer zestienjarigen leeftijd’ (Dyserinck 1904: XVII).

In het boek *Vrouwen die lezen zijn gevaarlijk* leest men dat een schilderij (of tekening) van een vrouw met een boek op subtiële wijze suggereert, dat een vrouw lichaam én geest is (Hemmerechts 2005: 14-15). Mij is opgevallen dat, van de grote hoeveelheid portretten van vrouwen-met-boek die men vervolgens afgebeeld vindt, er niet één is die expliciet de titel van een boek toont. Maar wie zich, als Betje Bekker, met een duidelijk leesbare boektitel laat portretteren, voegt aan de afbeelding nog een boodschap toe: dat deze tekst op de geportretteerde een meer dan gewone indruk heeft gemaakt, een speciale betekenis voor haar heeft, waardoor ze nu weet waar ze voor staat en dit wil laten weten. Zoals Reinder P. Meijer opmerkt: ‘Pope was her great example in those years and an early portrait shows her with a copy of his *Essay on Man*’ (Meijer 1971: 174). Of willen we het demonstratief tonen van dit destijds opmerkelijke boek laten doorgaan voor een misplaatste reclamespot voor zichzelf? Iets dergelijks stellen Jan en Annie Romein niet zo aardig in de *Erflaters*: ‘Zestien jaar oud laat ze zich als een echte aankomende *savante* met Popes *Essay on Man* portretteren, ze vindt al te bereidwillige waardering voor haar vlot geschreven rijmelarijen’ (Romein 1977: 520). Hoe de zaken staan wordt iets duidelijker als we ons een voorstelling maken van het

leven van Betje Bekker op ongeveer zestienjarige leeftijd. Maar hieraan laat ik een typering van Popes tekst voorafgaan.

Het *Essay on Man* is verdeeld in vier Epistels die achtereenvolgens behandelen: de mens ten opzichte van het universum, van het individu, van de gemeenschap en van het geluk.⁴ Ieder Epistel is opgedragen aan lord Bolingbroke⁵ wiens ideeën Pope in de tekst verwerkt heeft. Popes *Essay* biedt niets minder dan een filosofische en natuurwetenschappelijke synthese van het Al. Het wordt gezien als het meest gelezen antwoord op de vraag die Pierre Bayle had opgeworpen in zijn *Dictionnaire historique et critique* van 1697, namelijk, hoe ooit een perfecte en liefhebbende God deze wereld geschapen kan hebben, als daar zoveel slechts in te vinden is. Op dit heikele probleem had Leibniz in zijn *Théodicée* van 1710 de inspirerende mening geuit dat de mens pas na zijn dood, naast Gods troon gezeten, in staat zou zijn de harmonie van het heelal te aanschouwen en de aardse onvolkomenheid te begrijpen.⁶ En zo stelde ook Pope in zijn *Essay*, uitgekomen in 1734, dat de mens hoe dan ook feilbaar was, maar dat dit hem vergeven zij omdat hij nu eenmaal vanaf zijn bescheiden plaats in de *Great Chain of Being* – boven de dieren maar onder de engelen – niet in staat was het Goddelijk plan te doorzien.

Say first, of God above or man below,
What can we reason but from what we know? (Pope [1734] 1891: I, 17-18)

‘T is but a part we see, and not the whole. (Pope [1734] 1891: I, 60)

Als filosoof heeft Leibniz de hoogste toppen bereikt, maar het is Popes *Essay on Man* dat beschouwd wordt als dé verbreider van de ideeën van de Verlichting. Mede dankzij de vele vertalingen ervan werd het een Europese bestseller, heel de ‘verlichte’ wereld las het. In het verlichte Nederland trok deze tekst zo de aandacht dat hij hier maar liefst negen maal in vertaling uitgekomen is. En laat nu één van deze vertalingen van de hand van Betje zijn geweest. Deze kwam uit in 1783,⁷ een jaar na de *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart*, dus meer dan een kwart eeuw na het bewuste portret waarop zij Popes *Essay* toont. Waarmee de conclusie gerechtigd lijkt dat Betjes voorkeur voor deze tekst niet van voorbijgaande aard moet zijn geweest.

Know then thyself, presume not God to scan;
The proper study of mankind is man. (Pope [1734] 1891: II 1-2)

Er is gesteld dat juist de poëtische vorm waarin het *Essay* was gegoten het publiek getrokken heeft en de beweging van de Rede een toenemende ‘standing’ heeft bezorgd: ‘Voor de eerste keer werd het deïsme poëzie, het kwam te voorschijn uit de binnenkamers van de filosofie en ging, met schoonheid getooid, naar de massa toe.’ (Hazard [1946] 1993: 194)

De verzen lagen goed in de mond en wie, zoals verderop in dit artikel ter sprake komt, ze achteloos kon citeren, ‘hoorde erbij’, liet zien waar hij voor stond en won spontaan de sympathie van geestverwanten. Niet het minst van wie zich dan zelfs liet portretteren met Popes *Essay* in de hand...

En nu naar Betje, enthousiaste lezeres van Pope op ‘ongeveer’ zestienjarige leeftijd. Ongeveer, want ik ben geneigd te denken dat de datering van zeventien jaar misschien dichter bij de waarheid zou kunnen zijn. Op haar zestiende zat Betje middenin de voorbereiding en de daaropvolgende toetreding tot de Gereformeerde Kerk. Zou dat werkelijk het geëigende moment zijn om in vlam te raken voor Popes tekst die niets met de Bijbel en nog minder met orthodoxie te maken had? Maar

nauwelijks was ze zeventien, of we belanden in de bekende episode waarin ze Vlissingen in rep en roer bracht door zich 's nachts buiten de stadspoort te laten sluiten in gezelschap van de Franse vaandrig Gargon. We weten het, hoewel Betje en haar vaandrig al gauw met hangende pootjes waren teruggekomen, had deze escapade tot gevolg dat Betje in het stadje haar eer – lees: haar huwelijkskansen – verspeeld had, haar goede naam kwijt was, een smadelijke bejegening onderging van de kant van rancuneuze stadgenoten en bovendien de censuur moest ondergaan van haar kerk, waarvan vooral de aanhangers van de piëtisten, inclusief haar eigen broer Laurens, haar met minachting behandelden. Ervaringen die haar een zenuwcrisis bezorgden (Buijnsters 1984: 23). Het is de fase waarin Betje, zoals Buijnsters opmerkt, 'de grondslag [zou] hebben gelegd voor haar belezenheid in de Verlichtingsfilosofie' (Buijnsters 1984: 26).

De ontdekking van een tekst als die van Pope kan voor Betje inderdaad troostvol zijn geweest. In het *Essay* wordt God alle eer gegeven, maar daarnaast biedt Pope een levensbeschouwing van zoveel vriendelijker aard dan die van de Gereformeerde Kerk. Door het boek te tonen kon Betje haar bekrompen, dogmatische tegenstanders fier laten weten dat de boodschap uit Popes *Essay* de hare was. De uitdaging die op het portret van haar uitgaat is dan niet te interpreteren als aanstellerij (versie Romein), maar zou eerder trots kunnen uitdrukken voor een herwonnen gevoel van eigenwaarde:

Honour and shame from no conditions rise;
Act well your part, there all the honour lies. (Pope [1734] 1891: IV 193-194)

Geluk

Voor het vierde Epistel van het *Essay* – 'Of the Nature and State of Man with respect to Happiness' – heeft een hoge populariteit bereikt, de vele citaten uit het *Essay on Man* zijn vooral afkomstig uit dit gedeelte. Leert Pope hier niet dat de mens zijn bestaan zo heeft in te richten dat hij, tevreden met zijn plaats in de *Great Chain* waar God hem geplaatst heeft, het geluk moet nastreven? Ziehier van dit *Epistle* de meeslepende beginregels:

Oh, happiness, our being's end and aim!
Good, pleasure, ease, content! Whate'er thy Name:
That something still which prompts the eternal sigh,
For which we bear to live, or dare to die,
Which still so near us, yet beyond us lies,
O'erlooked, seen double, by the fool, and wise.
Plant of celestial seed! If dropped below,
Say, in what mortal soil thou deign'st to grow? (Pope [1734] 1891: IV 1-8)

Popes tekst inspireert tot een *Pursuit of Happiness* en dat zal Betje zich ter harte genomen hebben. Maar Pope biedt tegelijk de positieve gedachte dat Geluk geen doel op zichzelf mag zijn, maar zich door de deugdzaamheid in het gareel moet laten houden. Ook het volgende overbekende citaat komt uit het vierde *Epistle*:

Know then this truth (enough for man to know)
Virtue alone is happiness below. (Pope [1734] 1891: IV 309-310)

Als men wil aannemen dat Popes tekst, die een bedachtzaam geluk propageerde, destijds voor Betje een *eyeopener* is geweest om uit haar problemen te komen, dan lijkt

het een kleine stap, niet alleen Sara's wederwaardigheden met Betjes 'onbedachtzame' jeugdervaring te verbinden (zoals zo dikwijls wordt gedaan), maar ook Betjes *Pursuit of Happiness* van destijds met de wederwaardigheden van haar heldin Sara te verbinden.

Zo zoekt ook de jonge Sara met vallen en opstaan naar de beste manier van leven. Dat begint, men weet het, als ze het huis van haar gierige tante ontvlucht is en, via haar hervonden schoolvriendinnetje Letje Brunier, in het pension van de Wed. Spilgoed-Buigzaam belandt. Eindelijk bevrijd van haar deprimerende omgeving liggen nu voor haar alle kansen open om iets van het leven te maken.

De basis van deze *Pursuit of Happiness* wordt gelegd in de eenvoudige huiselijkheid van Wed. Spilgoeds pension: naaiwerk, muziek, gesprekken over godsdienstige onderwerpen, waartoe ook het lezen van goede boeken haar inspireert: 'Of ik nog lees?' schrijft Saartje aan haar vriendin Anna, 'Wel, dat zou ik geloven! Ik ben zelfs de lezeres van de familie; onze weduwe heeft een allerkeurigst bibliotheekje.' (br. 37). In dezelfde brief vertelt ze van het genoegen om samen met Wed. Spilgoed en haar vriendin Letje in het Evangelie te lezen. In datzelfde bibliotheekje vindt Sara ook teksten van preken: 'een fraaie collectie van leerredenen: die van Solicoffer en Doddridge bevallen mij ongemeen.'

Kortom, binnenshuis: 'Virtue alone is Happiness below!' En hier merkt men op dat Sara al van nature deugdzaam is te noemen, ze vindt immers ook haar geluk in het goed doen: ze verpleegt de Weduwe als die ernstig ziek wordt, ze schenkt haar tante Zuzanna royaal vergiffenis voor de slechte behandeling die ze tevoren van haar ondergaan had, ze neemt de wat problematische Letje en Lotje opgewekt onder haar hoede...

Helaas ligt het buiten de deur allemaal moeilijker. Sara is ervan overtuigd dat ook hier haar zoektocht naar het geluk volmaakt onschuldig is. Wat steekt er voor kwaad in, mooie kleren uit te zoeken? Door de stad te wandelen? Een uitspanning te bezoeken? Naar een concert te gaan, een toneelstuk? Voor dergelijke uitjes is wel herengezelschap nodig, vrouwen alleen konden zich dit alles niet zomaar veroorloven.⁸ Echter, daar is Jacob Brunier, Letjes broer die de jongedames graag als begeleider zijn diensten aanbiedt. En dan beschrijft Sara die middag waarin ze samen met Letje naar Jacobs kosthuis zijn gegaan. Ze vinden hem niet thuis en wachten op hem in zijn kamer. De ongelooflijke wanorde die daar heerst inspireert ze tot het uithalen van kattenkwaad: mouwen dichtnaaien, dingen verstoppert... waarna ze met Jacob en drie andere huisgenoten vrolijk slemp drinken... muziek maken... en pas op 't nippertje op tijd thuis komen voor het avondeten... (br. 56). Oei. Sara's vriendin, de wat pedante Anna Willis, die haar brieven toch al vulde met 'bloempjes' over deugd en ondeugd (bijvoorbeeld. br. 16), geeft van Sara's zojuist opgesomde vreugden een andere interpretatie. Op haar wat schrille reactie op al dat kattenkwaad, inclusief een sneer aan het adres van de Wed. Spilgoed (br. 58), krijgt ze van Sara een hartig weerwoord (br. 63). Een tijdelijke breuk zal hiervan het gevolg zijn. Het is duidelijk, Anna is er zich meer dan Sara van bewust dat een jong meisje rekening moet houden met zo iets als haar toekomst, dus de deugd – haar eer – angstvallig moet bewaken, en dat terwijl het ook de lezer steeds duidelijker wordt dat juist buiten de deur het grote risico schuilt. Buiten de deur zal Sara immers de heer R. ontmoeten. Ze zal zich laten meeslepen en zich van geen gevaar bewust zijn.

Ultiem geluk

Als Wolff en Deken in de roman, gedachtig aan de psychologie van de jonge Betje, via Pope voor de jonge Sara de toon hebben gezet, is daarmee hun verlichtingshorizon uiteraard niet uitgeput, de zware periode na de Gargon-kwestie had Betje immers op het

spoor gebracht van de verlichtingsfilosofie. Als actieve vertolker van de tijdgeest heeft Betje, ook in spectatoriale geschriften, tot een aantal discussies bijgedragen. In de jaren '60 komt er een algemene gedachtenwisseling op gang, waarin het gelijkheidsprincipe aan de orde komt, er wordt gediscussieerd over een gelijke verdeling van de macht binnen het huwelijk, over het recht op een publiek schrijverschap, over het bedrijven van wetenschap, over inspraak in politieke zaken. Maar in deze achttiende-eeuwse wereld blijft ook het concept van het geluk zijn rol spelen. In dit kader krijgt ook het sekseverschil de nodige aandacht. De belangrijkste literatuur over geluk was door mannen geschreven, maar was Popes samenvatting van het geluk – ‘Good, pleasure, ease, content!’ – voor de vrouw even aanvaardbaar als voor de heren der Schepping?

Haar sekse heeft door God en de natuur een andere bestemming gekregen dan het mannelijk geslacht, namelijk kinderen baren en opvoeden. Zelfs wanneer vrouwen in de (natuurrecht)theorie gelijk zijn aan mannen, dan nog zorgt dit verschil voor andere verantwoordelijkheden en taken in de maatschappij. (Sturkenboom 1998: 340)⁹

Deze visie op het specifiek vrouwelijk geluk is ook door Betje Wolff verdedigd, in 1768, onder de schuilnaam Philogunes, in het spectatoriale tijdschrift *De Gryzaard* (Sturkenboom 1998: 340)¹⁰ en men vindt deze opvatting ook terug in de *Sara Burgerhart*. Inderdaad, pas later zal een gerijpte Sara in het huwelijk het hoogtepunt van haar *Pursuit of Happiness* bereiken. Wolff en Deken propageren hier dat het leven voor de vrouw niet alleen bestaat uit goede boeken, toneel en concert. Als Hendrik Edeling Sara een thuis biedt, zal zij beseffen dat het geluk voor haar hierin bestaat, dit nest te vullen. En zo zal de Verlichting ten slotte – mede dankzij vrouwen als Wolff en Deken – ook openstaan voor het concept dat in de Oudheid al gemeengoed was, namelijk dat geluk, *felix*, in de eerste plaats vruchtbaarheid inhoudt:

Bomen betekenden in de Latijnse cultuur *geluk*, met name de bomen die veel vrucht droegen (Livius), terwijl aarde die niet geschikt was voor het verbouwen van graan *ongeluk* betekende (Virgilius). Dezelfde wortel *fe-* vindt men terug in woorden als *fecundus* (vruchtbaar), *fetus* (foetus), *foemina* (vrouw) en *filius* (zoon), en men begrijpt hieruit dat in de Latijnse Oudheid het geluk ook gezondheid en vruchtbaarheid inhield, zowel van de man als van de vrouw.¹¹ (Trampus 2008: 3, mijn vertaling)

Kortom, zit het ultieme geluk hem uiteindelijk in het baren? Als we ons minder cru uitdrukken en tegelijk ook de man bij dit geluk betrekken: in het krijgen van nageslacht. Eenmaal opgegaan in het echtelijk leven ziet Sara met dankbaarheid terug naar haar vele uitjes, essentieel onderdeel van haar *Pursuit*, de fase die haar gevormd heeft tot wat ze nu bereikt heeft. Zonder het kleine geluk zoals dat van de huisconcertjes af te schaffen, heeft voortaan het echtelijk geluk met groeiend nageslacht voorrang.

Geld

Terugkomend op de tijdelijke verwijdering tussen Sara en Anna Willis: wie van beiden had eigenlijk gelijk? Ik denk dat Anna er zich van bewust was dat een meisje heel zuinig met haar reputatie moet omspringen... omdat ze geen bruidsschat had.

Haar vrolijke vriendin Sara, echter, leefde in een andere wereld. Ze was nog in de verste verte niet aan een verbintenis voor het leven toe als we haar al omringd zien door een aantal vrijers: Anna Willis' broer Willem was altijd al verliefd op haar, nu vraagt ook Jacob Brunier Sara schriftelijk ten huwelijk en tegelijk doet de brave rijke Hendrik Edeling zijn intree in Huize Spilgoed en heeft maar één seconde nodig om te begrijpen

dat dit meisje dé vrouw voor hem is. Hierna komt ook nog de wereldwijze libertijn de heer R. op het toneel en wil dit ‘burgermeisje met een stuiver gelds’ aan zijn harem toevoegen. Sara heeft in deze fase van haar leven geen behoefte zich te binden. Hoogstens gaat van de heer R. een zekere fascinatie uit.

In het kort gezegd, Sara is, behalve mooi en geestig, ook financieel aantrekkelijk. Beheerd door de vermogende Blankaart als ‘eerste voogd’, naast tante Zuzanna Hofland als ‘medevoogdesse’ (br. 17), staat haar de erfenis ter beschikking van wijlen Burgerhart, Sara’s vader.¹² De Burgerharts behoorden tot een oude, eerste klas Amsterdamse familie en nog altijd wordt de naam Burgerhart door de burgerij in verband gebracht met diens voorspoedige theehandel (br. 2). Ook Cornelis Edeling, Sara’s uiteindelijke schoonvader, een zeer rijke reder en als zodanig de glorie van Amsterdam, spreekt met respect over wijlen Burgerharts financiën (br. 75). Kortom, al is Sara zich dat niet zo bewust, haar kleine wereldje staat onder de bescherming van een grenzenloos firmament.

Het belang van namen als Burgerhart, Blankaart, Edeling, suggereert tegelijk dat het de Amsterdamse kooplieden en de administrateurs van handelskantoren voor de wind ging. Op de beurs was winst te behalen. Zoals Hendrik Edeling schrijft: ‘Gisteren kwam Vader met my van een extra goede Beursgang.’ (br. 75). Sara spreekt er zelfs van, dat in Amsterdam mensen rondliepen als ‘wandelende Geldzakken’ (br. 22). Om dit alles stelt Buijnsters vast: de roman vertoont een koopmansideologie. Zonder hier al te diep op in te gaan, is dit wel het moment er even op te wijzen, dat het in die jaren in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden juist bijzonder slecht ging. Toen de roman *Sara Burgerhart* uitkwam, was de Republiek zelfs verwickeld in wat voor een handelsstad als Amsterdam neerkwam op een regelrechte ramp: de Vierde Engelse Oorlog (1780-84), resultante van een serie ernstige binnenlandse en buitenlandse conflicten. De zeeprovincie Holland zag haar handel gestremd door beperkende maatregelen van Engeland dat haar koopvaardij schepen in beslag nam en Hollandse afzetgebieden in Noord-Amerika ernstig bedreigde, waardoor de industrie in de Nederlanden zwaar te lijden had. Om deze achteruitgang die al enkele jaren aan de gang was het hoofd te bieden, streefde de verlichte burgerij – die over de schuldvraag de hand in eigen boezem stak – naar een mentaliteitsverandering: het recent opgekomen patriottisme zou, naast andere verlichte en opvoedkundige doeleinden, de liefde voor het vaderland en het welvaren van handel en zeevaart nastreven.¹³ Ook het gedachtengoed van Betje en Aagje correspondeerde hiermee en in het zorgelijke heden hielden zij in deze educatief bedoelde roman hun publiek graag de spiegel voor van een welvarend Amsterdam. Opmerkelijk is hiervoor het bekende verslag van Hendrik Edeling, als hij Sara en haar vrienden meeneemt naar de werf om aanwezig te zijn bij de tewaterlating van ‘ons’ nieuw koopvaardij schip. Sara, aldus Hendrik, ‘vroeg my een en ander by die gelegenheid, dat my wel beviel; en toonde hoe zy begreep, dat de Negotie de bron is van ’s Lands welvaren.’ (br. 81) Trompetgeschal. Dit alles bedoelt Buijnsters als hij spreekt over koopmansideologie in de roman die volgens hem een ‘patriottisch’ tintje heeft (Buijnsters 1980: 35-36).

Het personage Sara vertegenwoordigt nog dit ‘oude’ rijke Amsterdam, maar moeder Willis en Wed. Spilgoed zijn arm, zo niet berooid. En ook tussen Sara en haar vele vrienden en vriendinnen loopt een onzichtbare kloof, Letje en Jacob Brunier, Anna en Willem Willis (en niet te vergeten Anna Willis’ aanstaande, dominee Smit) worstelen met de heersende crisis, het leven biedt elk van hen weinig perspectieven. Hun problemen vinden hun verre oorzaak in leed dat hun ooit is aangedaan door hun inmiddels overleden vaders, terwijl de huidige tijden er niet naar zijn om er op eigen kracht bovenop te komen.

Vader Willis viel ‘in de strikken, die men zijn goedvertrouwendheid spande’, een verdriet dat hij niet overleefd heeft (zoals in die tijd gebruikelijk, wordt er in deze roman meermaals van verdriet gestorven) (br. 62). Zijn wijze en deugdzame weduwe stond alleen voor de opvoeding en had slechts het bescheiden bedrag van haar vaders erfdeel ter beschikking. Ze is erop tegen dat Willem Sara ten huwelijk vraagt, want behalve een botsing van karakters voorziet ze veel achterklap als haar zoon zijn leven aan een zo rijk meisje zou verbinden (br. 15, 47). Slechts met grote tegenzin schikt Willem zich in wat hij voelt als een onrechtvaardigheid. Hij werkt als een bezetene onder een goede baas, hopen op een betere toekomst. Voor Anna, zijn zus, staan de zaken er eigenlijk slechter voor, want zonder bruidsschat komt een meisje niet ver. Vandaar haar berustende en in onze ogen zo trieste toekomstvisie:

Ik had altoos voorgenomen, indien de Heer Smit voor my niet zyn konde, dan zomaar in den maagdelyken staat zoetjes voort te leven, tot dat ik by myne Vaderen verzamelt wierde. (br. 55)

Vader Brunier bezat een bloeiende keten handelskantoren waarvan echter één schakel brak, welk gebeuren – het domino-effect – de verdere keten met zich meesleepte. Het gezin Brunier moest voortaan eenvoudig leven, reden waarom moeder Brunier ‘van verdriet aan ’t kwijnen sloeg en binnen het jaar stierf.’ Zo hebben Jacob en Letje een zorgvuldige moederhand gemist en zo iets wreekt zich, hun opvoeding vertoont lacunes. Geld voor een huwelijk is er voor geen van beiden. Er komt nog bij dat Letje nog maar enkele jaren geleden een groot verdriet heeft gekend, want haar vader had ieder verder contact met haar geliefde Van S. geblokkeerd: ‘dewijl hij insgelijks zeer misdeeld is van de goederen der fortuin, eist mijn plicht, dat ik u verbied, u verder met hem in te laten.’ En aan deze Van S. geeft haar vader de volgende raad: ‘zoek uw fortuin; de beide Indiën staan voor u open.’ Van S. zal in de Oost sterven (dit alles in br. 102). En inderdaad, al in het begin van de roman merkt Sara dat Letje veel zucht, een blijf van haar bezwaard gemoed (br. 14).

Wat nu? ‘Alle jonge gezonde mensen, die een goed bestaan hebben, moeten trouwen.’ (br. 129), leggen Wolff en Deken de correspondent Helmers in de pen, en ook verder maken ze in de roman volop reclame voor het huwelijk, waarin alle geluk gelegen zou zijn. Maar zonder ‘goed bestaan’ kan men toch zelfs niet denken aan een huwelijk? De schrijfsters hebben er hun handen vol aan de problemen van Sara’s vrienden zo op te lossen dat ook zij goed terecht zullen komen. Eerst wordt de positieve invloed ingezet van zowel Sara als van Hendrik Edeling. Sara beïnvloedt het karakter van Anna Willis die wat vrolijker wordt (maar intussen ook haar vroegere geliefde weer ontmoet, ook dat scheelt). Ook steunt ze Letje Brunier, die meer zelfvertrouwen krijgt. Haar broer, de schijnbaar zo oppervlakkige Jacob Brunier, zal zich dankzij Hendrik Edeling niet meer als een dandy kleden, goede boeken gaan lezen, betere gesprekken voeren. Kortom, van deze terneergeslagen jongeren komt allengs de ware persoonlijkheid boven, ze worden steeds meer gekneed tot de ideale burgers die Wolff en Deken zo graag Nederland zien bevolken.

Hierna moet het nog goed komen met werk en geld. Om dit te bereiken volgen enkele kunstgrepen. De hoofdrol is dan toebedeeld aan Sara’s rondborstige voogd Abraham Blankaart, die graag goed doet en naar eigen zeggen meer bezit dan hij nodig heeft. Hij ontmoet Willem Willis in Parijs en krijgt zo’n gunstige indruk van hem, dat hij deze goede jongen graag verder wil helpen. Dit opent uiteindelijk de mogelijkheid dat Willem met Letje Brunier kan trouwen. Letje heeft intussen, ook dit door tussenkomst van de edele Blankaart, een bruidsschat verworven van de heer Helmers, inderdaad degene die van mening was dat alle jonge, gezonde mensen moeten trouwen

en die indertijd een goede vriend was geweest van vader Brunier. Haar broer Jacob Brunier wordt niet alleen door Edeling maar ook door Blankaart én Helmers gesteund. Later gaat hij bij Blankaart wonen (in een pension zou hij wellicht met verkeerde elementen in aanraking kunnen komen, br. 170), dus al zat hij niet in de koophandel, ook met hem zou het wel goed komen. Niets zal meer een bruiloft in de weg staan voor Anna Willis en haar broodarme geliefde Smit, want voor deze laatste komt er een erfenis uit de lucht vallen (br. 62). En, à propos, ook de berooide Wed. Spilgoed krijgt onverwacht een belangrijke erfenis in de schoot geworpen (br. 141), zodat zij zich nu met de ook niet rijke Mevr. Willis kan terugtrekken in een buiten. De dames nemen zich voor om zich hier samen, in alle rust, voor te bereiden op hun naderende einde (br. 166). Men ziet het, Betje en Aagje voorzien ook in een *Conquest of Happiness* voor de vrouw op leeftijd. Men bedenke dan dat deze vrouwen niet ouder zijn dan een jaar of vijftig!

‘Geld speelt geen rol’ stelt de nobele kasteelheer Ollie B. B., maar in de *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* ligt dat anders. In weinig romans is zoveel over geld geschreven. Ondergronds oefent het zijn invloed uit op de onderlinge relaties, het bepaalt de gefrustreerde levensloop van de minder gefortuneerden onder hen en de oplossingen die zich tot hun heil voordoen zijn niet vrij van paternalisme. Nu hadden de dames Wolff en Deken in het dagelijks leven veel met het slijk der aarde te maken, ze moesten nu eenmaal *self supporting* zijn. Evenals de meesten van hun tijdgenoten achtten ze de koophandel uitermate belangrijk: in hun realistische uitgangspunt diende men gefocust te blijven op het hier en nu en de beurskoersen in de gaten te houden. Later zijn ze in bittere armoede gestorven, maar in hun bloeitijd werden ze zelf wel, als hun romanpersonages, gered door een erfenis. In die zin zijn die precies op tijd komende erfenissen in het boek minder onrealistisch dan ze op het eerste gezicht lijken te zijn.

Geloof

Arm of rijk, al dan niet gelukkig, vrijwel elk personage wordt wel geconfronteerd met het aspect van het geloof. Een blik in de protestantse wereld van de achttiende eeuw is dan wel op zijn plaats, want die was nogal in beweging. Naast de ‘publieke kerk’ van de gereformeerden, zoals de calvinisten toen nog heetten, telde men de lutheranen, de doopsgezinden en allerlei afsplitsingen daarvan zoals remonstranten, collegianten, enz. Tussen deze richtingen lagen ook politieke geschillen op de loer, alleen de ‘publieke’ kerk werd door de autoriteiten (de stadhouder) gesubsidieerd en alleen calvinisten mochten staatsambten vervullen. De andere groeperingen (evenals de rooms-katholieken en de Joden, die in deze protestantse roman nauwelijks aan bod komen) waren in het laatste kwart van de achttiende eeuw, uit protest tegen deze discriminatie, dikwijls tégen de partij van de stadhouder en vóór de groepering van alleen die patriotten (niet allen dus) die hun emancipatie bepleitten. Maar binnen deze kerkgenootschappen kon ook onderlinge verdeeldheid heersen wegens discussies rond kwesties die met de Verlichting te maken hadden. En tenslotte hing in een klein stadje of dorp ook veel af van de gezindheid en invloed van de plaatselijke dominee.¹⁴

Wat was de plaats van Wolff en Deken in deze wereld-in-beweging? Aagje Deken was geen lidmaat van de publieke kerk maar groeide op in ‘De Oranje Appel’, het bekende Amsterdamse weeshuis van de Doopsgezinde Collegianten waar een vrijzinnig religieus klimaat heerste. Ook de gereformeerde Betje had al vroeg, te beginnen met Popes *Essay*, meer sympathie voor de essentie van het geloof dan voor de orthodoxie. Eenmaal in de Beemster wonend kregen Betjes letterkundige proeven landelijke bekendheid, waarbij vooral die publicaties opvielen – *Santhorst*, *Menuet* – waarin ze op

satirische wijze de onverdraagzaamheid van de orthodoxe vleugel binnen haar eigen kerk aanviel.

Na de dood van haar man, in 1777, woonde Betje met haar vriendin Aagje in het plaatsje De Rijp, alwaar ze zondags samen de plaatselijke doopsgezinde kerk bezochten. Het kerkbestuur van de Gereformeerde Kerk stoorde zich hieraan en stuurde een afgevaardigde op Betje af. Van het gesprek met de ouderling, dat heeft plaatsgevonden in 1779, vindt men in de archieven van deze kerk uit De Rijp een verslag waaruit Betjes standpunt blijkt:

Juffr: Wolff [...] betuigde te geloven dat men God uit Zyne Werken moeste verheerlijken en Zyne openbaring, en dat Jezus was de gemeene Zaligmaker. [En dat zij] Verder zig in de leer [van de kerk] niet inliet. (Buijnsters 1984: 187-190)

De teerling was geworpen. Dat ze hierna haar kerk verliet is het einde van een lange weg, maar evengoed een opmerkelijke stap. Zo'n besluit was destijds iets als een levenskwesitie, iederéén was lid van een kerk, van 'zijn' kerk. Haar besluit was dapper en een van grote eenzaamheid. En juist in het jaar dat Betje haar kerk verlaat, beginnen de dames Wolff en Deken de roman *Sara Burgerhart* te schrijven, die naar men aanneemt tot stand gekomen is tussen 1779 en 1782, men vermoedt in tussenpozen. En wie de religieuze opvattingen van de verschillende personages in deze roman bijhoudt, ziet dat Wolff & Deken de lezer een catalogus van verschillende religieuze opvattingen voorhouden, opvattingen die elkaar soms wederzijds uitsluiten, maar soms ook versterken: de wijze moeder van Anna en Willem Willis, de ruimdenkende, diepgelovige Wed. Spilgoed, Anna's geliefde, de proponent Smit, Abraham Blankaart, Cornelis Edeling, ds. Redelyk, al deze personages komen op hun eigen manier op voor een persoonlijk geloof, waarvan tolerantie en sociaal besef de dragende elementen zijn. Zo willen Wolff en Deken zo overtuigend mogelijk hun eigen visie aan de Nederlandse geloofswereld medelen.

En laten we in deze context vooral Stijntje Doorzicht niet vergeten, een alleenstaande vrouw die zich niet laat vangen in het dogmatische net van welke kerk dan ook, maar zich eenvoudig baseert op wat zij beschouwt als de kern van de godsdienst. Met haar zogenaamd 'werkend Christendom' brengt ze ook Sara's afgedwaalde tante weer op het juiste godsdienstige pad terug. Wellicht komt deze vrouw, die er 'zelfs' geen been in ziet, een arme 'paapse' vrouw wat te eten te geven (br. 95), nog het dichtst bij de opvattingen van vooral Wolff, die zich christen noemt maar niet (meer) aan een kerk verbonden is. Voor Wolff en Deken zijn de leden van een kerkenraad mensen zoals zijzelf, dus feilbaar, dus waarom zich slaafs naar de eisen van dergelijke heren te richten?

Ook Hendrik Edeling is ruimdenkend, want hij staat boven de beperktheid van zijn specifieke kerk. Als hij halsoverkop verliefd op Sara wordt, telt het voor hem als lutheraan niet dat Sara gereformeerd is. Wat hij tegen de wil van zijn machtige en autoritaire vader wil, is een gemengd huwelijk sluiten. In die tijd nogal ongehoord, dus de correspondentie in de roman staat bol van deze kwestie: iedereen schrijft met iedereen en geeft zijn mening ten beste. Men mag wel stellen dat Hendrik Edelings overwinning vele voeten in de aarde heeft gehad. Dat hij uiteindelijk als winnaar uit de bus komt, mede dankzij Sara's al even ruimdenkende gereformeerde voorgd Abraham Blankaart, mogen wij zien als een opmerkelijke prestatie.

Hoe 'erg' in die jaren een gemengd huwelijk was, daarop geeft het commentaar van Hendriks vader, Jan Edeling, een duidelijk antwoord:

Myn Huis moet geen Noachs Ark worden. 't Zou mooi zyn; jy een Gereformeerde Vrouw, je Broër misschien een Remonstrantsche; Neef Klaas een Menniste; en Neef Gerrit een Kwakerinne. Denk jy dat God weêr een Luter zal zenden, om jou familie nog eens te hervormen? (br. 75)

In één van zijn brieven (br. 119) bepleit Hendrik Edeling vurig een grotere tolerantie tussen de protestantse kerkgenootschappen, hij stelt zelfs dat die onderling in overleg zouden moeten treden om tot eenheid te komen. Deze optimistische gedachte heeft toentertijd inderdaad in de Nederlanden geleefd, maar pogingen hiertoe – ik noem er een uit 1796, die was uitgegaan van de remonstranten¹⁵ – zijn destijds mislukt. In de roman antwoordt Edelings oom, de lutherse ds. Redelyk (wiens programmatische naam op de kwaliteit van zijn standpunten wijst), dan ook per kerende post dat van zo'n eenheid helaas nooit sprake zal zijn: met die verschillende geloofsbelijdenissen en die onderling verschillende bijbels zouden er altijd wel dwarsliggers zijn die een dergelijke poging zouden beletten (br. 120). Ik onderbreek mijn tekst hier even om erop te wijzen dat ds. Redelyk tenslotte ongelijk heeft gekregen, want het is toch, in eendrachtige samenwerking, tot een gezamenlijke protestantse bijbelvertaling gekomen, inclusief een verklaring van saamhorigheid van de betreffende kerkgenootschappen. Dat was dan wel in 1980, dus twee eeuwen later!¹⁶

Zoals gezegd, de piëtisten rond Sara's tante Zuzanna, de 'fynen', zijn in de roman het voorwerp van Wolff en Dekens antipropaganda. Ze behoren, zoals Betjes gehate broer Laurens, tot de rechtervleugel van de Gereformeerde Kerk. Ze spreken lijsig, leggen een grote voorkeur voor verkleinwoorden aan de dag (voor een vertaler zeer moeilijke teksten!) en terwijl ze pretenderen eenvoud en waarheid te zoeken zijn ze in werkelijkheid lui, gulzig, onbetrouwbaar.¹⁷

Binnen de verschillende kerkelijke richtingen zorgt ook de opkomende invloed van de Verlichting voor de nodige nuanceringen. Een jonge Betje Bekker, nog niet zo heel lang tevoren aangenomen in de 'publieke kerk', kon zich triomfantelijk laten portretteren met het exemplaar van Popes *Essay* in handen en niets wijst erop dat ze daarom als een afvallige beschouwd werd. Het samengaan van de rede met het geloof kon juist uitermate stimulerend werken, de rede gaf immers in die periode, via de vele ontdekkingen, telkens meer geheimen van Gods wonderwerken prijs en dat Zijn Schepping zo prachtig in elkaar bleek te zitten stemde de gelovige tot dankbaarheid en vreugde.

Een andere 'nuance' binnen de publieke kerk kunnen gelovigen zijn geweest die in werkelijkheid het extreme deïsme waren toegedaan, niets van de Bijbel wilden weten, maar uit sociaal oogpunt toch besloten hadden geen kleur te bekennen. Deze richting wordt in de roman vertegenwoordigd door Mejuffrouw Cornelia Hartog:

Ik ga, weet gy, zeer naarstig te kerk, en vermaak my met de beuzelingen, die ik hoor, zo wel als met het volkje, dat toelustert. Het Decorum moet bewaart. Zou ik my hierom brouilleeren? dat's de pyn niet waardig. (br. 94)

Cornelia heeft zich eenmaal laten ontvallen dat de Bijbel niet veel meer is dan een mooi sprookje (een mening die aan invloed van Tindal kan worden toegeschreven¹⁸), welke mededeling bij de ijverige bijbellezeressen in huize Spilgoed niet goed valt (br. 122). Deze Cornelia, niet meer piepjong, behoort tot de eerste families, kent haar talen en schrijft daarover, lost wiskundige raadsels op en heeft bovendien belangstelling voor astronomische onderwerpen. Of ze werkelijk zo intelligent is, is nog maar de vraag. In de discussies met Hendrik Edeling over deugd (br. 72), buitenwonen (br. 78) en over noodlot versus vrijheid (br. 94) slaat ze maar een pover figuur. Omdat ze noch de juiste

argumenten vindt, noch de juiste toon, staat dat garant voor een paar hilarische brieven. Maar ten slotte schrikt ze niet terug voor achterbakse handelingen. Als Sara in moeilijkheden komt vanwege een anonieme brief (br. 107), zal blijken dat die van Cornelia's hand is (br. 147). Wij lezers kunnen begrijpen uit wat voor gevoelens deze laagheid is voortgekomen: het is de blinde haat van een door Edeling versmade vrouw (br. 68, 94). Maar de schrijfsters hebben geen medelijden met haar, ze hebben haar zo gewild: lelijk (haar voorkomen is nogal mannelijk), pseudo-intelligent en grenzeloos antipathiek. En ongetrouwd, kortom *infelix*, juist zoals een ware vrouw volgens Wolff en Deken niet moet zijn: Cornelia fungeert hier als negatief voorbeeld. Terwijl Cornelia zelf trots aan haar vriendin schrijft dat haar ongeloof is gevoed door de door haar gewaardeerde Voltaire, Tindal en Bolingbroke (br. 68), zijn dat juist *philosophes* die meningen verkondigden waar Wolff en Deken niet achter stonden en van wie in andere landen boeken op de Index waren geplaatst en/of ook wel verbrand werden. Maar al met al is deze Cornelia te doorzichtig en, op de keper beschouwd, te belachelijk om werkelijk gevaarlijk te zijn.

Weer Pope

Een werkelijk gevaarlijke deïst is echter de vrijdenker de heer R. Hij behoort tot de hoge adel, heeft zijn rijkdom dus cadeau gekregen (en dat terwijl Gods zegen rust op hen die arbeiden). Cornelia en de heer R. kennen elkaar wel enigszins, ze verkeren in dezelfde of parallelle kringen. Voor dit gevaarlijke sujet, om zijn afkeurenswaardige gedrag ten opzichte van vrouwen zelfs als een 'lichtmis' te bestempelen, blijkt Mejuffrouw Hartog zelfs grote bewondering te hebben. Met instemming citeert ze R.'s statement – dat in een eeuw waarin de suprematie van het Christendom boven alle twijfel verheven was, ongelooflijk provocerend moet zijn overgekomen – namelijk, dat hij, als hij in Turkije ter wereld was gekomen, een perfecte mohammedaan zou zijn geworden. (br. 94)¹⁹ Overbodig te zeggen dat ook zijn gedrag jegens Sara zijn wortels vindt in zijn goddeloosheid.

Wat hebben deze beide deïsten gemeen? Hun voorliefde voor Popes bekende dichtwerk. Als Cornelia Hartog merkt dat ze stapelverliefd op Edeling is, brengt dat haar zó in de war dat ze schrijft: 'De *Essay on Man* zelf kan myn aandacht niet overmeesteren' (br. 68). Pope is dus dagelijkse lectuur voor haar, terwijl de heer R. (br. 71), door uit Popes poëem te citeren, ervan blijk geeft – wil geven – het goed te kennen.

Maar wat blijkt nu? We konden het eigenlijk wel weten: ook Sara, die in geen geval voor een extreem deïst kan doorgaan, koestert veel bewondering voor Pope. Waarmee wordt aangetoond dat in Pope de werelden van de Verlichting, van de extreme en van de gematigde deïsten, elkaar konden raken.

En dan komt nu de kwestie aan de orde, hoe het deze R. gelukt is, Sara zonder slag of stoot voor zich in te nemen. Ze was toch gewaarschuwd. Niet alleen door haar vriendin Anna Willis en later door Wed. Spilgoed, maar haar voogd had haar zelfs een precieze beschrijving gegeven van het verschijnsel 'lichtmis' dat zou kunnen doorgaan voor een portret van deze R. (br. 67):

Een Lichtmis is een geraffineerde Deugeniet, die zyn roem en vermaak stelt in eerlyke jonge meisjes en brave vrouwen te bederven; die Gods geboden veracht, de wetten der vriendschap schendt; met zyne eeden speelt; met één woord, een allerverfoeilykste man, die te gevaarlyker is, naarmate hy een minlyk figuur, en een aartig vernuft heeft; die de welvoeglykheid zoo lang in acht neemt, tot hy de onnoosle in slaap heeft gewiegt, en die in staat is om schatten aan zyne huurlingen uittedeelen. (br. 67)

Hoe kan het dat Sara deze waarschuwing in de wind kan slaan? Eenvoudig. Om te beginnen, juist omdat R. ‘een minlyk figuur en een aartig vernuft’ heeft. De ontmoeting heeft zomaar plaats, in een chique winkel, waar Sara met een huisgenote komt voor stalen tafzij. De Franse eigenaressen zijn juist aan de thee en bieden ook Sara en vriendin een kopje aan. Twee welgeklede heren, en één van hen is R., komen om zijden kousen en een haarzak.²⁰ Ze gaan erbij zitten, het wordt een sympathieke ontmoeting die bij elkaar maar liefst een uur duurt. Van pas uitgekomen werken komt het gesprek op de poëzie. De heer R. spreekt in *extase* (cursief in de tekst) van de dichter Pope en citeert nu spontaan: ‘Virtue alone is Happiness below...’. Een betere zet had hij niet kunnen doen. Even later maakt hij Sara zielsgelukkig door haar zijn superbe bibliotheek ter beschikking te stellen²¹ (br. 71). En ten slotte zal hij ook de vrijheid nemen haar thuis, in haar pension, een exemplaar te komen tonen van een recent, maar liefst viervoudige vertaling van het *Essay* (br. 71). Tonen, niet te schenken, dat zou niet passend zijn. Maar wel: drie zetten in een offensief, gespeeld via Pope.

Inderdaad, sommige raakpunten gooien grenzen in de war. Het raakpunt: deze gezamenlijke voorliefde voor Popes *Essay*. In Pope houdt de ideologische strijd even op: Pope is gezamenlijk erfgoed, Pope valt buiten de antipropaganda van Wolff en Deken, Pope is er voor ieder weldenkend of liever: welvoelend mens, op welk niveau dan ook. Zo kwam dat tenminste destijds over. De Franse historicus Paul Hazard stelt dat dit poëem in werkelijkheid onleesbaar is maar dat dit misschien wel de grote kracht ervan is (Hazard [1946] 1993: 362). Onleesbaar maar des te indrukwekkender.

Naast een blik, via Sara, op gedrag en geloof in de achttiende eeuw, krijgt zo de lezer onverwacht nog een waarschuwing mee: passie, ook voor boeken, voor literatuur, voor poëzie, kan verblindend werken!

Noten

1. Edities: Bekker-Wolff en Deken (1980), met inleiding en aantekeningen door P.J. Buijnsters. Het zeer populaire Wolff en Deken (2005) is de jubileumuitgave van de Wereldbibliotheek, die in één enkele eeuw (1905-2005) niet minder dan vijftientig, intussen zesentwintig, drukken verzorgd heeft.

2. Zoals men leest in Buijnsters (1980: 75-79, 94-95) heeft de roman in zijn tijd de aandacht getrokken in Frankrijk en in Duitsland. De bespreking in de *Mercur de France* (1789) en de opmerkingen van de Duitse vertaler maken duidelijk dat de programmanamen de roman geen goed doen, dat de vroomheid de lezers nu en dan teveel wordt en vooral, dat de roman wegens het typerende idioom van Wolff en Deken vertaalproblemen biedt. Mij lijkt dit alles een uitdaging. Een goede inleiding, een ‘team’ van geïnspireerde, ludieke vertalers die de verschillende correspondenten voor hun rekening nemen en onderling overleg niet schuwen... Mijns inziens is de roman te belangrijk om binnen de omheining van de Nederlandse taal verstopt te houden.

3. Onder meer afgebeeld in Dyserinck (1904: II), Buijnsters (1984: 20), Naber (1913: 17). Over dit portret: Dyserinck (1904: XVII).

4. Pope [1734] (1891), Epistle I ‘Of the Nature and State of Man with respect to the Universe’, Epistle II ‘Of the Nature and State of Man with respect to Himself, as an Individual’, Epistle III ‘Of the Nature of Man with respect to Society’, Epistle IV ‘Of the Nature and State of Man with respect to Happiness’.

5. Hon. Henry St John Bolingbroke (1678-1751): deze destijds invloedrijke politicus viel op door zijn bijzondere welsprekendheid, zijn politiek-filosofische denkbeelden en zijn nog opmerkelijker levensstijl. Anna, de opvolgster van Willem III en Mary II, beschermde hem. Later werd hij verdacht van steun aan de opstand tegen Anna’s opvolger George I, reden waarom Bolingbroke een periode (1714-1723) in ballingschap in Frankrijk doorbracht (Dickinson 1970); Bolingbroke kwam vervolgens dichtbij Alexander Pope te wonen en kon aan deze veel van zijn verlichte denkbeelden kwijt (Hazard [1946] 1993: 359-362).

6. In achttien essays onder meer te vinden in: J. Addison & R. Steele (1711). *The Spectator*, van 05-01 t/m 03-05.

7. Betjes vertaling van de *Essay on Man* draagt de titel Pope (1783). *Proeve over den mensch*.

8. Zie ook Aagje Swinnen (2006: 45): 'Haar grotere bewegingsruimte dankt Sara aan haar positie als wees.'
9. Incl. noten 242-247.
10. Noot 248 noemt bijdrage Betje Wolff.
11. Uitgangstekst: 'Nella cultura latina erano *felices gli arboreos*, cioè gli alberi che davano molti frutti (Livio), mentre era *infelix* la terra non adatta alla coltivazione del grano (Virgilio). La medesima radice fe- può essere ritrovata in parole come *fecundus*, *fetus*, *foemina* e *filius*, e si capisce quindi perché gli antichi rappresentassero la felicità anche sotto forma di salute e di fecondità, maschile e femminile'.
12. Kort na Sara's vertrek onderneemt deze tante Zuzanna een poging om, tot Sara's huwelijk of meerderjarigheid, een claim op deze erfenis te behouden (br. 17). Blankaart steekt daar onmiddellijk een stokje voor (br. 19).
13. Geyl (1958), Boek X, *Revolutie en overheersing*; Buijnsters (1984:187-190). Een goede indruk van wat de Patriotten zoal aan het hart lag biedt Swildens (1781).
14. Zijpp, Van De (1954: 41-52); Buijnsters (1984: 187-190).
15. Hierover de Leidse dissertatie van Vuyk (1995).
16. Dit eenheidsproces kwam eind twintigste eeuw tot stand; zie hierover onder meer www.politiek.compendium.nl.
17. Over kritieken van De Clercq, Da Costa en anderen begin negentiende eeuw, Buijnsters (1980: 81).
18. Matthew Tindal (1656?-1733), de 'apostel van het deïsme' genoemd, verdedigde de stelling dat de natuurlijke godsdienst de volmaakte is en het Christendom, zijnde een geopenbaarde religie, slechts waar is voor zover deze met de natuurlijke godsdienst overeenstemt (Tindal 1730).
19. Het beeld van de Turken rond 1800 vindt men in Sens onder Moslims (2001: I.2.3.I).
20. Haarzak: WNT on line: zak, beurs om het haar in te dragen (bijv. voor dragers van pruiken).
21. Betje Wolff wist uit eigen ervaring wat het betekende, zo'n aanbod van de heer R. Zijzelf kon zich geen dure boeken permitteren, wilde toch op de hoogte blijven van de Verlichtingsfilosofie en deelnemen aan discussies hierover. Graag profiteerde ze van de boekenverzameling van haar vriend – en in zekere zin haar mentor – Herman Noordkerk: 'Het feit dat de Amsterdamse advocaat zijn rijke bibliotheek jarenlang voor zijn vriendin in de Beemster heeft opengesteld is van niet te onderschatten betekenis geweest voor haar ontwikkeling' (Buijnsters 1984: 65-75: 70).

Bibliografie

- Altena, P. & M. Everard (red.) (2004). *Onbreekbare Burgerharten. De historie van Betje Wolff en Aagje Deken*. Nijmegen: Vantilt.
- Bekker-Wolff, E. & A. Deken (1980). *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart*. Naar de eerste druk van 1782 uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P.J. Buijnsters (2 dln). Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Betten, H. (1972). *Richardson in Holland and his influence on Wolff and Deken's 'Sara Burgerhart'*. Ann Arbor (Michigan); University Microfilms, A. Xerox Company.
- Buijnsters, P.J. (1980). *Inleiding*, bij Betje Bekker-Wolff & Agata Deken, *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart*. Den Haag: Martinus Nijhoff, pp. 1-90.
- Buijnsters, P.J. (1984). *Wolff & Deken, een biografie*. Leiden: Martinus Nijhoff.
- Dyserinck, Johs. (1904). *Brieven van Betje Wolff en Aagtje Deken*. Den Haag: Van Cleef.
- Geyl, P. (1958). *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, deel V 1751-1792. Amsterdam / Antwerpen: Wereldbibliotheek.
- Hazard, P. [1946] (1993). *Het Europese denken in de achttiende eeuw, van Montesquieu tot Lessing*. Amsterdam: Agon.
- Hemmerechts, K. (2005). Een onverwachte driehoeksverhouding. In Stefan Bollmann, *Vrouwen die lezen zijn gevaarlijk*. Amsterdam/Brussel: A.U.P./Mercatorfonds, pp. 11-19.
- Leibniz, G.W. (1710). *Essays de Théodicée. Sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*. Paris. In: Bianca (a cura di), (1967-1968). *Saggi filosofici: vol. I, Scritti di metafisica. Saggi di Teodicea; ecc.* Torino: Utet.
- Meijer, R.P. (1971). *Literature of the Low Countries*, Assen: Van Gorcum.

- Naber, J.W.A. (1913). *Betje Wolff en Aagje Deken*. Amsterdam: Meulenhoff & Co.
- Pope, A. [1743] (1891). *An Essay on Man, Moral Essays and Satires*. London, Paris & Melbourne: Cassell & Co Ltd (download Gutenberg e-Book. Edited by Henry Morley).
- Pope, A. (1783). *Proeve over den mensch, zedelyke proeven, en oordeelkunde*. (Vertaald door Elisabeth Wolff-Bekker). Den Haag: Isaac van Cleef.
- Romein, J. & A. (1971). *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. Amsterdam: Querido.
- Sens, A. (2001). *Menssaap, heiden, slaaf. Nederlands visies op de wereld rond 1800*. Den Haag: Sdu (Nederlandse Cultuur in Europese context. IJkpunt 1800).
- Sturkenboom, D. (1998). *Spectators van Hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*. Hilversum: Verloren.
- Swildens, J.H. (1781). *Vaderlandsch A-B Boek voor de Nederlandsche Jeugd*. Amsterdam: W. Holtrop.
- Tindal, M. (1730). *Christianity as Old as the Creation; or, the Gospel, a Republication of the Religion of Nature*. London.
- Trampus, A. (2008). *Il diritto alla felicità. Storia di un'idea*. Bari: Laterza.
- Vuyk, S. (1995). *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek, 1780-1800*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
- Winnen, A. (2006). *Het slot ontvlucht. De 'vrouwelijke' Bildungsroman in de Nederlandse literatuur*, Amsterdam: A.U.P.
- Wolff, B. & A. Deken (2005). *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. 25ste druk. Amsterdam: Wereldbibliotheek (Reeks wereldboeken 1).
- Zijpp, N. van de (1954). Wolff en Deken in de kerkelijke situatie van hun tijd. In P. Minderaa, J.J. Mak, H.A. Höweler [e.a.] (red.), *Boeket voor Betje en Aagje. Van en over de schrijfsters Wolff en Deken*. Amsterdam/Antwerpen: Wereldbibliotheek, pp. 41-52.

ONWILLEKEURIG GEHEUGEN, DROOM EN DOORWERKING VAN HET VERLEDEN: *POINTLS DE KIP DIE OVER DE SOEP VLOOG* (1989) EN *MINCO'S NAGELATEN DAGEN* (1997)¹

MARCO PRANDONI
UNIVERSITÀ DI BOLOGNA

In Marga Minco's (last) novel Nagelaten dagen (The days they left behind, 1997) and Frans Pointl's (first) collection of short stories De kip die over de soep vloog (The chicken that flew over the soup, 1989) past and present continuously merge. As a result, at a first glance the plots miss unity and logic structure, imploding in a series of (apparently) fragmentary snapshots. However, both authors seem to believe in the potentialities of involuntary memory and dreams to recall the past in the present and illuminate it with unforeseen, pregnant significance. In Pointl, dreams and visions of the past create a sort of new, extra-temporal dimension, in which a meaningless and split life reaches, for an instant, a higher unity of sense. In Minco, sudden experiences of involuntary memory and dreams accompany the tireless effort of the subject to plunge back into the past, and recall it in any (even if irrational) way. When this is not possible anymore, oblivion can help to heal the wounds of personal memory, as the conclusion of the novel seems to suggest.

Een Joodse uitgever in Florence

Nagelaten dagen (1997) is Marga Minco's laatste roman. Daarna heeft ze uitsluitend verhalen gepubliceerd.² Met *Nagelaten dagen* maakte ik kennis tijdens mijn eerste jaar neerlandistiek in Padua: van Jeannette Koch en Marleen Mertens moesten de studenten *Het bittere kruid* lezen. Opvallend genoeg blijkt dit meesterwerkje zich te lenen voor eerstejaars studiemateriaal, gezien de (schijnbare) eenvoudige, laconieke stijl van de auteur die mede om die reden altijd verplichte kost is geweest op Nederlandse scholen.³ *Het bittere kruid* was toen uitgeleend uit de bibliotheek, daarom pakte ik maar *Nagelaten dagen*. Dit boek maakte grote indruk op me, liet me niet meer los. In november 2002, na mijn afstuderen, dacht ik dat ik me eens een keer aan een vertaling kon wagen. Het zou bovendien een leuk kerstcadeau worden voor de hele familie.

De verdienstelijke Joodse uitgever Giuntina⁴ – naar eigen zeggen de enige Europese uitgeverij die uitsluitend gespecialiseerd is in Joodse cultuur in al haar facetten, met 450 titels in de catalogus die variëren van literatuur tot lexicologie en culinaire geschiedenis, van Yehoshua tot de kabbala – had al twee romans van Minco gepubliceerd: *Het bittere kruid* en *Een leeg huis*.⁵ De baas des huizes, Daniel Vogelmann, zijn vrouw Vanna Lucattini Vogelmann, die Nederlands kan lezen, en hun zoon Shulim zagen daar meteen iets in. Het boek werd uiteindelijk in 2007 gepubliceerd onder de (toegegeven, ongelukkige) titel *Giorni alle spalle (Dagen achter de rug)*. Een paar jaar later vroeg Giuntina me of er soms meer Nederlandse Joodse auteurs waren die in aanmerking zouden kunnen komen voor vertaling. Samen met Nederlandse vrienden begon ik rond te snuffelen. Een aantal schrijvers konden we meteen uitsluiten: schrijvers à la Grunberg bijvoorbeeld, de naoorlogse generatie van

Joden die zich bevrijd hebben van een als benauwend ervaren erfgoed en die afgerekend hebben met de eigen afkomst, die karikaturaal wordt neergezet in grotesk proza. Zelfs het grote taboe van de Holocaust. Toen ging ik kijken welke werken Giuntina, naast Minco, uit het Nederlands had laten vertalen (voor het merendeel door Gianfranco Errico): Carl Friedmans *Tralievader*, Chaja Polaks *Tweede vader* en Zomersonate, Jona Oberski's *Kinderjaren*.

Er zat een vrij duidelijk patroon in: werken die veel affiniteit met zogenaamde egodocumenten vertonen, sterk autobiografisch getinte verhalen met de Holocaust als epicentrum. Een trend die volgens Hugo Brems in de nieuwste literatuurgeschiedenis een sterke impuls kreeg in de jaren tachtig: na 'het grote zwijgen' van de eerste naoorlogse jaren en de bevrijding van veel taboes tijdens de jaren zestig, grepen veel grijs wordende mensen de kans aan om eindelijk boven water te halen wat al die jaren zorgvuldig opgeborgen was gebleven. Minimalistisch, zonder literaire opsmuk en bewust zonder esthetische pretenties deden ze dat meestal (Brems 2006: 64-66; 74.) Denk bijvoorbeeld aan de oorlogsherinneringen in Gerhard Durlachers *Strepen aan de hemel* uit 1985. Een stortvloed van soortgelijke teksten over de oorlog, van (vaak getraumatiseerde) mensen die eindelijk in staat waren om het eigen verleden te verwerken door daarover te schrijven. In de maatschappij ontstond belangstelling voor 'andere' verhalen dan het gecanoniseerde over de Tweede Wereldoorlog. Later werd het een rage, een commerciële exploitatie van het oorlogsleed van soms dubieuze aard.⁶ Zo kwam ik bijna vanzelf uit bij de meester van het korte verhaal Frans Pointl en zijn bundel *De kip die over de soep vloog*, waarmee hij in 1989 op 56-jarige leeftijd debuteerde en meteen enorm succes boekte.⁷ De vertaling van die titel was een hele opgave, maar gelukkig bood mijn moeder uitsluitsel, met een ingenieus combinatorisch spel met de semantische elementen van de titel. Zo werd het *Brodo senza pollo* (*Soep zonder kip*), een beeld dat een leven suggereert dat die naam eigenlijk niet waard is.⁸ Het boek verscheen ter gelegenheid van de 'Giorno della Memoria' (Dag van de Herinnering, 27 januari) van 2011.

De plots

Laten we beginnen met een korte samenvatting van de twee werken. *Nagelaten dagen* begint met een brief die de hoofdpersoon, een bejaarde schrijfster, *alter ego* van Marga Minco, uit Jeruzalem ontvangt van Miriam Weissbach die zich aldaar bezighoudt met stambomen. Weissbach heeft toevallig een verhaal van die schrijfster in een bibliotheek gelezen over de trouwdag in 1942 van haar zus Betje met Hans Ruppín, beiden gedeporteerd en kort na hun huwelijk in een concentratiekamp overleden. De naam Ruppín kwam Miriam Weissbach bekend voor: er woonde namelijk een vrouw in Amerika, Eva Ruppín, die Hans' zus was! Eva en de hoofdpersoon van de roman hebben nooit van elkaars bestaan geweten en nu pas, 'op de leeftijd der sterken', kunnen ze een correspondentie onderhouden en elkaar opzoeken. Eva vraagt haar nieuwe vriendin om dingen op te gaan halen die haar moeder vlak voor haar deportatie bij iemand in Amsterdam had achtergelaten. De schrijfster is daar uiterst wantrouwend over:

Ik koesterde geen enkele illusie dat het me zou lukken een nazaat van de familie Stelerius te achterhalen. Zeker niet op het Wedemerplein. En dan nog. Ik lichtte Eva in hoe het indertijd in Nederland was toegegaan. Ze wist toch wel dat er na de oorlog vrijwel nooit iemand die zich maar al te bereidwillig over je spullen ontfermd had en bij wie de eigenaren jaren later aan de deur kwamen om te laten zien dat ze er toevallig nog waren,

er iets voor voelde die dingen weer af te staan? Dat had ze zelf ook ondervonden?
(Minco 1997: 24)

Maar ze vergist zich. Iets zal ze uiteindelijk toch wel kunnen meenemen tijdens haar tweede bezoek aan Californië, waar Eva inmiddels na een val buiten bewustzijn in een ziekenhuis ligt: een Japanse kom met een blauwe vogel op de achterkant van het deksel geschilderd, waar Eva als kind zeer verknocht aan was geweest.

De kip die over de soep vloog begint in het heden, in 1988, als de hoofdpersoon, David, *alter ego* van Frans Pointl, op bezoek gaat in het huis in Heemstede waar hij samen met een breed vertakte familie van ooms, tantes, oma en opa en vooral met zijn moeder heeft geleefd tot 1940, nadat deze laatste van zijn vader was gescheiden. Dit bezoek roept bij hem allerlei herinneringen op: aan die jaren, maar ook aan de jaren vijftig toen hij en zijn moeder, die de concentratiekampen als vrijwel enigen in de familie overleefd hadden, een armoedig en precair bestaan leidden in Amsterdam, herinneringen ook aan de loodgrijze, eenzame jaren op kamers die daarna volgden, aan de kleine interimbaantjes, aan de mislukte relaties, met als enig gezelschap dat van zijn dierbare poezen.

Een goede vriend van mij, Ferruccio D'Angeli, een van de prominenten van de Joodse gemeenschap in Padua, emeritus hoogleraar organische scheikunde die zich na zijn pensionering op de literatuur heeft gestort, heeft van de twee werken rake typeringen gegeven, in zijn beknopte, evocerende stijl:

[*Nagelaten dagen*] In het begin leest het verhaal moeizaam. Enkele vrouwen communiceren tussen Jeruzalem, Amsterdam, Californië. Ze hebben al grijs haar en stellen elkaar vragen over voorwerpen en personen van vóór de Shoah. Die voorwerpen zijn ooit door mensen die op de vlucht waren voor de Duitsers in bewaring gegeven aan niet-Joodse burens; nooit teruggevraagde onderpanden van een Bank van Lening waar nu verre generaties mee te maken hebben. De personen zijn droomverschijningen die slechts ten dele overeenkomen want velen zijn voorgoed verdwenen, en sommigen zijn van naam veranderd, in de hoop een nieuw lot tegemoet te gaan. Zonder na te denken over stambomen met teveel afgekapte takken, laten we ons meevoeren door het delicate verhaal, tot het einde toe: geen droevig einde, want het geheugen wordt vergezeld van een rechtvaardige component van vergetelheid.⁹

[*De kip die over de soep vloog*] In de buitensteden van Amsterdam vertelt David – eerst als jongen, dan als volwassene – zijn levensverhaal. De armoede en het pessimisme van zijn moeder – overlevende van de verwoestende storm van de Shoah – en het verval van de weinige overgebleven familieleden irriteren hem. Het korte dagboek gaat steeds heen en weer, heen en weer in de tijd, tussen nieuwsgierigheid, fantasie, mislukte liefdes, trucjes om het hoofd boven water te houden en zich te blijven vastklampen aan een moeilijke eenzaamheid. In een koude en egoïstische maatschappij krijgt de jongen een zeer schrale steun van de verre Joodse traditie, die hem toch enkele staaltjes welwillende wijsheid biedt en noodzakelijke overtredingen.¹⁰

Springen in de tijd

Je zou kunnen zeggen dat beide werken de mechanismes van het geheugen centraal stellen en in het geval van Minco zelfs openlijk thematiseren. Wat zich ruim vijftig jaar geleden afgespeeld heeft, komt ineens naar boven: bewust, door iemand anders aan de vergetelheid onttrokken, maar veel vaker onbewust opgeroepen. Ineens daar, bijna tastbaar aanwezig. Zowel Pointl als Minco beginnen met een juxtapositie van tijdelijke dimensies die zo met elkaar verstrengeld zijn dat het de lezer bijna gaat duizelen. Zeker

in het geval van Minco, die soms gewoon een nieuwe alinea begint die naar een totaal andere tijd verwijst dan de alinea daarvoor. Zonder overgang, abrupt. De lezer heeft moeite om zich daarin te oriënteren. Dit is een zeer adequate formele weergave van de verwarring van de hoofdpersoon die zich vijftig jaar na dato weer geconfronteerd ziet met dingen die in betrekking staan tot haar geliefde zus Betje, die allang verstopt zijn in een uithoek van het geheugen. Vooral is ze bang om via de nieuwe informatie, die anderen aan de vergetelheid hebben onttrokken, het beeld van Betje, dat ze al die jaren heeft gekoesterd, te moeten bijstellen; een pijnlijk proces waar ze aanvankelijk een beetje voor terugschrikt. Niet toevallig wemelen de eerste alinea's van korte, nerveuze zinnen en van ontkenningen die de recalcitrante houding van de schrijfster aangeven:

Het had geen zin pogingen te doen de familie Stelerius op te sporen. Ze moesten al sinds onheuglijke tijd verdwenen zijn of niet meer in leven. Het was te lang geleden.¹¹ (Minco 1997: 9)

Het eerste wat ze met tegenzin moet doen, op pad gestuurd door Eva's naïeve enthousiasme, is op zoek gaan naar de oude kostbare spullen die Eva's moeder had achtergelaten bij de burens van Betje en Hans in Amsterdam, hun laatste adres na het huwelijk en voor de deportatie: tapijten, bestek, en vooral die Japanse kom met die lieve blauwe vogel 'met de gestrekte hals en de opgeheven snavel' (deze formule, bijna een homerisch *epitheton ornans*, komt steeds terug in het boek).¹² Tot haar grote verbazing wordt ze hartelijk onthaald door iemand die dat huis – weer, toevallig – aan het opruimen is: Attie Stelerius, familie van de Stelerius die toen burens van Hans en Betje waren. De hoofdpersoon mag in de kasten zoeken om te kijken of er nog iets van haar in zit. De schrijfster is ontmoedigd door de hoeveelheid spullen die ze ziet: voorwerpen waarmee andere mensen, wildvreemden, zich omringd hebben tijdens hun leven. Ze voelt daar geen enkele affiniteit mee en voelt zich als het ware een insluiper:

Attie Stelerius ging in de pluchen stoel bij de lage tafel zitten en wees naar de fauteuil ertegenover. 'Het is al zo lang geleden. Waarom komt u er nu pas om?'
Moest ik het haar opnieuw uitleggen? Haar wellicht een verklaring geven van wat Eva bezielde? Wat mij bewoog? Zou het deze keer even geloofwaardig klinken en was ik au fond toch niet de indringer die de zaak komt afleggen? Wat deed ik in dit huis van mensen die ik niet kende, in dit vertrek waarin ik me maar weinig op mijn gemak voelde, dat me net als een kwartier, als een half uur tevoren, als vijftig jaar geleden, steeds somberder stemde? (Minco 1997: 33)

Toch ontstaat er onverwachts tussen de twee vrouwen een soort empathische verstandhouding. Ook Attie Stelerius 'geeft totaal niet om spullen' (Minco 1997: 37) en is verbaasd over al de dingen die haar schoonzus in haar overvolle kasten opgestapeld heeft. Ook zij heeft tijdens de Tweede Wereldoorlog in een kamp gezeten, van de Jappen, iets waar ze nooit over verteld heeft en waar ze tijdens een tweede bezoek van de schrijfster ineens aan herinnerd wordt, in een schok van herinnering, door het noemen van de 'Japanse kom'. Deze empathie, dit gedeelde verleden vergemakkelijkt de duik in het verleden, de ervaring van het onwillekeurig geheugen:

Ik streek met mijn vingers even over de zijmuur. Het moest de muur zijn die grensde aan de zijkamer van het andere huis. De muur voelde korrelig aan.
Mijn zuster zit op de divan. Ze draagt een witte jurk met een roodfluwelen ceintuur strak om haar taille. Er valt zonlicht op haar bruine haar, dat een roodachtige glans krijgt. Comfortabel leunt ze achterover. Haar ene arm steunt op de leuning, de andere houdt ze losjes naast zich, haar smalle hand met de lange vingers gespreid op het divankleed. Zo

heb ik haar herkend in *Le Repos*. Berthe Morisot in een witte jurk op een met donkerrode stof beklede canapé, door Manet op een groot schilderij vastgelegd. (Minco 1997: 36)

Het onwillekeurig geheugen is in gang gezet door een zintuig, de tastzin, waardoor de hoofdpersoon bijna gaat aanvoelen hoe die ruimte ernaast ooit voor korte tijd door haar zus bewoond is. Zoals aangetoond in het onderzoek naar het onwillekeurig geheugen, dat in de literatuurstudie vooral toegepast is op (en geïnspireerd door) het werk van Rousseau en Proust,¹³ wordt het verleden door middel van een soort ‘zesde zintuig’ ineens opgeroepen alsof het tegenwoordig was. Grammaticaal uitgedrukt door de tegenwoordige tijd is het een visioen, een intens moment van herbeleving van het verleden. In dit geval wordt er nog een ander element aan toegevoegd of er als het ware mee samengevoegd: het aanschouwen van een kunstwerk.

Vaak wordt het onwillekeurig geheugen in verband gebracht met een intense esthetische ervaring. Betje, die bovendien zelf schilderes was, wordt Berthe Morisot op het moment dat haar zus tegenover dat schilderij van Manet in een museum staat. Die twee dimensies worden nu helemaal geconcentreerd in dat ‘visioen’ van Betje. Een andere keer, maar dat ligt meer voor de hand, krijgt de hoofdpersoon een oud portret van Betje te zien dat haar oude tekenlerares, Dora Thalias, van haar had gemaakt (maar veelbetekenend nooit had ‘af’ gemaakt). Als Dora het doek van het grote schilderij trekt, constateert de schrijfster: ‘Daar is ze. Daar is mijn zuster’. Dan, als het hoofd van de lerares het gezicht van Betje afschermt, komen er alleen Betjes ogen bovenuit

[...] en het was of mijn zuster me, over het hoofd van Dora Thalias, aankeek. Zoals we vroeger nogal eens, meestal aan tafel en vooral wanneer er eters waren, over een opmerking van een oom, een tante of een andere disgenoot, boven de lepel soep, elkaar een blik van verstandhouding toewierpen en probeerden niet in lachen uit te barsten (Minco 1997: 63-65).

In zulke passages is Minco’s gebruik van bijzinnen opvallend, ze worden ietwat voorzichtig ingeleid door ‘alsof’ of simpelweg ‘of’ en bieden onverwachte mogelijkheden waar het ik dankbaar voor open staat.

Het onwillekeurig geheugen dat het vergane voor eventjes tegenwoordig maakt, kan ook gezien worden als een poging om de slachtoffers van de steeds voortsnellende Geschiedenis weer stem te geven. Men denke bijvoorbeeld aan de negende stelling van Walter Benjamins beroemde werk *Über den Begriff der Geschichte*¹⁴ waarin hij de medelijdende houding van een engel van Paul Klee onder de aandacht brengt, die wordt meegesleurd naar de toekomst maar het hoofd naar het verleden gericht houdt. Het is niet zo dat het verleden opnieuw tot leven komt, het komt anachronistisch terug zoals het nooit geweest is (Di Giacomo 2010: 76), als een mogelijkheid die in de *Jetztzeit* ineens actueel wordt: een nieuw soort ervaring waarin het verleden zich door *Eingedenken* uitkristalliseert (Tomba 2010: 53). Dit lijkt me ook zeker een belangrijk element in de voortdurende drang van Marga Minco om zich in het verleden onder te dompelen: een hoop – hoe irrationeel ook – op betekenisgeving die deze nooit aflatende sprong in de tijd¹⁵ vergezelt. De schrijfster is steeds op zoek naar kleine, haast onzichtbare analogieën en verbanden tussen voorwerpen en personen, door de tijd heen of buiten de tijdelijke en causale verbanden om. In een interview zei ze eens tegen Ischa Meijer:

Mijn noodzaak is: terugduiken in die tijd. Er langs alle mogelijke kanten omheen gaan. Al observerend tot nieuwe interpretaties komen. En dan is daar ook de mogelijkheid om

de gestorvenen op te roepen, zodat ze, als het ware, in staat worden gesteld om langer te kunnen bestaan dan ikzelf. (Meijer 2003: 288)¹⁶

Benjamin noemde de *mémoire involontaire* ‘nachtelijk’, want irrationeel, associatief¹⁷, maar krachtiger dan welke herinnering ook.¹⁸ Een *mémoire* die je niet kan oproepen, die jou eerder komt bezoeken. Een andere manier die de hoofdpersoon van de roman benut om weer iets van haar zus op te roepen en verdrongen herinneringen aan haar terug te halen is dan ook de droom, een dimensie waarbij het onbewuste een nog veel grotere rol speelt dan in het geval van het onwillekeurig geheugen. In die dromen – hoe gering ook hun pretentie moge zijn iets geloofwaardigs van het verleden terug te geven – verschijnt Betje regelmatig, een keer zelfs als projectie/dubbelganger van de ik:

Gedurende de lange treinreis langs de Californische kunst heb ik voornamelijk uit het coupé raam zitten staren, naar het wisselende landschap [...]. Bij een scherpe bocht werd ik het voorstuk van de trein met de locomotief gewaar. Het bezorgde me, door het eentonige ritme van de wielen in een bepaalde roes gebracht, een vreemde sensatie. Ik zag mezelf in de trein zitten, als stond ik buiten onder aan een heuvel naar de voorbijtrekkende wagons te kijken. Het deed me denken aan de droom van voor mijn reis.

Na het beklimmen van twee steile trappen in een voor mij onbekend huis, kom ik in een kamer waarin zich een groot gezelschap bevindt, bijeen als voor een party. Ik wil naar het andere eind van het vertrek lopen en stuit plotseling op iemand die ik als mezelf herken, in het bruin geruit jasje met de lichtbruine broek. Ik ben me ervan bewust hoe lelijk de donkergrijze jas is die ik draag. Mijn andere ‘ik’ heeft een bol, vriendelijk gezicht, smalle, bijna toegeknepen ogen en glanzend zwart naar achteren gekamd haar. We staan vlak tegenover elkaar en het valt me op dat ik een stuk kleiner ben. Ik zeg niets, mijn andere ‘ik’ evenmin. Niemand van de aanwezigen mag weten dat er twee zijn van een en dezelfde persoon. Ik keer me af en begeef me haastig, in mijn armoedige jas en met gebogen rug tussen de mensen door ergens naar toe, naar een onbestemd doel. Zonder me om te draaien weet ik dat de glimlach niet van het andere gezicht geweken is. (Minco 1997: 105-106)

Tijdens de vier dagen in Californië, in het mooie roze huis van Eva, wordt voorzichtig gepraat over het verschrikkelijke verleden, de verschillende manieren waarop overlevenden daarmee kunnen omgaan, de mogelijkheid om daar enige betekenis aan toe te kennen. Makkelijk is het niet, ondanks het ietwat paradijselijke decor in de Californische heuvels, want Eva heeft, anders dan haar nieuwe vriendin, na haar emigratie naar Amerika in 1946 totaal willen afrekenen met haar pijnlijke verleden, waarvan alle documenten (zoals brieven) letterlijk opgesloten liggen in een doos die zij ergens verstopt heeft. De twee bejaarde dames gaan dus ook, alle hoffelijkheid ten spijt, een subtiele strijd met elkaar aan. Ze twijfelen soms aan elkaars geloofwaardigheid en aan de betrouwbaarheid van wat de andere van het verleden heeft bewaard; in stijgend wantrouwen over elkaars beweegreden staan ze langzaam maar zeker steeds vijandiger tegenover elkaar. Uiteindelijk blijkt het bezoek toch voor beiden bijzonder vruchtbaar: wat boven water komt drijven – allang vergeten, nooit geweten, verdrongen – is voor beiden een verrijking, een ‘pleister op vele wonden’ om het met een mooie uitdrukking van Etty Hillesum te zeggen. De schrijfster krijgt foto’s van de trouwdag van haar zus te zien en zelfs een uniek document waarvan ze het bestaan allang vergeten was: een album met tekeningen dat ze zelf voor Betje als huwelijkscadeau gemaakt had.

Naarmate het aantal foto’s toenam, het tempo werd opgevoerd, was het of er een snelle film werd afgedraaid, begonnen de beelden uit die lang vervlogen periode scherpere

contouren aan te nemen en kwam het me voor of het louter negatieven waren geweest die al die tijd in de opslagplaats van mijn geheugen hadden gelegen.

Even vreesde ik het beeld dat ik van mijn zus bewaarde, te moeten herzien. Maar het was niet nodig. Zo stond ze in mijn geheugen gegrift, zo herkende ik haar. (Minco 1997: 101-102)

De twee vriendinnen kunnen nu vredig naast elkaar zitten, in de wetenschap samen iets waardevols en betekenisvols te hebben bereikt. Dit wordt formeel weergegeven door een rustig, helder en harmonieus proza:

Zo zaten we als twee mensen die samen iets volbracht hebben en tevreden achterover kunnen leunen. Zwijgend dronken we de koele wijn met ijsblokjes, hieven klinksgewijs de glazen. (Minco 1997: 81)

Dagdromen

Vele van deze geheugenmechanismes komen ook in *De kip die over de soep vloog* veelvuldig aan bod. In het begin van het boek al. David is in 1988 het huis gaan opzoeken waar hij voor de oorlog een tijd gewoond heeft. Daar beleeft hij een moment van intense scherpte, waarin alle zintuigen participeren. Hij is ineens terug in zijn kindertijd, verplaatst naar de paradijselijke tuin van toen, met moeder, tantes, de poezen en de muziek die bij hem onlosmakelijk verbonden is met de moeder, pianiste:

Hoe haalde een Amerikaan het in zijn hoofd mijn huis te kopen. Nog eenmaal wierp ik een blik in de tuin. Een stolp van stille geborgenheid bolsterde me bedwelmend in. Vertrouwde stemmen, geuren, een onwetendheid, een vrede. Eén moment stond er een kind met mijn naam [...]

Tegen de muur, vlakbij de open tuindeuren, staat de zwart gepolitoerde piano. De koperen kaarsenstandaards glimmen, er staan nieuwe kaarsen in. De klep staat open. Over de toetsen ligt een paarse loper. Misschien gaat moeder straks spelen.

Bloemen- en etensgeuren, vertrouwde stemmen, een zoele wind. Elk weekend ben ik thuis. (Pointl 1989: 9-10)

Als jongen die na de oorlog met zijn moeder samenleeft, is David bijna helemaal afgescheiden van dat verleden: voor de oorlog was hij nog klein en zijn moeder heeft de sporen ervan zoveel mogelijk willen uitwissen. Het verleden is niet alleen onbereikbaar, het is ook onbespreekbaar: haar ervaring in de concentratiekampen die haar psychisch verwoest heeft, wordt volkomen verzwegen. En ook de herinneringen aan alle familieleden en kennissen die de oorlog niet overleefd hebben, worden als het ware op afstand gehouden, verborgen zoals dat fotoalbum dat achter slot en grendel ligt en alleen even naar voren gehaald wordt als er een bericht van het Rode Kruis komt met de officiële bevestiging van de dood van een of ander familielid. Dit album wordt later zelfs vernietigd. David probeert op allerlei manieren iets los te krijgen over de vooroorlogse tijd waar hij slechts vage herinneringen aan heeft, en over de magische, sprookjesachtige wereld waarin zijn moeder opgroeide. Hij stelt vragen aan oom Simon, aan moeders jeugd vriendin Estella en zelfs aan zijn moeder, als ze even afgeleid is of zich iets laat ontglippen.

Wat hij vooral wil, is toegang krijgen tot zijn moeder als jong meisje. De oedipale connotaties van hun symbiotische, ambivalente haat-liefdeverhouding kunnen niemand ontgaan. Het kind voelt zich alleen veilig en gelukkig na de scheiding van zijn ouders.¹⁹ Op haar beurt zal moeder – die een onuitwisbare stempel, een ware *imprinting*, op zijn

leven heeft gedrukt – altijd elk contact van David met meisjes in de weg staan. Zelfs na haar dood: hij is steeds op zoek naar meisjes die hem aan moeder herinneren of waarvan hij meent dat moeder er als meisje ongeveer zó moet hebben uitgezien. Dit leidt onvermijdelijk tot een lange reeks teleurstellingen en een groeiende vereenzaming.

Wat hem aan moeder en het onbespreekbare verleden bindt, is vooral de muziek. Heel vaak verliest David zich in dagdromen die soms door beelden of geuren veroorzaakt worden, maar vooral door (gehoorde of mentale) muziek die hem betovert en bijna buiten zichzelf tilt. De ervaringen die hij dan ondergaat hebben iets weg van een visioen, dat vaak gekoppeld is aan beelden uit het verleden, en tegelijk van een droom. De lezer heeft soms moeite precies te bepalen welke werkelijkheidsstatus die beelden hebben. Soms zijn het herinneringen aan de kindertijd, soms fantasieën waarin verleden, heden en toekomst versmelten, soms denkbeeldige reconstructies van het verleden, een soort (lang niet altijd gelukkig) moment van inzicht waar het ik voor openstaat. Ze worden ervaren als een openbaring, waarin dingen en mensen plotseling in een nieuw, onverwacht licht komen te staan, buiten de tijdgrenzen om. Dan wordt Davids betekenisloze, versnipperde levensverhaal ('een reeks anekdoten'²⁰) voor eventjes naar een hogere dimensie getild die toch een mogelijke zin lijkt te kunnen ontsluiten. In het laatste verhaal wordt bijvoorbeeld een paragraaf ingeleid door het jaartal 1933, het jaar van de geboorte van de hoofdpersoon, waarin over een ontmoeting wordt verteld tussen zijn moeder en zijn biologische vader: zijn moeder kondigt aan dat zij zwanger is en speelt zachte muziek, haar partner veinst enthousiasme, maar beiden voorvoelen dat hun korte relatie om onduidelijke redenen ten einde loopt. De lezer is niet geneigd dit als een droom te beschouwen, daar zijn geen aanwijzingen voor. Toch kan David dat moment uiteraard nooit meegemaakt hebben.

Wegvliegen

Dit is niet de enige keer dat David over zijn geboorte fantaseert of (dag)droomt. Een keer ziet hij zijn moeder, al hoogzwanger van hem, als ze klaar staat om naar Amerika te vertrekken. Het subject bekijkt de scène van buitenaf:

Ik wuif haar uit, maar ze kijkt helaas niet mijn kant niet op. Er staat een stevige bries hier bij de haven [...] Haar enkellange jurk waaiert naar links uit, mijn komst prononcerend [...] Dan verdwijnt ze uit mijn gezichtsveld.

In Amerika zal ik het tweede licht aanschouwen. De overvolledige hulpeloze zal ik spelen, lachend in mijn vuistjes en krijsend met oude, ongestorven stem. (Pointl 1989: 26)

Een wedergeboorte, een nieuw begin, de mogelijkheid het lot om te draaien, het verleden opnieuw en anders te laten verlopen, of om verleden, heden, toekomst in een extratemporele dimensie te laten versmelten. Daar droomt David van, maar dit keer wordt hij plotseling wakker. In de slotscène van de verhalenbundel – we zijn weer in 1988 – ligt David ziek in bed. Hij wordt in zijn droom door zijn 'echte' vader bezocht: een geruststellende verschijning die ook in bedekte termen een mogelijke 'genezing' en wedergeboorte lijkt te voorspellen. Eenmaal wakker, ziet hij massaal vogels langs het raam opvliegen, tot schrik van de mensen aan de overkant. Met dit verontrustende maar tevens suggestieve beeld (dode zielen? mogelijkheid tot wegvliegen?) eindigt de verhalenbundel.

Enigszins vergelijkbaar is de conclusie van Minco's roman, die wordt afgesloten met een noot van verzoening van het geheugen, waar nodig zelfs door middel van

vergetelheid, zoals Ferruccio D'Angeli opperde.²¹ De hoofdpersoon is voor de tweede keer op bezoek bij haar vriendin Eva in Amerika. Ze heeft iets erg kostbaars meegebracht: de Japanse kom die Eva altijd heeft willen terugzien. Eva ligt in verwarde toestand in een ziekenhuis, herkent haar vriendin niet, stamelt alleen de woorden: 'Ik ben een overlevende' (Minco 1997: 111). De Japanse kom houdt ze even in haar handen, maar daarna laat ze hem op de grond vallen. Het enige wat nog heel is, is het deksel dat de hoofdpersoon op het kastje naast het bed zet. De dag daarna, ziet ze dat het deksel een slag gedraaid is: 'De blauwe vogel met de gestrekte hals en de opgeheven snavel keek nu in de richting van het raam, of hij eindelijk kon wegvliegen' (Minco 1997: 119). *Of hij...*

Noten

1. Met hartelijke dank aan Jeannette Koch en Marleen Mertens voor hun taalkundige bijstand.
2. Ter gelegenheid van de negentigste verjaardag van de schrijfster heeft de VPRO op 23 april 2010 op Nederland 2 een mooie documentaire uitgezonden (*Marga Minco. De schaduw van de herinnering*), met een lang interview met de schrijfster (Schmidt & Doebele 2010, <http://www.hollanddoc.nl/nieuws/2010/april/Marga-Minco-De-schaduw-van-de-herinnering.html>).
3. Van den Oever en Bruinsma merken terecht op dat Minco's stijl in de korte verhalen (bijvoorbeeld voor het tijdschrift *Mandril*) in wezen niet 'modest' is, eerder 'lucid and sardonic [...] with a sharp eye for the distressing and the incongruous' (Van den Oever & Bruinsma 2010: 112).
4. www.giuntina.it.
5. Minco 2000 en 2002. Van Minco was eerder de vertaling van *De val* gepubliceerd door Guanda: zie Minco 1992.
6. Zoals in het geval van Carl Friedman, wier als autobiografisch geafficheerde verhalen onlangs als fictie zijn 'ontmaskerd' (o.m. door Jessica Durlacher). Overigens, 'Dutch literature of the end of the twentieth and the beginning of the twenty-first is permeated with the discussion on the exploitation of the Holocaust' (Etty 2010: 211).
7. In 2009 is zijn zeventigste verjaardag gevierd met de publicatie van een keuze uit zijn verhalen over vrouwen (zie Pointl 2009).
8. Mijn vertaling is gebaseerd op de tekst van de eerste editie uit 1989. Later heeft de auteur alleen de verhalen bewaard die tot het thema 'moeder & zoon' (de 'overlevenden' van het eerste verhaal) behoorden, en er verhalen uit latere bundels aan toegevoegd.
9. 'All'inizio, la lettura non è facile. Alcune donne comunicano tra Gerusalemme, Amsterdam, la California. Hanno già i capelli bianchi, e si interrogano su cose e persone di prima della Shoah. Le cose sono state consegnate, da chi scappava di fronte ai pericoli, ai vicini di casa non ebrei; pegni non reclamati di un monte di pietà che tocca oggi generazioni lontane. Le persone sono figure di sogni che convergono solo in parte, perché molte sono assenti per sempre, e c'è chi ha cambiato il suo nome, sperando di cambiare il destino. Senza pensare ad alberi genealogici che hanno troppi rami spezzati, ci lasciamo condurre dalla delicatezza del racconto, fino alla fine – non triste – perché la memoria è accompagnata dalla sua giusta parte di oblio.' (D'Angeli, persoonlijke mededeling).
10. 'Nella periferia di Amsterdam, David – ragazzo, poi adulto – racconta la sua vita. Lo infastidiscono la miseria, il pessimismo della madre – superstite della furia devastatrice della Shoah – il decadimento di rari parenti. Il breve diario va avanti e indietro, avanti e indietro nel tempo; tra curiosità, fantasie, cadute, disamori, espedienti per tirar avanti e tener stretta una sofferta solitudine. In una società egoista e fredda, un sostegno assai scarso giunge dalla lontana tradizione ebraica che, tuttavia, fornisce spunti di bonaria saggezza e ricordi di provvida trasgressione.' (D'Angeli, persoonlijke mededeling).
11. Ik heb geprobeerd het onbehaaglijke in deze zin in het Italiaans weer te geven door het woord 'tempo' te herhalen. Zoals bekend laat de stilistiek van Romaanse talen niet al te veel herhalingen toe, anders dan in het Nederlands het geval is: 'Non aveva senso cercare di rintracciare la famiglia Stelerius. Dovevano essere scomparsi da tempo immemorabile o non essere più in vita. Era passato troppo tempo'. Ook *De glazen brug*, boekenweekgeschenk van 1987, begon met zo'n ontkennende beweging: 'Het was niet mogelijk geweest meer te weten te komen over Maria Roselier' (Minco 1987: 9).
12. Snapper staat stil bij de betekenis van steeds terugkerende elementen in de roman die als weinig opvallende rode draden een soort weefsel opbouwen: Epitheta tillen mensen, voorwerpen en ervaringen tot een bijna extratemporele dimensie op.

13. Ik verwijs hier slechts naar de werken van mijn Paduaanse collega Geneviève Henrot, in het bijzonder Henrot 1991 en 1997.
14. Benjamin 1980 [1940]: 697. Hij schreef dit onder de verpletterende indruk van het verbond Hitler-Stalin. Het werk neemt afstand van alle idealistische geschiedbeschouwingen (Hegel, zelfs Marx) met ‘voortgang’ als sleutelwoord. Deze stelling wordt ingeleid door een citaat van zijn vriend, de mysticus Gershom Scholem: ‘ich kehre gern zurück’. De theologische aspecten van deze Messiaanse geschiedbeschouwing zijn echter helemaal vreemd aan Minco: zie bijvoorbeeld een episode in *Nagelaten dagen*, p. 53.
15. Zo heet de 4 mei lezing die Minco in 2008 schreef voor de nationale dodenherdenking. Ik citeer een passage, over de laatste zaterdag (in 1940) waarop ze onbekommerd met haar vader van huis ging: ‘Op een zaterdag als vandaag, op deze 4e mei, zie ik die zaterdag in 1940 voor me, die nooit uit mijn geheugen is gewist en die met het stijgen der jaren, in een altijd wisselende cadans, al naargelang mijn stemming, me steeds levendiger voor de geest is blijven staan’ (getranscribeerd naar Schmidt & Doebele 2010, <http://www.hollanddoc.nl/nieuws/2010/april/Marga-Minco-De-schaduw-van-de-herinnering.html>).
16. Het interview werd in 1990 afgenomen.
17. In zijn korte beschouwing *Zum Bilde Prousts* uit 1929 (geciteerd en besproken in Jedlowski 2001: 50).
18. ‘Steht nicht das ungewollte Eingedenen, Prousts mémoire involontaire dem Vergessen viel näher als dem, was meist Erinnerung genannt wird?’ (Benjamin 1977 [1929]: 311).
19. Zie het volgende citaat uit een (nogal onbeholpen) gedicht uit Pointls laatste bundeltje, *Poëlie de Verschrikkelijke*, geschreven als commentaar op een oude foto: ‘steeds dichterbij kom je / ik ben weer van jou / jij van mij / grijs ben je / in lange zwart fluwelen jurk / met dat parelsnoer / waarin ik zo graag gulzig grijp [...] in wit gebreid kruippakje / donkerblonde lange krullen / armpjes vooruit / ren ik in je / moeder’ (Pointl 2008: 95).
20. Goedegebuure (1991: 46).
21. Dat doet me denken aan de openingzin van Minco in de documentaire *De schaduw van de herinnering*, waarin de schrijfster met een licht spottende glimlach naar de interviewer toe zegt: ‘Meer weet ik niet over de oorlog. Helemaal niks meer. Ik ben ’t allemaal kwijt. [pauze, glimlach] Ik denk er nooit meer aan. [pauze, met klem] Geen moment! [rookpauze, fluisterend] Zo oud als ik ben.’ (Schmidt & Doebele 2010, <http://www.hollanddoc.nl/nieuws/2010/april/Marga-Minco-De-schaduw-van-de-herinnering.html>). Volgens Snapper is Minco nu in staat het verleden te boven te komen: ‘uiteindelijk is dat de meeste serene vorm van vrijheid, wanneer men zich niet langer in de greep van het verleden bevindt, maar verder kan gaan. In die zin lijkt deze buitengewone roman een afsluiting te zijn van Minco’s andere oorlogsromans’ (Snapper 1999: 174).

Bibliografie

- Benjamin, W. (1977) [1929]. *Zum Bilde Prousts*. In *Gesammelte Schriften*, hrsg. von R. Tiedemann & H. Schweppenhäuser. Frankfurt am Main: Suhrkamp, II/1, pp. 310-324.
- Benjamin, W. (1980) [1940]. Über den Begriff der Geschichte. In *Gesammelte Schriften*, hrsg. von R. Tiedemann, H. Schweppenhäuser. Frankfurt am Main: Suhrkamp, I/2, pp. 691-704.
- Brems, H. (2006). *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Etty, E. (2010). The Writer as Fictional Figure. Carl Friedman. In J. Bel & Th. Vaessens (ed.), *Women’s Writing from the Low Countries. An Anthology*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 209-212.
- Giacomo, G. Di (2010). L’immagine-tempo da Warburg a Benjamin e Adorno. *Aisthesis*, 2. Laatst geraadpleegd 30 juni 2011 op www.aisthesisonline.it.
- Goedegebuure, J. (1991). Het onbekommerde vertellen van Frans Pointl. *Ons Erfdeel*, 35, 41-46.
- Henrot, G. (1991). *Délits/Délivrance. Thématique de la mémoire proustienne*. Padova: Cleup.
- Henrot, G. (1997). Le Fléau de la balance. Poétique de la réminiscence. *Poétique*, 113, 189-210.

- Jedlowski, P. (2001). Memoria, mutamento sociale e modernità. In A.L. Tota (ed.), *La memoria contesa. Studi sulla comunicazione sociale del passato*. Milano: Franco Angeli, pp. 40-67.
- Meijer, I. (2003). Marga Minco. In C. Palmén (red.), *De interviewer en de schrijvers*. Amsterdam: Prometheus, pp. 288-291.
- Minco, M. (1987). *De glazen brug*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Minco, M. (1992). *La caduta*. Milano: Guanda. (*De val*, 1983). (Vertaald door L. Pignatti).
- Minco, M. (1997). *Nagelaten dagen*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Minco, M. (2000). *Erbe amare. Una piccola cronaca*. Firenze: Giuntina. (*Het bittere kruid. Een kleine kroniek*, 1957). (Vertaald door G. Errico).
- Minco, M. (2002). *Una casa vuota*. Firenze: Giuntina (*Een leeg huis*, 1966). (Vertaald door G. Errico).
- Minco, M. (2007). *Giorni alle spalle*. Firenze: Giuntina (*Nagelaten dagen*, 1997). (Vertaald door M. Prandoni).
- Oever, A. van den & E. Bruinsma (2010). The Persecution of the Jews as an Incredible Story. Marga Minco. In J. Bel & Th. Vaessens (ed.), *Women's Writing from the Low Countries. An Anthology*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 111-114.
- Pointl, F. (1989). *De kip die over de soep vloog. Verhalen*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Pointl, F. (2008). *Poelie de Verschrikkelijke. [Kattenverhalen]*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Pointl, F. (2009). *Jarig ben je d'r mee! Verhalen over vrouwen*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Pointl, F. (2011). *Brodo senza pollo* Firenze: Giuntina (*De kip die over de soep vloog*, 1989). (Vertaald door M. Prandoni).
- Schmidt, M. & Th. Doebele (2010). *Marga Minco. De schaduw van de herinnering*. VPRO, laatst geraadpleegd 30 september 2011 op <http://www.hollanddoc.nl/nieuws/2010/april/Marga-Minco-De-schaduw-van-de-herinnering.html>.
- Snapper, J. (1999). *De wegen van Marga Minco*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Tomba, M. (2010). Introduzione. In W. Benjamin, *Per la critica della violenza*. Roma: Edizioni Alegre, pp. 9-53.

BIO'S

Cyril Aslanov studeerde aan de École Normale Supérieure in Parijs. Hij is hoogleraar aan de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem, afdeling Franse en Romaanse taalkunde. Zijn voornaamste onderzoeksgebieden zijn de historische en vergelijkende taalkunde, talen in contact, alsook poëzie. Tevens doet hij onderzoek op het gebied van de Griekse en de Joodse talen. Sinds 2006 is hij adviseur-lid van de Academie van de Hebreeuwse Taal. Gedetailleerde informatie is te vinden op zijn website.
msaslan@mscc.huji.ac.il

Mieke Daniels-Waterman is docent-onderzoeker aan de afdeling Algemene Taalwetenschap van de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem, waar zij Nederlandse taalkunde en Typologie van West-Germaanse talen doceert. Zij doet tevens onderzoek in de syntaxis van Keltische talen, in het bijzonder die van het Middle Welsh. Haar interesse omvat ook het Jiddisch en zij publiceerde over de Jiddische vertalingen van Multatuli (2011). Haar onderzoeksgebieden zijn de tekstlinguïstiek en narratieve grammatica vanuit de functioneel-structurele benadering.
mdaniels@mscc.huji.ac.il

Orit Eshel is Ph.D. studente bij de afdeling Algemene Taalwetenschap van de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem, waar ze ook haar Bachelor- en Masterdiploma behaalde (cum laude). Haar proefschrift, *Cohesion and Narrative Grammar in Literary Modern Irish*, is een tekstlinguïstische studie. Naast haar specialisatie in de Keltische talen, heeft ze ook een grondige kennis van zowel Romaanse als Germaanse talen, onder andere van het Nederlands. Haar onderzoeksgebied omvat narratieve grammatica, cohesie, discourse particles en onpersoonlijke constructies.
orit.eshel@gmail.com

Herman van der Heide doceert Nederlands aan de Universiteit van Bologna. Hij publiceert over Nederlandse literatuur, in het bijzonder over moderne poëzie. Zijn introductie tot de poëzie van Gerrit Achterberg verscheen in Italië in 2003. In 2005 organiseerde hij een internationale studiedag over de invloed van de Tweede Wereldoorlog op de naoorlogse literatuur in Europa. Verder interesseert hij zich voor literatuurdidactiek, historische letterkunde en cultuurkritiek.
herman.vanderheide@unibo.it

Jeannette Ernestine Koch studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Vervolgens was zij in verschillende functies werkzaam in de neerlandistiek aan de Universiteit van Napels 'L'Orientale', waar zij in 2010 afscheid nam als geassocieerd hoogleraar. Haar onderzoeksinteresse gaat voornamelijk uit naar genderstudies en Indische letterkunde. Zij is voorzitter van de culturele stichting De Lage Landen te Rome (school en uitleenbibliotheek).
jeannette.koch@fastwebnet.it

Elisabeth Koenraads studeerde taalkunde aan de Universiteit van Perugia. Sinds 1988 is zij verbonden aan de vakgroep Nederlands bij de Opleiding Tolk/Vertaler (SSLMIT) van de Universiteit van Triëst, eerst als docent op contractbasis en sinds 1995 als lector. Haar onderzoeksgebied betreft de vergelijkende taalkunde en het idiomatisch taalgebruik. De laatste jaren houdt zij zich tevens bezig met het ontwerpen van didactisch materiaal.
ekoenraads@gmail.com

Fred Landman studeerde Taal filosofie en Logica aan de Universiteit van Amsterdam. Na zijn promotie in 1986 was hij als semanticus verbonden aan verschillende taalkunde-instituten in de Verenigde Staten. Sinds 1994 is hij Hoogleraar Semantiek aan het Instituut voor Taalkunde van de Universiteit van Tel Aviv. Hij is de auteur van vier boeken en talloze artikelen op het gebied van de semantiek (zie <http://www.tau.ac.il/~landman>).
landman@post.tau.ac.il

Lucia Tomada Magris is sinds 1979 vertaalster bij het Secretariaat van het Europees Parlement. Sedert 2005 verzorgt ze seminars en colleges voor de vakgroep Nederlands van de Opleiding Tolk/Vertaler (SSLMIT) van de Universiteit van Triëst. In het kader van het jaarlijkse initiatief van de Europese Commissie ‘Springday for Europe’ organiseert ze voor leraren en leerlingen van Italiaanse middelbare scholen lezingen over de geschiedenis en de ontwikkeling van de Europese Unie.

lucia.magris@europarl.europa.eu

Marleen Mertens is lector Nederlandse Taal aan de Universiteit van Padua. Ze is werkzaam op het gebied van de computergesteunde didactiek van het Nederlands voor anderstaligen. Ze is coördinator van het project ‘Film en taalonderwijs’ van het Talencentrum van deze universiteit. Daarnaast doet zij onderzoek naar de contrastieve syntaxis Nederlands-Italiaans en de praktische toepassingen hiervan in het onderwijs.

marleen.mertens@unipd.it

Arie Pos studeerde Nederlandse Taal- en Letterkunde en Algemene Literatuurwetenschap aan de Universiteit Leiden en is als onderzoeker verbonden aan het Instituut voor Vergelijkende Literatuurwetenschap Margarida Losa (ILCML) van de Universiteit van Porto en het Centrum voor Overzeese Geschiedenis (CHAM) van de Universidade Nova te Lissabon.

ariepos@sapo.pt

Marco Prandoni is docent-onderzoeker Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Bologna. Hij was ook verbonden aan de universiteiten van Padua, Utrecht en Napels. Zijn onderzoek is vooral gericht op historiedrama in de Gouden Eeuw, renaissancistische lyriek en hedendaagse literatuur, in het bijzonder van jonge Marokkaans-Nederlandse auteurs. Hij is redactielid van de nieuwe Italiaanstalige literatuurgeschiedenis van de Lage Landen, *Harba lori fa!* (Napels, 2012).

marco.prandoni@unibo.it

Eddo Rosenthal is in 1947 in Amsterdam geboren als kind van een Nederlandse moeder en Duitse vader, beiden overlevenden van de Holocaust. Hij heeft een BA economie van de Universiteit van Amsterdam, en is sinds 1968 werkzaam in de journalistiek. Van 1971 tot 2007 was hij buitenlandse correspondent in Jeruzalem voor Nederlandse media, waaronder NOS, radio en televisie en het dagblad *De Volkskrant*. Eddo woont in een voorstad van Jeruzalem en heeft drie kinderen.

eddo@netvision.net.il

Dolores Ross studeerde Franse taal en letterkunde aan de Universiteit van Nijmegen. Sedert 1981 is zij verbonden aan de Opleiding Tolk/Vertaler (SSLMIT) van de Universiteit van Triëst, aanvankelijk als docent op contractbasis, vervolgens als docent-onderzoeker en ten slotte als geassocieerd hoogleraar. Naast Nederlandse taalverwerving en taalkunde doceert zij vertaling Italiaans-Nederlands en Nederlands-Italiaans. Haar onderzoeksgebieden betreffen vertaalkunde, taaltypologie en contrastieve taalkunde, en meer recent vertaalkunde in combinatie met communicatiewetenschap.

dross@units.it